ڕێژنە أبوبكر قادر

میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لە دەوڵەتە فیدراڵییەکاندا

هەرێم و بەغداد وەك نمونە

بۆردی هۆشیاری

ئۆرگانێکی هۆشیاری و رۆشنبیریی سیاسییە، لە چوارچێوەی مەکتەبی راگەیاندن و هۆشیاری، بە پێی پەیڕەوی ناوخۆی پەسەندکراوی پێنجەمین کـۆنگرەی (ی. ن. ك) لە ساڵی ٢٠٢٣ دامەزراوە.

ئەرکەکانی بریتین لە: دەستەبەرکردنی پێداویستییەکانی هۆشیارکردنەوەی فیکری و سیاسی و حزبی، لەبەر رۆشنایی بنەما فیکری و سیاسییەکانی پەیڕەو و پرۆگرامی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، لە ئاشتی و مافی چارەی خۆنووسین، تۆکمەکردنی بەهاکانی دیموکراسی، سیکۆلاریزم، مافی مرۆڤ و دادی کۆمەڵایەتی، تاوتوێکردنی پرسەکانی بیری هاوچەرخ و رەوتە فیکرییە نوێیەکان، دابینکردنی ئەدەبیاتی رێکخراوەیی، ئەرشیفکردن و دووبارە چاپکردنەوەی بڵاوکراوەکانی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و بەرهەمەکانی سەرۆك مام جەلال، نووسینەوەی مێژووی (ی. ن. ك) و شۆڕشی نوێ و رۆڵی لە بوژاندنەوەو درێژەپێدانی گیانی خەبات و بەرگری.

رێژنە أبوبكر قادر

میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لە دەوڵەتە فیدراڵییەکاندا

هەرێم و بەغداد وەك نمونە

» میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لە دەوڵەتە فیدراڵییەکاندا

» نووسین: ڕێژنە ابوبکر قادر

» دیزاین: کەمال حامد

» تیراژ: 500 دانە

» ساڵی چاپ: 2026

» چاپ: چاپخانەی پیرەمێرد

» زنجیرە: (560 - 101)

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان
ژمارە سپاردنی (2333) ی ساڵی 2026 پێدراوە

بڵاوکراوەکانی بۆردی هۆشیاری
مەکتەبی ڕاگەیاندن و هۆشیاری
یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان

www.hoshyary.com inf@puknow

پێشکەشە بە:

- بەڕووحی بەرزەفڕی باوکم شەهیدی فەرماندە (بکر مەلا قادر) و شاژنی دایکم (خەدیجە خان).
- تەواوی ئەندامانی خێزانە ئەزیزەکەم.
- بە ناوەندی ئەکادیمیای کوردی و هەموو ئەو کەسانەی، کە وێڵن بەدوای زانست و زانیاریدا.

پێڕست

پێشەکی..	٩
بەشی یەکەم: چوارچێوەی تیۆری چەمکەکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی وناکۆکییەکانی......................	١١
باسی یەکەم: چەمکی دەوڵەتی فیدڕاڵی..	١٣
خواستی یەکەم: پێناسەی دەوڵەتی فیدڕاڵی و تایبەتمەندییەکانی.............................	١٣
خواستی دووەم: پەرەسەندنی دەوڵەتی فیدڕاڵی وکۆتایهاتنی..	٢٣
خواستی سێیەم: بنەماکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی..	٣٤
باسی دووەم: ناکۆکییەکان لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا...	٤٤
خواستی یەکەم: ناساندنێک بۆ ناکۆکییەکان لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا...	٤٥
خواستی دووەم: هۆکارەکانی ناکۆکییەکان لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا...	٤٨
خواستی سێیەم: چەند نموونەیەک لە ناکۆکی لە دەوڵەتە فیدڕاڵیەکاندا..	٥٨
بەشی دووەم: میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لە دەوڵەتە فیدڕاڵییە بەراوردییەکاندا	٨١
باسی یەکەم: میکانیزمە یاساییە هەمیشەییەکان	٨٣
خواستی یەکەم : دەستوری فیدڕاڵی و هەمواركردنی...	٨٣
خواستی دووەم: ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان (ئەنجومەنی ویلایەتەکان...............	٩٨
خواستی سێیەم: دادگای فیدڕاڵی..	١١١
باسی دووەم : میکانیزمە کاتییەکان (نائاساییەکان)...............................	١٢٠
:خواستی یەکەم : دانوستان و ڕێککەوتن...	١٢٠
خواستی دووەم: ڕاگەیاندنی باری نائاسایی..	١٢٣
خواستی سێیەم : جیابوونەوەو ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی..	١٣١
بەشی سێیەم: میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکی لەدەوڵەتی فیدڕاڵی عێراقدا................	١٤١
باسی یەکەم: ناساندێک بۆ دەوڵەتی فیدڕاڵی عێراق و هەرێمی کوردستان.........	١٤٣
خواستی یەکەم: ناساندێک بۆ دەوڵەتی فیدڕاڵی عێراق..	١٤٣
خواستی دووەم: ناساندنێک بۆ هەرێمی کوردستان...	١٤٩

باسی دووەم: ناکۆکییەکانی نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی فیدراڵی عێراق **١٥٥**

خواستی یەکەم: کێشەی شوناسی کورد لە عێراقدا.. ١٥٥

خواستی دووەم: بابەتی ناوچە جێناکۆکەکان.. ١٦١

خواستی سێیەم: سەرچاوە سروشتییەکان و بابەتی دارایی.................................... ١٦٦

خواستی چوارەم: بابەتی پێشمەرگە... ١٨٨

باسی سێیەم: میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لەنێوان هەرێمی کوردستان و حکومەتی فیدراڵی عێراق **١٩٣**

خواستی یەکەم: دەستوری فیدراڵی عێراق.. ١٩٣

خواستی دووەم: دادگای فیدراڵی.. ٢٠٢

خواستی سێیەم: ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان ٢١١

خواستی چوارەم: دەستە سەربەخۆکان.. ٢١٦

خواستی پێنجەم: ڕیفراندۆم... ٢٢٤

خواستی شەشەم: ڕێککەوتن و دانوستانەکانی نێوان هەرێمی کوردستان و بەغدا ٢٣٨

ئەنجامگیری.. ٢٥٥

یەکەم: ئەنجامەکان.. ٢٥٥

دووەم: پێشنیار... ٢٦٥

پێشەکی

یەکێتی فیدڕاڵی، یان دەوڵەتی فیدڕاڵیش Federal State، یەکێکە لە جۆرەکانی دەوڵەتانی ئاوێتە لە دونیادا و نموونە کلاسیکییەکانی وەک: ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، سویسرا، کەنەدا، ئەڵمانیا، ئوستڕالیا.

دیارە سیستەمی فیدڕاڵیش، وەک یەکێک لە شێوەکانی ڕێکخستنی دەوڵەت بێ کێشە نییە، بەتایبەت لەسەر ئاستی دابەشکردنی دەسەڵاتە دەستورییەکان لەنێوان هەرێمەکان و حکومەتی فیدڕاڵی، دابەشکردنی سامانە سروشتیەکان و بودجەو بەشداری هەرێم و پێکهاتەکان لە حکومەتی ناوەندی و چۆنیەتی پشکی نوێنەرایەتیکردنیان، هەروەها کێشەی سنورو خاک و ناکۆکی ئەتنی و کلتوری، بەلام سەرەڕای کێشەو بەربەست و ناکۆکییەکانیش بە یەکێ لە مۆدێلە گونجاو و سەرکەوتوەکانی حوکمڕانی دەژمێردرێت.

عێراقیش پاش پتر لە ٣٠ ساڵ لە حوکمڕانی بەعس و لەسەر پاشماوەی ستەم و داگیرکارییەکانی بەعس داڕوخاو لە سێبەری بەڕێوبەرایەتی هاوپەیمانان دەستورێکی کاتی وەک نەخشەیەکی ڕێگەی پرۆسەی سیاسی داڕشت، بۆ بودنیادنانی عێراقێکی نوێ لەسەر بنەماکانی دیموکراتی و فیدڕالیزم: بە نیازی ڕزگاربوون لە زیانەکانی دیکتاتۆری و ناوەندیگەرایی، پاشان پرەنسیپەکانی دامەزراندنی عێراقێکی دیموکراتی فیدڕاڵ لە دەستوری کۆماری عێراقی هاوچەرخدا پەسەندکراو بە شێوەیەکی دەستوری و بەکردەوە دان بە هەرێمی کوردستان وەک یەکەم هەرێم لە عێراقی فیدڕاڵیدا دانرا.

دیارە سەرەڕای ئەوەی کە هێشتا بنەماو پێداویستییەکانی فیدڕاڵی لە عێراقدا نەچەسپیون، بەو پێیەی فیدڕاڵی بەرهەمی کۆمەڵی عێراقی خۆی نەبووە، لەگەڵ ئەوەشدا گرفت و ناکۆکی زۆر هەن لە نێوان حکومەتی فیدڕاڵی عێراق و حکومەتی هەرێمی کوردستان،

کە مێژوویەکی دوورودرێژهەیە لە نێوانیان و تا ئەم ساتەش بە هەڵپەسێردراوی و چارەسەرنەکراوی ماونەتەوە، لە بوارەکانی خاک و شوناس و هێزو دارایی و سامان، بۆیە تەگەرەیەکی زۆر هەیە لەسەر ڕێگەی جێبەجێکردنی فیدراڵیزم لە عێراق بەگشتی و هەرێمی کوردستان بەتایبەتی.

لەم پێناوەشدا ئەم توێژینەوەیە تیشکی خستۆتە سەر میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لە دەوڵەتی فیدراڵی بەگشتی و دەوڵەتی فیدراڵی عێراق وەک نموونە، چونکە چارەسەرکردن و کۆتایهاتنی ئەم گرفت و ناکۆکیانە جگە لەوەی بەشێکە لەزامنی سەقامگیری لە عێراق لەهەمان کاتدا وادەکات، کە پێکهاتەی فیدراڵی لە عێراقدا پتەوتربێت و عێراق بخاتە سەر شاڕێی هەنگاونان بەرەو دەوڵەتێکی دیموکراتی و مۆدێرن و چەسپاو و سەقامگیر.

بەشی یەکەم
چوارچێوەی تیۆری چەمکەکان

باسی یەکەم: چەمکی دەوڵەتی فیدڕاڵی.

باسی دووەم: ناکۆکییەکان لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا

بەمەبەستی ناساندنی چەمکەکانی ئەم توێژینەوەیە، بەشی یەکەم تەرخان دەکەین بۆخستنەڕووی ناساندنی هەریەک لە چەمکەکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی و ئەو ناکۆکیانەی کە لەدەوڵەتی فیدڕاڵیدا هەن، بۆیە ئەم بەشە دابەشکراوە بەسەر دوو باسی سەرەکیدا و هەر باسێکیش چەند خواستێک لەخۆدەگرێت:

باسی یەکەم: چەمکی دەوڵەتی فیدڕاڵی

ئاشکرایە ئاشنابوون بە دەوڵەتی فیدڕاڵی پێویستی بە ڕونکردنەوەی چەندین بوارو لایەنی جیاواز هەیە، وەک پێناسەی دەوڵەتی فیدڕاڵی، سەرهەڵدانی دەوڵەتی فیدڕاڵی و هۆکارەکانی، بنەماکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی و دەرهاویشتەکانی. بەم پێیەو بەمەبەستی زانینی هەموو ئەم لایەنانە ئەم باسە بەسەر سێ خواستدا دابەش دەکەین بەم شێوەیەی خوارەوە:

خواستی یەکەم: پێناسەی دەوڵەتی فیدڕاڵی و تایبەتمەندییەکانی:

لقی یەکەم: لەڕووی زمانەوانی:

لەڕووی زمانەوانییەوە هیچ ڕێککەوتنێک نییە لەنێوان یاساناسان و زانایانی سیاسی لەسەر وەرگێڕاوی (Federal state) ئینگلیزی و (Etat Federal)ی فەرەنسی، فیقهی عەرەبیش بەچەندین زاراوەی جۆراوجۆر ناساندویانەو هەریەکێکیشیان پشت بەست بە بەڵگەیەک داکۆکی لێدەکەن، لەوانە (د. منذر الشاوي) پێی وایە، کە (دەوڵەتی فیدڕاڵی – الدولة الفيدرالية) هەرچەندە زاراوەیەکی وەرگیراوی بیانییە، بەڵام

باشترین زاراوەی دروستە[1]. هەروەها جەختیش لەوە دەکاتەوە، جگە لەم زاراوەیە دەبێتە هۆی تێکەڵی لەگەڵ جۆرەکانی تر یەکگرتنی نێوان دەوڵەتان.

سەبارەت بە دەستەواژەی فیدراڵی ڕیشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ وشەی لاتینی (Foedus)، کە مانای یەکگرتوویی، یاخود یەکگرتن، یاخود پرۆتۆکۆڵ دەگەیەنێت، هەروەها بۆچونێکی تر هەیە، کە دەڵێت فیدراڵیزم شێوەی گرێبەندی وەردەگرێت و بەمانای ڕێککەوتن دێت (Foedusorpact)و لە بڕوابوون (Fiedsortrus) هاتووە، کە بریتییە لە ڕێککەوتنێکی بەرامبەر ئازادی قبوڵکراو[2].

سەبارەت بە ڕەچەڵەکی وشەی (Foedus) ئەویش لە هەردوو وشەی (Fides) واتە بڕوابوون و جۆرێک لە ڕێککەوتن دەگرێتەوە، کە پشت بەبڕوای یەکتری ببەستێت، یاخود پەیمانێکی بڕواپێکراو وەرگیراوە[3].

دەتوانین بڵێین، لەزمانی عەرەبیدا زیاتر لە زاراوەیەک بەکارهاتووە، وەک الدولة الاتحادیة (دەوڵەتی فیدراڵی) والدولة الاتحادیة (دەوڵەتی ناوەندی) والدولة معاهدة (دەوڵەتی پەیماننامە) والدمج المرکزي (یەکگرتنی ناوەندی) ودمج الفدرالي (یەکگرتنی فیدراڵی) والنظام الفدرالي (سیستەمی فیدراڵی)[4].

هەروەک ئەنسکلۆپیدیای زانستە کۆمەڵایەتیەکانیش ئاماژەی بۆ ئەوە

١- منذر الشاوي، القانون الدستوري، الجزء الاول ، ط ٢، العاتک لصناعة الکتاب ، القاهرة، ٢٠٠٧، ص ص ٢٥٠_٢٦١.

٢- حەسەن مستەفا و بژار عبداللە، سیستەمە سیاسییەکان (سیستەمی سیاسی عێراق و هەرێمی کوردستان وەک نموونە)، ناوەندی چاپ و بڵاوکردنەوەی سۆران، هەولێر، ٢٠١٢، ل٣٤.

٣- لقمان عمر حسین، مبدأ المشارکة في الدول الفیدرالیة، مکتبة السنهوري، بغداد، ٢٠١١، ص٢٢.

٤- ولید کاصد الزیدي، الفدرالیة: المرکز الاسلامي للدراسات الاستراتیجیة، النجف، ٢٠١٩، ص٣٧.

کردووه، کە وشەی (Federation) چوار مانای هەیە، کە بریتین لە[1]:
(١- هاوپەیمانی Alliance)، (٢-کۆمەڵە League) (٣- کۆنفیدراسیۆن Confederation)، (٤ - یەکێتی فیدڕاڵ Federation).

(مارسیل بریلۆ) پێناسەی دەوڵەتی فیدڕاڵی بەوە کردووە، کە یەکێتی نێوان دەوڵەتانە، ملکەچی بەشێک لە دەسەڵاتی ناوەندین لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا، پارێزگاری لە بەشێک لە سەربەخۆیی دەستوری و کارگێڕی و دادوەری خۆیان دەکەن[2]. ئەندرێ هۆریۆش (Hauriou) دەڵێت: دەوڵەتی فیدڕاڵی هاوبەشی دەوڵەتانە کەپەیوەندی یاسایی نێوخۆ یان یاسای دەستوریان هەیەو بەپێی ئەوەش دەوڵەتێک دادەمەزرێت لەسەرووی دەوڵەتە بەشداربووەکان[3].

لقی دووەم:لەڕووی زاراوەیی:

ولیام ریکەر(William Riker) فیدرالیەت بەوە پێناسە دەکات، کە «ڕێکخستنێکی سیاسیە، کە تیایدا کارەکانی حکومەت لە نێوان حکومەتەکانی هەرێمی و حکومەتی ناوەند دابەش دەکرێت، بە شێوەیەک هەر یەکێک لەو جۆرە حکومەتانە بەشێکی لەو کارانە لەبەر دەستدا دەبێت و دەتوانێت بڕیاری کۆتایی و یەکلاکەرەوەیان لەسەربدات»[4].

یەلینیک Jilinek دەوڵەتی فیدڕاڵی بەوە پێناسە دەکات کە «دەوڵەتی خاوەن سەروەرییە لە چەند دەوڵەتێکی بێ سەروەری پێکهاتووە،

١- سەیوان کاکەڕەش، بەراورد لە نێوان ڕژێمە فیدڕاڵییەکان، مەکتەبی بیرو هۆشیاری یەکێتی، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل٥.

٢- نقلا عن: عصام سليمان، الفدرالية والمجتمعات التعددية ولبنان، دار العلم الملاين، بيروت، ١٩٩١، ص٤١.

٣- اندريه هوريو، القانون الدستوري والمؤسسات السياسية، ت: (على محمد- شفيق حداد – عبدالمحسن سعد)، مطبعة الاهلية، بيروت، ١٩٧٤، ص١٥٢.

٤- نقلا عن: محمد عمر مولود، الفدرالية وإمكانية تطبيقها في العراق، مؤسسة موكريان، أربيل، ٢٠٠٣، ص٢٣٥.

دەسـەڵاتەکەی لـەو دەوڵەتانـەی پێکیـان هێنـاوە هەڵدەچنێـت»»[1].
هەروەها کارەی دی مالبرێگ (Carre Demalberg) پێی وایە (دەوڵەتی فیدڕاڵی بە کۆکراوەیی هـەم دەوڵەتـەو هـەم یەکگرتنی دەوڵەتانـە، چونکە لەلایـەک لـە دەوڵەتـی یەکبـوو دەچێـت بـەم جـۆرەش لـە کۆنفیدڕاڵیەتـی دەوڵەتـان جیا دەکرێتـەوەو لەلایەکی دیکـەش لەچەنـد دەوڵەتێکی خـاوەن پەیوەنـدی فیدڕاڵـی پێکدێـت، بـەم جـۆرەش لـە دەوڵەتـی یەکبـوو جیـا دەکرێتـەوە)[2].
بەگشتی دەتوانیـن بڵێیـن، کـە توێـژەران و لێکۆڵـەرەوان لەسـەر بنەمـای دوو ئاڕاسـتە پێناسـەی دەوڵەتی فیدڕاڵی دەکـەن، بەجۆرێک کە ئاڕاسـتەی یەکـەم، جەخـت لەسـەر دەسـتورو دامەزراوەیـی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی دەکەنـەوە[3]، وەک (د. سـعد عصفـور) دەڵـێ: یەکگرتنـی چەنـد دەوڵەتێکـە لـە چوارچێوەی یـەک دەوڵەتـدا و ئـەو دەوڵەتـە دەوڵەتێکی ناوەندییـە، کـە بەشـێک لـە کاروبارەکانـی ناوخـۆ، هەمـوو یـان بەشـێک لـە کاروبارەکانـی دەرەوەشـی بەڕێوەدەبـات[4].
هەرچـی ئاڕاسـتەی دووەمـە، لـە پێناسـەی دەوڵەتـی فیدڕاڵیـدا جەخـت لەسـەر ئـەو بنەمایانـە دەکاتەوەکـە دەوڵەتـی فیدڕاڵـی لەسـەر دروسـت دەبێـت، هـەروەک (دایسـی) دەڵێـت: دەوڵەتـی فیدڕاڵـی پێوانەیەکـی سیاسـیە، کـە مەبەسـت لێـی یەکخسـتنی نێـوان یەکـەی نیشـتیمانی و پارێزگاریکردنـی مافـی ویلایەتەکانـە[5]. پـاش وردبونەوەمـان لـە کـۆی ئـەو پێناسـەو بۆچوونانـەی کـە بـۆ دەوڵەتـی فیدڕاڵـی هـەن، دەکرێـت

١- نـقلا عـن: ميشـال الرياشـي، إسـهام فـي الدراسـة النظريـة التقليديـة للدولـة الفدراليـة، اطروحـة دكتـورا، كليـة الحقـوق والعلـوم السياسـة والادرايـة، الجامعـة اللبنانيـة، ٢٠٠٩ ص٧.
٢- نقلا عن: المصدر نفسه.
٣- عابد خالد رسول، المجلس التشريعي الثاني في الدولة الفيدرالية، مركز كردستان للدراسـات الاسـتراتيجية، السـليمانية، ٢٠١٣، ص١٧.
٤- نقلا عن: عصام سلمان، مصدر سابق، ص٤٠.
٥- محمد عبدالمعز نصر، في النظريات والنظم السياسية، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٧٣، ص٤٧٥.

پێناسـەیەکی گشـتگیری لـێ بەرهەمبهێرێـت و بڵێیـن : (دەوڵەتـی فیدراڵــی جۆرێکـە لـە جۆرەکانـی دەوڵەتـی ئاوێتـە، کـە لـە ئەنجامـی یەکگرتنـی چەنـد دەوڵەتێکـی سـەربەخۆ، یـان چەنـد هەرێمیـک پێکدێـت، لـە ڕێگـەی ڕێککەوتنێکـی دەسـتورییەوە، کـە لەمیانـەی ئـەم دەسـتورەوە دەسـەڵاتی و تایبەتکارییەکانـی لەنێـوان هـەردوو ئاسـتەکەی حکومـەت لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا دابەشـدەکرێت، واتـە لەنێـوان حکومەتـی ناوەنـدی و حکومەتـی یەکـە پێکهێنـەرەکان (ویلایـەت، هەرێـم)..

دەوڵەتـی فیدراڵـی بـەوە جیادەکرێتـەوە، کـە چەنـد سیماو تایبەتمەنـدی دیاریکـراوی هەیـە، بـەو پێیـەی کـە یەکێکـە لـە ڕێکخسـتنەکانی یاسـای دەسـتوری، بـۆ پیشـاندانی وێنەیەکـی ڕاشـکاوانەتر بـۆ ئـەو سیسـتەمە لێـرەدا تیشـک دەخەینـە سـەر گرنگتریـن تایبەتمەندییەکانـی دەوڵەتـی فیدراڵـی کـە بریتیـن لـە:

١- دوانەیی دەسەڵاتی گشتی لە دەوڵەتی فیدراڵیدا:

لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا دەسـەڵات لەسـەر دوو ئاسـتی جیـاواز بوونـی هەیـە، کـە جگـە لـە دەسـەڵاتە فیدراڵیـەکان، هەرێمەکانیش بەهەمـان شـێوە هـەر سـێ دەسـەڵاتی یاسـادانان و جێبەجێکـردن و دادوەریـان هەیـە، واتـە دوو ئاسـت لـە حکومـەت هەیـە، کـە یەکێکیـان بـۆ هەمـوو دەوڵەتەکەیـەو یەکێکـی تریشـیان بـۆ هەرێمەکانـە[1].

حکومەتـی فیـدراڵ یـان ناوەنـدی زیاتـر کار لەسـەر کاروبـارە گرنـگ و پەیوەندیدار بە ئامانج و بەرژەوەندییە گشـتییەکانەوە یان هاوبەشـەکانەوە بەڕێوەدەبـات وەک سیاسـەتی دەرەوەو کاروبـاری سـەربازی و لایەنـی دارایـی و هێمـا نیشـتیمانییەکان هەرچـی حکومەتـی هەرێمەکانیشـە زۆرتـر کار لەسـەر ئـەو کاروبارانـە دەکات، کـە پەیوەسـتن بـە کاروبـاری هەرێمـی

١- پێشـەوا حمیـد عبداللـە، پەیوەنـدی نێـوان دەسـەڵاتی یاسـادانان و جێبەجێکـردن لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا، مەکتەبـی بیـرو هۆشـیاری یەکێتـی، سـلێمانی، ٢٠٠٩، ل٧٢.

و خۆجێییـەوە و پەیوەندیـدارن بەناوخۆیـی هەرێمەکانـەوە[١].

٢- دەوڵەتی فیدڕاڵی دەوڵەتێکی ئاوێتەیە:

دەوڵەتـی ئاوێتـە ئـەو دەوڵەتەیـە کـە لـە یەکێتـی دوو دەوڵـەت یـان زیاتـر پێـک هاتـووە، بەهـۆی جۆرو سروشـتی جیـاوازی ئـەو یەکێتییـەی کـە لەنێوان ئـەو وڵاتانـەدا هەیـە دابـەش دەبێت بۆ چـوار فـۆڕم کەبریتین لـە یەکێتـی[٢] کەسـی ویەکێتـی ڕاسـتەقینە و یەکێتـی کۆنفیدڕاڵـی و یەکێتـی فیدڕاڵـی[٣].

واتـە دەوڵەتـی فیدڕاڵی، ئـەو دەوڵەتەیـە کـە ئامـاژە بـە پێکەوەبوونـی دوو ئاسـتی سـەربەخۆی حکومـەت دەکات، کـە هـاوکات بەسـەر هاوڵاتیانـدا حوکـم دەکـەن، بـەڵام ئـەم سـەربەخۆییەی یەکەکانـی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی بەمانـای ئـەوە نییـە کـە دەوڵەتـی سـەربەخۆن و سـەروەری ناوخـۆو دەرەوەیـان هەیـە[٤].

١- ناوەندی لێکۆڵینـەوەی حیزبی دیموکراتـی ئێران، فیدڕاڵیزم لـە وڵاتانی فرە نەتەوەدا، سـەرچاوەی پێشوو، ل١٨.

٢- یەکێتی کەسی: لـە نێوان دوو دەوڵـەت یان زیاتر دروسـت دەبێت، یـەک سـەرۆک سـەرۆکایەتی ئـەو دەوڵەتـە دەکات کـە دێنـە نـاو یەکێتییەکـە، کـە زیاتـر پەیوەسـتە بـە سـەرۆکی یەکێتییەکـە.
یەکێتـی ڕاسـتەقینە: بەهەمـان شـێوەی یەکێتـی کەسـیە، بـەڵام بەهێزتـرە لـە یەکێتـی کەسـی، چونکـە دەسـتەیەک سـەرۆکایەتی دەکات بـۆ بەڕێوەبردنـی دەسـەڵاتی دەرەکـی یەکێتییەکـە لەنێـوان پێکهاتـەکان.
یەکێتـی فیدراڵـی: کـە لـە یەکگرتنـی دوو دەوڵـەت یـان زیاتـر دروسـت دەبێـت بـۆ بەدیهێنانـی ئامانجێکـی دیاریکـراو، بـەڵام مەرجـی پێکهێنانـی کۆنفیدڕاڵـی ئەوەیـە دەبـێ ئـەو دەوڵەتانـەی دێنـە نـاو یەکێتـی یەکـە دەوڵەتـی سـەربەخۆبن و ئەنجومەنێـک پێکدەهێنـن بـۆ سـەرۆکایەتی یەکێتـی کۆنفیدڕاڵییەکـە. ینظـر: أمجـد علـي حسـين، النظـام الفدرالـي كحـل للنزاعـات فـي المجتمعـات التعدديـة العـراق نموذجـا، رسـالة الماجسـتير، جامعـة دهـوك، كليـة القانـون والسياسـية، قسـم القانـون، ٢٠١٠، ص٥٩.

٣- حەسەن مستەفا، بژار عبدالله، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٨.

٤- ناوەندی لێکۆڵینـەوەی حیزبی دیموکراتـی ئێران، فیدرالیزم لـە وڵاتانی فرە نەتەوەدا، سـەرچاوەی پێشوو، ل٢٦.

٣- دەستورێکی نوسراو:

دەستور کۆمەڵێک یاسای بنەڕەتیە، کە شێوەی دەوڵەت و سیستەمە سیاسیەکەی و یاساکانی حوکمڕانی دیاری دەکات، دەستور یەکێکە لە پێداویستییە سەرەکییەکانی هەموو جۆرە دەوڵەتان و بەتایبەتیش دەوڵەتی فیدڕاڵی، بەو پێیەی ئەم جۆرە لە دەوڵەت بەپێی دەستور دروست دەبێت و دەستوری فیدڕاڵی گوزارشت لە خواست و ویستی گەل و یەکێتی هەرێمەکان دەکات بۆ پێکهێنانی دەوڵەتی فیدڕاڵی[١].

دەستوری فیدڕاڵی بنەمای یاسایی دیاریکردن و دابەشکردنی دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی نێوان دەوڵەتی فیدڕاڵی و هەرێمەکانە، دەستورێکی باڵایەو تاک لایەنە هەموارناکرێت و پێویستی بە ڕازیبونی ڕێژەیەکی بەرچاوی یەکە پێکهێنەرەکانە، هەروەها پایەدارترین یاسای وڵاتەو نابێت لە دەستوری هەرێمەکاندا هیچ بەندێک یان بڕگەیەک پێچەوانە و ناکۆک بێت لەگەڵ بنەماکانی دەستوری فیدڕاڵی[٢].

دەستوری فیدڕاڵی سەرچاوەی سەرەکییە بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان، کە ڕەنگە لەنێوان یەکە فیدڕاڵییەکاندا ڕوو بدات، بۆیە دەستور چارەسەری زۆربەی ئەو ناکۆکییە چاوەڕوانکراوانە دەکات، کە دەشێت لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا سەرهەڵبدەن[٣].

سەبارەت بە بواری پراکتیکیش، ئەوە ڕوونە کە ئەو یەکێتییە فیدڕاڵییانەی کە لە جیهاندا دروست بوون و هەر لە دامەزراندنی یەکەم دەوڵەتی فیدڕاڵی تازە لە ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا لە ساڵی

١- المؤسسة الدولية للديمقراطية والانتخابات، الفيدرالية، ايار/ ٢٠١٥، تاريخ الزيارة:٢٠٢٠/١٢/١٠ على الرابط الاتي:
.https://www.idea.int/sites/default/files/publications/federalism-primer-AR.pdf

٢- پێشەوا حمید عبدالله، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢.

٣- سوران علي حسن، التنظيم القانوني للوحدات الفدرالية في العراق، مركز ژير، اربيل، ٢٠١٧، ص١٧.

(١٧٨٧ز) تـا ئێسـتا، هەموویـان لەدایکبـووی دەسـتوری نوسـراون و هیـچ دەوڵەتێکی فیدڕاڵـی سـەردەم بەبێ دەسـتوری نوسـراو دروسـت نەبـووە[١].

٤- بوونی ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان:

لـە دەوڵەتـی فیدڕاڵیـدا زۆرجـار ئەنجومەنـی دووەمـی یاسـادانان نوێنەرایەتـی یەکـە پێکهێنـەرەکان لـە دامەزراوەکانـی داڕشـتنی بڕیـاری سیاسـی فیدڕاڵیـدا دەکات، بـۆ گرەنتـی کردنـی بەشـداری یەکـەکان لـە دروسـتکردنی بڕیـاری ناوەنـدو گوزارشـتکردن لـە ڕاکانیـان، لـە پێکهێنانـی ئەنجومەنـی دووەمـی یاسـادانانـدا هەنـدێ ڕێوشـوێن دەگیرێتەبـەر، کـە قورسـایی زیاتـر دەدات بەیەکـە بچوکـەکان بەبـێ ڕەچاوکردنـی ژمـارەی دانیشـوان و قەبـارەی جوگرافییـان. [٢]

٥- بوونی دادگای باڵای فیدڕاڵی:

زۆربـەی دەسـتورە فیدڕاڵییەکاندا لـە دەقەکانیانـدا گرنگـی بـە مەسـەلەی دادگای فیدڕاڵـی دەدەن و مەرجـی ئەوەیـان داوە، کـە وەک بەرزتریـن دەسـەڵات لـە دەوڵەتـدا ڕێکبخرێتـەوە، ئـەم دەسـتە دادوەرییـە زۆربـەی جـار بـە (دادگای بـاڵا) ناودەبـرێ، هـەروەک لـە ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکا و کەنـەدا و هندسـتان، لـە سویسـراش پێـی دەوترێـت (دادگای فیدڕاڵـی)، بـەڵام لـە ئەڵمانیا پێـی دەوترێت (دادگای دەسـتوری فیدڕاڵـی)[٣].
سروشـتی سیسـتەمی فیدڕاڵـی و بوونـی دەسـتەی دادوەری و دەسـتە دەسـتورییەکان و دابەشـکردنی دەسـەڵات و تایبەتکارییەکان وا دەخوازێت، کـە دامەزراوەیەکـی دەسـتوریی نیشـتیمانی بێلایـەن هەبێـت، کـە ئەرکـی

١- محمد عمر مولود، مصدر سابق، ص٢٤١.
٢- عابد خالد رسول، مصدر سابق، ص٢٠.
٣- محمـد هماونـد، الفيدراليـة والحكـم الذاتـي والمركزيـة الادارية الإقليميـة، مؤسسـة موكريانـي للطباعـة والنشـر، اربيـل، ٢٠٠١، ص١٩٦.

ڕاڤەی دەستورو چارەسەرکردنی ناکۆکییە دەستورییەکان لە نێوان حکومەتی فیدڕاڵ و حکومەتی یەکە پێکهێنەرەکان، یان نێوان یەکە پێکهێنەرەکان خۆیان، بگرێتە ئەستۆ، کە بێگومان ئەمەش دامەزراوەی دادگای باڵای دەستورییە[1].

دیارە دادگای باڵا وەک دەستەیەکی دەستوری سەربەخۆیە لەهەمبەر هەریەکە لە حکومەتی ناوەندی و حکومەتی ویلایەتەکان بێلایەنەو دورە لەکاریگەرییە سیاسییەکان و ئەمەش بە ئامانجی بەدیهێنانی هاوسەنگی لەنێوان حکومەتی فیدڕاڵ و حکومەتی ویلایەتەکان، بەم شێوەیە وەک گرەنتییەک وایە بۆ ڕاگرتنی هاوسەنگی و بەردەوام بوونی یەکێتی و پاراستنی دەستور لە دابەشکردنی دەسەڵات و تایبەتکارییەکان[2].

گرنگترین تایبەتکارییەکانی دادگای باڵا، لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا بریتیین لە[3]:

١- چاودێری دەستوریبوونی یاسای فیدڕاڵی و یاسای هەرێمەکان و دیاریکردنی گونجانیان لەگەڵ حوکمەکانی دەستوری فیدڕاڵی.

٢- بڕیاردان لەو ناکۆکییانەی کە پەیوەندیدارن بە دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی نێوان حکومەتی ناوەندو حکومەتی هەرێمەکان یان نێوان حکومەتی هەرێمەکان.

٣- پێداچونەوەی ئەو حوکمانەی کە لە لایەن دادگاکانی یەکە پێکهێنەرەکانەوە دەرکراوە.

١- أحمد علي احمد، التنظيم الاداري في الدول الاتحادية، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠١٨، ص٩٦.

٢- أحمد ابراهيم الورتي، النظام الفدرالي بين النظرية والتطبيق، مكتبة التفسير، اربيل، ٢٠١٣٣، ص٥٣.

٣- المصدر نفسه.

٦- ڕێکارەکانی پەیوەندی نێوان دەوڵەتی فیدڕاڵی وهەرێمەکان:

لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا چەند دەزگاو میکانیزم و ڕێکارێک بۆ یەکلاکردنەوەی ناکۆکییە دەستورییەکان لە نێوان هەردوو ئاستەکە لە حکومەت، وەک: (دادگای فیدڕاڵی، ئەنجومەنی دووەمی پەرلەمانی فیدڕاڵی، ئەنجامدانی ڕیفراندۆم) و بوونی چەند ڕێکارو دەزگایەک بۆ ڕایکردنی پەیوەندی و دەسەڵاتە هاوبەشەکان لە نێوان هەردوو ئاستەکە لە حکومەت، وەک دەزگا سەربەخۆکان و لیژنە وەزارییەکانی نێوان هەرێم وحکومەتی فیدڕاڵ[١].

ئەم تایبەتمەندییانەی، کە ئاماژەیان پێکرا، لە ئەنجامی ئەو بنەمایانەوەن، کە دەوڵەتی فیدڕاڵی لەسەریان دروست بووە، لەوانەش بنەمای (سەربەخۆیی خودی)و (بەشداری)، کە دەرهاویشتەی دەوڵەتی فیدڕاڵین، هەروەها ئەم تایبەتمەندیانە بە دوو جۆر پۆلێن دەکرێن، تایبەتمەندییە دوانەییەکان وەک: دوانەیی دەستور (دەستوری فیدڕاڵی و دەستوری هەرێمەکان) و دوانەیی دەسەڵات (حکومەتی فیدڕاڵی و حکومەتی هەرێمەکان) و دوانەیی پەرلەمان (ئەنجومەنی یاسادانانی یەکەم و دووەم)، تایبەتمەندییەکانی ناوەندیبوون، وەک کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی، نوێنەرایەتی دبلۆماسی و ڕەگەزنامە، هێزی نیشتیمانی، سنورە نێودەوڵەتییەکان.

ئەگەر فیدڕاڵیزم هەر سیمایەکی ناوەڕۆکی هەبێت، ئەوا ئەوەیە کە لەڕووی دەستورییەوە دوو ئاستی دامەزراوەی حکومەتی هەیەو هەریەکەیان هەندێک سەربەخۆیی ڕاستەقینەی هەیەو حکومەتی هەر ئاستێک بە شێوەیەکی سەرەکی بەرپرسیارە لە بەردەم دەنگدەرانی خۆیدا[٢].

١- جورج اندرسون، مقدمة عن الفدرالية: ماهي الفدرالية؟ وكيف تنجح حول العالم؟، ترجمة: مها تكلا، ط ١، منتدى الاتحادات الفيدرالية، كندا، ٢٠٠٧، ص٣.

٢- جورج اندرسون ، مصدرسابق، ص٤.

لـه کۆتایـی ئـەم بابەتـەدا، ئـەوەی ماوەتـەوە بیڵێیـن ئەوەیـە، کـە ئـەم تایبەتمەندییانـە بـە بڕو ئاسـتی جیاجیا لـە وڵاتـە فیدڕاڵیەکانـدا هـەن، ئـەم تایبەتمەندییانـە لـە هـەر دەوڵەتێکدا ڕەنگدانـەوەی داب و نەریت و ئاسـتی خـوازراوی سـەربەخۆیی و جـۆری ئـەو سـەربەخۆییەن، کـە خـوازراوە، بەشـێوەیەکی سروشـتی فیدڕاڵیزم پێویسـتی بـە دیموکراسـی و سـەروەری یاسـایە، چونکـە ڕژێمـە نادیموکراتییـەکان بەگشـتی ڕێگـە بەسـەربەخۆی ڕاسـتەقینەی یەکـە پێکهێنـەرەکان نـادەن.

خواستی دووەم: پەرەسەندنی دەوڵەتی فیدڕاڵی وکۆتایهاتنی

یەکەم:گەشەکردن:

مێـژووی سـەرهەڵدان و گەشەسـەندنی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی، وەک فۆرمێـک لـە فۆرمەکانـی دەوڵەتـی ئاوێتـە لـەڕووی پێکهاتنـەوە، جێـگای بایـەخ و گرینگیپێدانـی بیرمەنـدان و یاساناسـان بـووە، زۆری گرنگـی دان بەمشـێوە دەوڵەتـە جیـاوازی دروسـتکردووە لـە دیاریکردنـی مێـژووی سـەرەتایی سـەرهەڵدانی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی.

سـەرهەڵدانی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی بەمانـا مۆدێرنەکـەی دەگەڕێتـەوە بـۆ کۆتایـی سـەدەی ١٨ تـا ناوەڕاسـتی سـەدەی ٢٠، سـەدەکانی (١٨و١٩) نوێنەرایەتـی سـەردەمێکی مێژوویيـان دەکـرد، کـە فیدڕاڵیـزم سـەریهەڵدا، تاڕادەیـەک، کـە پێـی گوتـراوە سـەردەمی فیدڕاڵیـزم[١].

لـەڕووی مێژووییـەوە، هەنـدێ لـە مێژوونووسـان و یاساناسـان پێیـان وایـە، کـە یەکـەم سیسـتەمی فیدڕاڵـی دۆکیۆمێنتکراو زیـاد لـە (٣٢٠٠)سـاڵ لەمەوبـەر، لـە نێـوان خێڵەکانـی ئیسـرائیلدا پەیـڕەوی لێکـراوە[٢].

١- ناوەندی لێکۆڵینەوەی حیزبی دیموکراتی ئێران، سەرچاوەی پێشوو، ل١٩.
٢- رونالـد ل. واتـس، الانظمـة الفدراليـة، ترجمـة: غالـي برهومـة ومهـا بسـطامي و مهـا تـكلا، طبعـة خاصـة، منتـدى الاتحـادات الفيدراليـة، اوتـاوا، ٢٠٠٦، ص١٦.

هەندێکی تریش لە شارەزایان، دروستبوونی لایەنی تیۆری و پراکتیکی سیستەمی فیدڕاڵی دەگێڕنەوە بۆ یۆنانی کۆن، لە لای یۆنانییەکان جیاوازی هەبوو لەنێوان دوو شێوە ڕێکخستنی فیدڕاڵی، ئەوانیش ڕێکخستنی (سایماچیا) و (یمپۆلیتیا)بوون، سایماچیا یەکێتییەکی شێوە سەربازی بوو، لە کاتێکدا ئەوەی دووەمیان زۆر بەهێزو تێیدا جۆرێک لە هاوبەشی لە ژیانی سیاسیدا بەدی دەکراو، ئەوەش پێویستی بە بوونی حکومەتی ناوەندی و دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لەنێوان حکومەتی هەرێمەکان و ناوەند دروست کرد[1].

دوای یۆنانیەکان باس لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی دەکرێت، کە لەسەدەی حەوتەمی (زاینی) سەریهەڵداو هەر لە دروستبوونیەوە ڕوخسارێکی شێوە فیدڕاڵی لە خۆگرتبوو، چونکە پێکهاتبوو لە چەندین ناوچە و هەرێمی سەربەخۆ، هەریەکە لەم قەوارانەش خاوەن دەسەڵاتێکی ناوچەیی خۆیان بوون، لەڕووی دەستوریشەوە ئیمپراتۆریەتەکە ئەنجومەنی (دایتی) پێکهێنابوو کە نوێنەرایەتی هەموو ئیمپراتۆریەت و یەکە سەربەخۆکانی لەخۆگرتبوو[2].

پاشان سەدەکانی ناوەڕاستیش لەئەڵمانیا هەندێ فیدراسیۆنی بەخۆیەوە بینی، کە بەڕای مادیسۆن (Jame Madison) ئەم سیستەمە فیدراسیۆنانە زۆر لە دەرکەوتەو دیاردەکانی دەوڵەتی فیدڕاڵیان لەخۆدەگرت[3].

ئەم سیستەمە لەسەردەمی ئیسلامیشدا بەکردەوە هەبووە، جگە لەوەی نێوەندێکی دەسەڵاتی ڕامیاری و سوپایی، دەوڵەتی یەکگرتووی ئیسلامی هەبووە، هەر وڵاتێک لەژێر سایەی دەوڵەتی ئیسلامیدا بووبێ بە فەرمانی گەورەی موسڵمانان فەرمانڕەوایەکی تایبەتییان

١- پێشەوا حمید عبدالله، سەرچاوەی پێشوو، ل٢١.

٢- دیلمان محمد، فیدڕالیزم و ئۆتۆنۆمی، مەکتەبی بیروهۆشیاری یەکێتی، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل٦.

٣- محمد المجذوب، القانون الدستوري والنظام السياسي في لبنان، ط٤، منشورات الحلجي الحقوقية، بيروت، ٢٠٠٢، ص١٧٧.

لـەو نێوەنـدەدا بـۆ دیاریکـردوە، ئـەو فەرمانڕەوایـەش بەنـاوی (جێنشـین) ی موسـڵمانانەوە، فەرمانڕەوایـی وڵاتەکـەی کـردووە[1].

پاشـان کۆنفیدراسـیۆنی سویسـرا لە سـاڵی ١٩٢١ لە ئەنجامی واژۆکردنی بەڵگەنامەیەکـی بەرگـری لەنێـوان سـێ پارێـزگا یـان کانتۆنـەکان بـۆ بەرەنگاربوونـەوەی مەترسـییەکانی نەمسـاو ئەڵمانیا دامـەزراو لـە مـاوەی دوو سـەدەی دواتردا پارێزگاکانی تر چونـە پاڵیـان و بـوو بـە (هاوپەیمانی سـێزدە پارێزگا)[2].

لەئەنجامـی ئـەوەی باسکرا تێبینی ئـەوە دەکرێت، کـە بیرۆکـەی فیدڕاڵی لـە زۆربـەی قۆناغـە یـەک لـەدوای یەکەکانـی مێـژوودا، پێـش ئـەوەی بـەم فـۆرم و نـاوەی ئێسـتا هەبوبێـت، پیادەکـراوە بۆیـە لێرەدا ئامـاژە بـە مێـژووی دروسـتبوونی زۆرێـک لـە دەوڵەتـە فیدڕاڵیـەکان دەکەیـن بـەم شـێوەیەی خـوارەوە:

ئەمریـکای باکـور، لەمیانـەی بوونـی (١٣) کۆڵۆنـی تایبـەت، کـە لەژێـر کۆنترۆڵـی بەریتانیـا بـوون و هەندێـک سـەربەخۆی ناوخۆییـان هەبـوو، لـە سـاڵی (١٧٦٥ز) ناکۆکـی لـە نێوان بەریتانیـاو ئـەم کۆڵۆنیانـەدا دروسـت بـوو، بەهـۆکاری ئابـوری و دوای خراپتربوونـی دۆخەکـە شـۆڕشـێکی چەکـداری سـەریهەڵداو بەهۆیـەوە کۆڵۆنیـەکان لەتەممـوزی (١٧٧٦ز) دا سـەربەخۆیی خۆیـان لـە بەریتانیـا ڕاگەیانـدو هـەر کۆڵۆنیایـەک گـۆڕا بـۆ دەوڵەتێکـی سـەربەخۆ[3].

لـە سـاڵی (١٧٨٢ز) دا کۆنفرانسـێک بـۆ یەکبوونـی هاوپەیمانـی و گۆڕینی بۆ پەیماننامـە یـان کۆنفیدڕاڵی بەسـترا، لەژێر کاریگـەری فاکتـەرە ئابورییـەکان و گروپـە سـەرمایەدارەکان و خـاوەن پیشـە ئـازادەکان و هەڵوێسـتی ڕۆژنامەنوسـان، ئەمریـکا بـەرەو دامەزراندنـی فیدڕاڵـی

١- حوسـێن محمـد، فیدڕاڵیـزم و دەوڵەتـی فیـدڕاڵ، چاپخانـەی سـیما، چ٣، سـلێمانی، ٢٠٠٤، ل٥٣.

٢- شـورش حسـن عمـر، خصائـص النظـام الفدرالـي: دراسـة تحليليـة مقارنـة، مركـز العربـي، القاهـرة، ٢٠١٦، ص٢٨.

٣- محمد المجذوب، مصدر سابق، ص١٩٣.

هەنگاوی ناو لە ١٤ی ئایاری ساڵی (١٧٨٧ز) کۆنگرێس لە (فیلادلفیا) کۆنگرەیەکی سازکرد، بە کۆی دەنگ لە ١٧ی ئەیلولی (١٧٨٧)ز لەسەر ڕەشنوسی دەستور ڕێککەوتن و لە کۆتایی ئەو ساڵەدا جێبەجێکردنی دەستوری نویێ دەستی پێکرد و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بووە یەکەم سیستەمی فیدڕاڵی هاوچەرخ لە بواری کرداریدا لە جیهاندا [١].

بە کاریگەری ئەم ئەزمونە سویسرا لە ساڵی(١٨٤٨ز) سیستەمی کۆنفیدڕاڵی خۆی گۆڕی بۆ سیسەمی فیدڕاڵی و (کەنەدا)ش لەساڵی (١٨٦٧ز) بووە سێیەم دەوڵەتی فیدڕاڵی هاوچەرخ لەدوای سویسرا و فیدراسیۆنەکانی باشوری ئەڵمانیاش لەساڵی (١٨٧١ز) لەخۆی بگریێ، پێشتر دامەزرابوو، دوای ماوەیەکی کەم ئوسترالیا لە ساڵی (١٩٠١ز) بووە فیدراڵی، هەروەها هەندێک لە کۆمارەکانی ئەمریکای لاتینی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم سیستەمی فیدڕاڵیان گرتەبەر[٢].

ئەمەش بووە هۆی ئەوەی سیستەمی فیدڕاڵی و نمیچە فیدڕاڵی بەشێوەیەکی بەرچاو لە ئەوروپای ڕۆژهەڵات و ئاسیاو ئەفریقا دابمەزرێت، وەک بەلجیکا، کە بەپێی دەستوری ساڵی (١٩٩٤ز) خۆی گۆڕی بۆ دەوڵەتێکی فیدڕاڵی و پاش ئەوە ئەفریقای باشور بەپێی یاسای دەستوری لە ساڵی ١٩٩٤، دواتر عێراق بەپێی یاسای بەرێوەبردنی دەوڵەت بۆماوەی گواستنەوە لە ساڵی ٢٠٠٤دا گۆڕدرا بۆ دەوڵەتێکی فیدڕاڵی، هەروەها نیپاڵ بەدەستوری (٢٠١٧ز) بوو بەدەوڵەتێکی فیدڕاڵ[٣].

لەکۆتاییدا ئەوەی ماوەتەوە بیڵێین ئەوەیە کە ئەم ئەزمونە فیدڕاڵیانە سەرەڕای ئەوەی کە هەموویان سەرکەوتوو نەبوون، بەڵام ئێستا لە جیهاندا نزیکەی (٢٨) دەوڵەتی فیدڕاڵی هەن، کە زیاتر لە (٤٠٪)ی دانیشتوانی جیهان لەخۆدەگرن و هەریەکەیان ڕەنگدانەوەی

١- شورش حسن عمر، مصدر سابق، ص٣٠.
٢- محمد المجذوب، مصدر سابق، ص٤٨٧.
٣- شورش حسن عمر، مصدر سابق، ص٣٠.

تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتی فیدراڵیە، ئەمەش ئاماژەیەکی ڕوونە بۆ فراوانی ئەم سیستەمە و گەشەکردنی لەسەر ئاستی جیهاندا و سیستەمێکی گونجاوە بۆ ئەوەی لە هەموو وڵاتاندا پیادە بکرێت بەتایبەتی ئەو وڵاتانەی کە کۆمەڵگەکەیان فرە نەتەوەو جۆراو جۆرن و ڕووبەریان فراوانە دەتوانن فیدراڵی پەیڕەو بکەن.

دووەم: دروست بوون:

١- شێوازی چونە پاڵ :

بەپێی ئەم شێوازە دەوڵەتی فیدراڵی لە ئەنجامی کۆبوونەوەو چوونە پاڵ یەکتری چەند دەوڵەتێکی سەربەخۆ لەگەڵ یەکتری و یەکگرتنیان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا دروست دەبێت، بەزۆری هۆکاری ترس و هەوڵدانی لایەنەکان بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی فیدراڵی خاوەن هێز لە پشت دروست بوونی دەوڵەتی فیدراڵییە بەم شێوازە [1].

لەم شێوازەی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵیدا دەسەڵاتی دەوڵەتانی ئەندام بە ڕێژەیەکی گەورەیە، ئەمەش بەهۆی ئەوەی کە ئەو دەوڵەتە ئەندامانە دامەزرێنەری دەوڵەتە فیدراڵییەکەن و بەڕێژەیەکی دیاریکراو نەبێت بۆ دەوڵەتی فیدراڵی واز لە دەسەڵاتی خۆیان ناهێنن، بەواتایەکی تر دەوڵە پێکهێنەرەکان هەوڵدەدەن دەسەڵاتێکی کەم بەحکومەتی فیدراڵی بدەن[2].

نموونەی ئەو دەوڵەتە فیدراڵییانەش، کە بەم شێوازە دروست بوون بریتیین لە: (ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا، سویسرا، ئوسترالیا، ئەڵمانیا، یەکێتی باشوری ئەفریقیا).

١- لیڤیار بختیار حمە سەعید، التنظیم القانوني للقروض الدولية والية توزيعها في الانظمة الفيدرالية، رسالة ماجستير (غير منشورة)، كلية القانون، جامعة السليمانية، ٢٠٢٠، ص٣٠.

٢- گۆران ئازاد حەمەد، دەسەڵاتی دادوەری لە دەوڵەتی فیدراڵیدا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، سلێمانی، ٢٠٠٨، ل٣٨.

٢- شێوازی هەڵوەشانەوە (پارچە پارچەبوون):

دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی بەم شێوازە، لە ئەنجامی هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتێکی سادە دەبێت بۆ چەند یەکەیەکی سیاسی سەربەخۆ (هەرێم) کە جارێکی تر و سەرلەنوێ لەدوای هەڵوەشانەوەی دەوڵەتی سادەو بەهۆی بوونی چەندین هۆکاری هاندەر لە دەوڵەتێکی نوێدا یەک دەگرنەوە، کە بریتییە لە دەوڵەتی فیدراڵ[1].

ئەو دەوڵەتانەی کە بەم شێوازە دروست دەبن جیاوازن لەو دەوڵەتانەی کە بەشێوازی یەکەم (چونەپاڵ) دروست دەبن، چونکە لەم دەوڵەتانەدا دەسەلات و سەربەخۆی زیاتر بۆ حکومەتی فیدراڵییەو دەسەلاتی هەرێمەکان بەرتەسک دەکرێنەوە[2].

ئەم شێوازە ڕێگای دروستبوونی هەریەکە لەم دەوڵەتە فیدراڵیانەیە(بەرازیل، مەکسیک، ئەرجەنتین، یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو).

٣- شێوازی ئاوێتە:

بەپێی ئەم شێوازە دەوڵەتی فیدراڵی لە ئەنجامی تێکەڵکردنی هەردوو شێوازەکەی پێشوو دروست دەبێت و لەخۆدەگرێت، هەردوو وڵاتی کەنەداو هندستان بەم شێوازە دروست بوون، بە جۆرێک کەنەدا لەسەرەتادا لە دەوڵەتێکی سادە وە پارچە پارچە بوو بۆ دەوڵەتێکی یەکگرتوو، کە ویلایەتەکانی (ئۆنتاریۆ و کیبوبک)ی تێدابوو، پاشان پارێزگا نوێیەکانیش چونە پاڵی[3].

١- لقمان عمر حسین، مصدر سابق، ص٣٢.
٢- تانیا طاهر، سیستەمی فیدراڵی لە دەستوری هەمیشەیی عێراق ٢٠٠٥دا، بەبێ شوێنی چاپ و ساڵی چاپ، ل٢٧.
٣- عابد خالد رسول، مصدر سابق، ص٣٤.

سێیەم: کۆتایهاتن:

أ- ڕێگەی جیابونەوە: جیابوونەوەی دەوڵەتەکان لە دەوڵەتی فیدڕاڵی و گۆڕینیان بۆ دەوڵەتێکی سەربەخۆ لە ئەنجامی بزوتنەوەی شۆڕشگێڕ یان شەڕی ناوخۆ[١]، نموونەش وەک چیکۆسلۆڤاکیا لە ساڵی ١٩٩١ و یەکێتی سۆڤیەت لە ساڵی ١٩٩١.

ب- ڕێگەی هەڵوەشانەوە: گۆڕینی دەوڵەتی فیدڕاڵ بۆ دەوڵەتێکی سادەی یەکبوو، کە تیایدا دەوڵەتەکان ببنە یەکپارچەی ئیداری دوای ئەوەی کە یەکەیەکی سیاسی سەربەخۆ بوون لەگەڵ سەروەری ناوخۆیی[٢]، نموونەی ئەمەش وەک ئەڵمانیا لە نێوان ساڵانی (١٩٣٤-١٩٤٩) و لیبیا لە ساڵی ١٩٦٣.

هۆکارەکان:

١- هۆکاری ترس:

لە مێژووی زۆربەی وڵاتان ئەو ڕاستییە سەلماوە، کە شەڕ تاکە چەکێک بووە بۆ بەهێزکردنی پایەی دەسەڵاتی دەوڵەت لەلایەک و فراوانکردنی سنوری جوگرافی دەسەڵات و وڵاتەکەی لەلایەکی ترەوە، لەم ڕووەشەوە وڵاتە لاوازو بێ هێزەکان قوربانی هێرش و پەلاماری دەوڵەت و ئیمپراتۆرە بەهێزەکان بوون و ئەمەش وایکردووە بۆیەکگرتن و بەرگری هاوبەش هەستێک دروست بکات[٣].

بۆنموونە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، هەڕەشەی بەریتانیاو

١- بطرس بطرس غالي، محمود خيري، المدخل فى علم السياسية، ط١٢، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٩١، ص٢٢٢.

٢- المصدر نفسه، الصفحة نفسها.

٣- اوستن رني، سياسة الحكم، ت: حسين علي الذنون، ط٢، المكتبة الاهلية، بغداد، ١٩٩٦، ل٢٨٦.

ترس لە داگیرکاری گرنگترین هۆکاربوون کەوای لەو وڵاتانە کرد کۆنفیدڕاڵییەک دامەزرێنن، کە لە سێزدە دەوڵەتی سەربەخۆ پێکهاتبوو، ئەمەش لە پێناو دەستەبەرکردنی سەربەخۆی خۆیان و بردنەوەی جەنگ لەدژی کۆلۆنیالیزمی بەریتانی، دواتریش ئەم کۆنفیدڕاڵیە بووە بنەمایەک کە بەرەو فیدڕاڵی هەنگاویان نا .[1] بەم شێوەیە هەستکردن مەترسی و هەڕەشەی دەرەکی وای لە دەوڵەت و هەرێمەکان کرد، کە دەوڵەتێکی بەهێزو بەتوانا لە وێنەی دەوڵەتی فیدڕاڵی بۆ پاراستنیان دروست بکەن .

هەروەها ترس لە بەهێزبوونی دەسەڵاتی ناوەندو خراپ بەکارهێنانی ئەم دەسەڵاتە وایکردووە، گروپ و لایەنەکان بیر لە دەوڵەتی فیدڕاڵی بکەنەوە، لەم دۆخەشدا بیر لەوە دەکرێتەوە تایبەتکاری و دەسەڵات لە دەوڵەتێکی ناوەندی دابەش بکرێت بۆ سەر هەرێمە بچوک و جیاوازەکان، ئەزموونی هەریەکە لە بەلجیکاو ئەڵمانیا و بەرجەستەکەری ئەم فۆرمە تایبەتەی دەوڵەتی فیدڕاڵین[2].

٢- هۆکاری جیاوازی ئەتنی ونەتەوەییو زمان و ئاین:

یەکێکی دیکە لە هۆکارە سەرەکییەکانی دروستبوونی دەوڵەتی فیدڕاڵی، جیاوازی نەتەوەو زمان و ئاینە، واتە ئەو کۆمەڵگایانەی کە زیاتر لە ئەتنی و نەتەوەو زمان و ئاینێکیان تێدایە (کۆمەڵگا فرەییەکان) بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانیان پەنا دەبەنە بەر دروستکردنی دەوڵەتی فیدڕاڵ، ئەم هۆکارە، هەر لەسەرەتاوە کاریگەری هەبووە لەسەر دروستکردنی کۆنفیدڕاڵیەکان، کە دواتر بەرەو دەوڵەتی فیدراڵی گۆڕان، بۆ نموونە سویسرا لەگەڵ ئەوەی وڵاتێکی بچووکە بەڵام (فرە نەتەوە-بیروباوەڕە) سەرەتا وەک کۆنفیدڕاڵیەک لە نێوان چەند هەرێمێکی جیاواز

١- محمد عبدالعزيز نصر، مصدر سابق، ص٤٨٦.
٢- گۆران ئازاد حەمەد، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٣.

لـه نەتـەوە پێکهاتبـوو، دواتـر بـەرەو دەوڵەتـی فیدڕاڵـی گـۆڕا[١]. کەواتـە دەوڵەتـی فیدڕاڵـی ڕێگەچارەسـەرێکە بۆ چارەسـەرکردنی ئـەو جیاوازیانـە، چونکـە تاکـە دڵنیاییـە، کـە ڕێ لـە تەقینـەوەی هێـزە سـەربەخۆکان دەگرێـت لەنـاو ئـەو دەوڵەتانـەی کـە فرەڕەگـەزو فرەئەتنـی و هـاو نەتەوەییـن، کـە هەنـدێ جـار چەنـد ئەتنـی ونەتـەوە و گـەل و کەلتورێکـی جۆراوجـۆرو جیـاواز لەگـەڵ یەکدا دەژیـن[٢].

(جـۆن سـتیوارت میل) ئامـاژە بـۆ ئـەوە دەکات، کـە سـۆزەئەتنی و زمانـی و ئاینییـەکان لەسـەرووی هەمـوو ئـەو سـۆزانەی سیسـتەمە سیاسـیەکانن کـە ئـەو بەهەسـتە نزیکەکانـی نـاو دانیشـتوان نـاوی دەبـات و دەبێتـە هـۆی ئـەوەی هەسـت بـە یەکبـون بکـەن و بـەرەو یەکگرتـن هەنگاو بنێنـن[٣].

کەواتـە کێشـەی نەتەوەیـی و ئەتنـی و ڕەگـەزو زمـان و ئایـن، یەکێکـە لەهۆکارەکانـی پەنابـردن بـۆ دروسـتکردنی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی، ئەمـەش بـە ئاشـکرا لـە کاتـی دروسـتکردنی یەکێتـی سـۆڤیەتی پێشـوو (وەک نموونەیەکـی تایبەتـی دەوڵەتـی فیـدڕاڵ) بەدیاردەکەوێـت، کـە چەندیـن نەتـەوەی جیـاوازی دەگرتەخـۆ، وەکـو ڕوسـی و ئۆکرانـی، ڕوسـی سـپی، یەهـودی، ئەرمەنـی، کـورد، جۆرجـی، کـە هەموویـان لەچوارچێـوەی یەکێتـی سـۆڤیەتدا دەژیـان[٤].

١- پێشەوا حمید عبدالله، سەرچاوەی پێشوو، ل٤١.

٢- ئەحمـەد عەزیـزی، فیدڕاڵیـزم و سیسـتەمی فیدڕاڵـی، گۆڤـاری نۆڤیـن، ژمـارە١، ئایـاری ٢٠٠٤، ل٧١.

٣- نقلا عن: لطيف مصطفى أمين، الفيدرالية وافاق نجاحها في العراق، مطبعة سردم، السليمانية، ٢٠٠٦، ص٤٨.

٤- پێشەوا حمید عبدالله، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢.

٣- هۆکارە جوگرافییەکان:

فراوانی ڕووبەری جوگرافی دەوڵەت لە گرنگترین هۆکارەکانی دروستبوونی دەوڵەتی فیدڕاڵییە، هەروەک چۆن بیرمەندی فەڕەنسی (مۆنتیسکۆ) پێشنیاری دامەزراندنی دەوڵەتی فیدڕاڵی دەکات، وەکو چارەسەرێک بۆ هەموو ئەو کێشانەی کە لە ئەنجامی فراوانی و گەورەیی ڕووبەری جوگرافی وڵات لەناوخۆدا ڕودەدەن [١].

بۆیە ڕووبەری گەورەی دەوڵەت ڕۆڵێکی گرنگ دەبینێت لەپەسەندکردنی سیستەمی فیدڕاڵی لەلایەن دەوڵەتانەوە و گۆڕینی دەوڵەتە ناوەندییەکان بۆ دەوڵەتی فیدڕاڵی، چونکە وڵاتێک کە فیدڕاڵی بێت و لەهەمان کاتدا خاوەنی ڕووبەرێکی گەورەبێت، وا دەکات کە بەشێوەیەکی کاریگەرو باش وڵات بەرێوەبەرێت و ناوچەو هەرێمە دورەکان توشی گرفت نەکاتەوە.

نموونەی ئەم جۆرە دەوڵەتانەش، ئەرجەنتین و ڕوسیاو بەڕازیلە، هیندستانیش، گەلێکی نزیکەی یەک ملیار کەس و ڕووبەرێکی (٢٦٣,٢٧٨,٣کم٢) پەنای بردۆتە بەر سیستەمی فیدڕاڵی [٢].

٤- هۆکاری ئابوری :

بوونی بەرژەوەندی هاوبەش لەسەر ئاستی ئابوری لە نێوان پێکهاتەکانی کۆمەڵگا وادەکات، کە فیدڕاڵی وەک هاوکێشەیەک بۆ پێکەوەژیان لە نێوانیاندا هەڵبژێرن، هەروەها هەریەک لەو دەوڵەتانەی، کە بە سەربەخۆیی ناتوانن ببن بە خاوەنی ئابورییەکی باش، کاتێک یەکێک خاوەنی سەرمایەی سروشتییەو یەکێکی تر خاوەنی دەستی

١- مۆنتیسکۆ، ڕوحی یاساکان، و: (ئیدریس شێخ شەرەف)، چ٢، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل٢١٦.

٢- لطيف مصطفى أمين، مصدر سابق، ص٥٠.

کار، ئەویتریش خاوەنی هۆکارەکانی پیشەسازییە، هەموو ئەمانە وادەکەن، کە دەوڵەتێکی فیدڕاڵ پێکبهێنن[١].

هەستکردن بەوەی ئابوری جیهان، چەند هێزێکی ئابوری سیاسی دروست کردووە، کە گوشارە نێودەوڵەتی و ناوخۆییەکانی زیادکرد لەسەر حیسابی دەوڵەتی نەتەوەیی، هەروەها ئارەزووی پێڕاگەیشتن بە بازاڕو خزمەتگوزاری جیهانی، حکومەتەکانی زیاتر ڕووبەڕووی ئارەزووی گەلەکانیان کردۆتەوەو لێرەشەوە (دەوڵەتی نەتەوەیی کلاسیک) ناتوانێ چێژی زۆر لەو پێداویستییە بەسودانە بۆ هاوڵاتیان فەراهەم بکات و گرنگی پێدەدەن، وەک ئاستی بژێوی بەرز و گەرەنتییەکانی کار.[٢]

ئەم هۆیانە وایکرد هەریەک لە وڵاتانی (سویسراو ئوستراليا) ببنە یەکێتی فیدڕاڵی و ئەو دەرئەنجامە پۆزەتیڤانەی لێ کەوتۆتەوە، کە بووە هۆی بووژانەوەیەکی گەورە لە دەستەبەرکردنی ئەنجامی گرنگ لە بواری ئابوری، بەڵگەش ئەو گەشەسەندنە ئابورییە گەورەیەیە، کە بەئاشکرا لەو وڵاتانەدا بەدی دەکرێت. هەر لە چوارچێوەی هۆکارەکانی دروستبوونی دەوڵەتی فیدڕاڵیدا شایەنی ئاماژە پێدانە کە بە ڕای پرۆفیسۆر (رونالد ل واتس) هۆکارو فاکتەری تر هەن، کە فیدڕاڵییان کردوە بە بیرۆکەیەکی سیاسی زۆر گرنگ، لەوانەش ئامرازێکە بۆ ئاشتکردنەوە لەنێوان یەکە جۆراوجۆرەکان و گەشەکردن لە بواری پەیوەندی و گواستنەوەو هۆکارەکانی تەکنەلۆژیا و بڵاوبوونەوەی ئابوری بازاڕو خۆشگوزەرانی بازاڕ لەسەر بنەمایی فرەیی[٣].

هەروەها (واتس) ئاماژە بەوە دەکات، کە چەمکی (دەوڵەتی نەتەوەیی) کە لەسەدەی ١٧هەمدا گەشەی کرد بۆتە چەمکێکی بەسەرچوو و ناتوانێت بەخێرایی لەگەڵ پێشکەوتنەکان هەنگاوبنێ، ئەمەش بووە

١- عصام سليمان، مصدر سابق، ص٤٦.
٢- پێشەوا حمید عبدالله، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٤.
٣- رونالد ل. واتس، مصدر سابق، ص٣٨.

هۆی ئەوەی کە بایەخی زیاتر بە فیدراڵی بدرێت[1].

کەواتە وەک دەبینین دەوڵەتە فیدراڵییەکان هەم کە ڕووی شێوازی دروستبوون و هەم لەڕووی چۆنیەتی کۆتاییپێهاتنیشیانەوە جیاوازن، ئەمە وێڕای ئەوەی کە هۆکارەکانی دروستبوونیشیان جیاواز وفرە ڕەهەندە.

خواستی سێیەم: بنەماکانی دەوڵەتی فیدراڵی

دیارە زۆربەی زانایانی یاسای دەستوری و توێژەرو لێکۆڵەرانی دەوڵەتی فیدراڵی لەسەر ئەوە کۆکن، کە دەوڵەتی فیدراڵی لەسەر دوو بنەمای بنەڕەتی بنیاتنراوە، ئەوانیش: (بنەمای بەشداری) و (بنەمای سەربەخۆی خودیە)، دیارە دەرکەوتنی ئەم بنەمایانە لە ئەنجامی هاوسەنگی نێوان یەکێتی و فرەییە لە دەوڵەتی فیدراڵیدا و کارلێکردنی ئەم دوو بنەما بنەڕەتیشە بە زامنی چارەسەرکردنی کێشەی دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا دادەنرێت. بۆیە بەیەکگەیشتنی ئەم دوو بنەمایە، سەرەڕای ئەو دژیەکیەی، کە لەنێوانیاندایە دەرخەری چەمکی یەکڕیزی دەوڵەتی فیدراڵی ڕاستەقینەیە. هەروەها هاندانی دەوڵەتی فیدراڵی لە ئاشتکردنەوەی ئەم دوو سەرنجە بنەڕەتیە واتە ئارەزووی یەکە پێکهێنەرەکان (هەرێمەکان) بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی گەورە لەگەڵ پارێزگاریکردن لە بڕێکی گونجاوی سەربەخۆی لەناو هەرێمەکانی خۆیدا، بە ئامانجی بەرژەوەندی هاوبەشی و گشتی لە نێوانیان و نوێنەرایەتی کردنیان[2].

لەڕێگەی ئەم دەرکەوتەو بنەمایانەوە دەوڵەتی فیدراڵی لە جیهانی دەرەوەداو لە پەیوەندییە نێودەوڵەتی و سیاسیەکاندا وەک یەک یەکە مامەڵە دەکات، لە ناوخۆشدا خۆی لەڕواڵەتی یەکگرتن بەرجەستە دەکات، کە وەک دەوڵەت وەسف بکرێت، بۆیە دەرکەوتە سەرەکییەکان

١- المصدر نفسه، ص٣١.

٢- حسني بوديار، الوجيز في القانون الدستوري، دار العلوم للنشر والتوزيع، القاهرة، ٢٠٠٣، ص٦٢.

بەسەر سێ دەرکەوتەدا دابەش دەبن، ئەوانیش: دەرکەوتەی یەکێتی، دەرکەوتەی سەربەخۆیی، دەرکەوتەی بەشداری[1].

یەکەم: دەرکەوتەی یەکێتی (یەکگرتن):

بیرۆکەی یەکێتی یەکەم بناغەیە، کە دەوڵەتی فیدڕاڵی لەسەر دادەمەزرێ و لەسەر ئەو بنەمایە دەوڵەتی فیدڕاڵی یەک دەوڵەتە بە پێوەری دەرەکی و ناوخۆیی. ئەم بیرۆکەیە لە قەوارەی سیستەمی فیدراڵیدا بەڕوونی دەردەکەوێت، بەتایبەتی لە ڕێکخستنی یاسایی و سیاسی و لە سروشتی پەیوەندی نێوان حکومەتی فیدڕاڵی و حکومەتی یەکە پێکهێنەرەکان[2]. بنەمای یەکگرتن پێویستی بە لێکنزیکردنەوە لە نێوان خەڵکی دەوڵەتانی نوێنەردا هەیە کە بوون و بەرجەستەبوونی بناغەی دەوڵەتی فیدڕاڵی پتەو دەکات و لەسروشتی خۆیدا بەرجەستە دەبێت و هەر لەسەر ئەم بنەمایەش یەکڕیزی زمان و ئاین و بنەچەی مێژووی و نەتەوەیی نوێنەرایەتی دەکرێت و ڕەنگە پارێزگاریش بکات لە هەڕەشەی دەرەکی و دەستدرێژی بۆسەر دەوڵەت لەکاتی لاوازی دەوڵەت و قەوارە سیاسییەکان، هەروەها دەبێتە بنەمایەکیش بۆ تێکەڵبوونی چالاکی ئابوری و بوونی یەک بازاڕی هاوبەش بۆ بەرهەمهێنان و گەشەکردن و گەشەی بازرگانی[3].

دەرکەوتەی یەکگرتن و یەکێتی لەسەر دوو ئاست دەردەکەوێت:

١- لیڤیار بختیار حمە سەعید، مصدر سابق، ص٣٤.
٢- محمد هماوند، مصدر سابق، ص١٨٩.
٣- عابد خالد رسول، مصدر سابق، ص٤١.

١- ئاستی دەرەکی:

بەبێ لەبەرچاوگرتنی ژمارەی هەرێم و یەکە فیدراڵییەکان دەوڵەتی فیدراڵی ئەوە دەردەخات، کە قەوارەیەکی جوگرافی یەکبووی لەبەرامبەر جیهانی دەرەوەدا هەیە ئەو هاووڵاتیانەی لەیەکە جۆراو جۆرەکانی و دەوڵەتە پێکهێنەرەکانیدا دەژین، هاووڵاتی دەوڵەتی فیدراڵین، کە تێیدا خاوەنی مافی هاووڵاتیبوونن و هەڵگریی یەک ڕەگەزنامەی هاوبەشن، کە ڕەگەزنامەی دەوڵەتی یەکێتییەکەیە، تێیدا چێژ لە مافی هاووڵاتیبوون وەردەگرن و پەیوەندییەکی یاسایی لە نێوان هاوڵاتیان و دەوڵەتی فیدراڵ بەرجەستە دەکات[1].

بۆیە دەوڵەتی فیدراڵی بە قەوارەیەک دادەنرێت، کە یەک کەسایەتی نێودەوڵەتی هەیە لەسەر ئاستی دەرەکی، و یاسای نێودەوڵەتی دان بەدەوڵەتی فیدراڵیدا دەنێت و دەوڵەتە ئەندامەکان یان ویلایەتەکان پشتگوێ دەخات.

دیارە هەندێ دەستوری فیدراڵی ڕێگەی ئەوە بەیەکە پێکهێنەرەکان دەدات بۆ بەستنی هەندێ پەیماننامەی ناسیاسی لەگەڵ دەوڵەتانی دیکە، بەڵام ئەمە دەبێ بە شێوەیەکی سنورداربێت و دەوڵەتی فیدراڵی تێیدا زاڵبێت و ڕواڵەتی یەکپارچەیی دەوڵەتیش بپارێزێت، وەکو دەستوری ئەڵمانیا و بەلجیکاو سویسرا[2].

هەروەها دەستوری عێراق لەماددەی (١٢١) بڕگەی چوارەم ئاماژە بەوە دەکات کە نووسینگەی تایبەت بەهەرێم وپارێزگاکان دەکرێتەوە لە باڵوێزخانەو نێردە دبلۆماسیەکاندا بەمەبەستی بەدواداچوونی کاروباری ڕۆشنبیری وکۆمەڵایەتی وگەشەپێدان[3].

١- علبد خالد رسول، مصدر سابق، ص١٤..
٢- ليڤيار بختيار حمه سەعيد، مصدر سابق، ص٣٤.
٣- المادة (١٢١) من الدستور العراقي ٢٠٠٥

٢- ئاستی ناوخۆ:

ئەگەرچی فیدراڵیزم بەواتای دابەشکردنی دەوڵەتە بۆ هەرێم و ویلایەت لە ناو قەواری دەوڵەتدا، بەڵام لەهەمان کاتدا بەواتای یەکگرتنی ناوەکییە، کە بەبێ ئەو دەوڵەتی فیدراڵی نییە، ئەم یەکێتییە دروست دەبێت و خۆی بەرهەم دەهێنێتەوە، هەریەک لە یەکەکانی ناو یەکێتییەکە دەستبەرداری بەشێک لە سەروەرییەکەیان دەبن بۆ دەوڵەتی فیدراڵی و پارێزگاری لە بەشەکەی تری دەکەن لە چوارچێوەی قەوارەی دەوڵەتی فیدراڵی و لەژێر سایەی دەستوری فیدراڵیدا[١].

ئەم ڕاستییە لە بوونی دەستوری فیدراڵیدا ڕەنگ دەداتەوە، کە تێیدا یەکە پێکهێنەرەکان خاوەنی هەرسێ دەسەڵاتی (یاسادانان، جێبەجێکردن، دادوەریین)، واتە یەکە پێکهێنەرەکان خاوەن دەسەڵاتی سیاسی خۆیانن و سەربەخۆن لە دەسەڵاتی فیدراڵی و خۆیان کاروبارەکانی خۆیان بەڕێوەدەبەن[٢].

دەستوری فیدراڵی هەموو ناکۆکییە دەستوری یان یاساییەکان چارەسەر دەکات، کە لەوانەیە لێکەوتەکانی ئەم ناکۆکییانە کاربکاتە سەر یەکپارچەیی دەوڵەتی فیدراڵ و تێپەڕاندنی ئەم ناکۆکییانەش لەلایەن دەوڵەتی فیدراڵییەوە وادەکات، کە دەوڵەتی فیدراڵی جیاوازبێت لەسیستەمە کۆنفیدراڵییەکان[٣].

هەر هەرێمێک لە هەرێمەکانی دەوڵەتی فیدراڵی لەپاڵ دەستوری فیدراڵیدا دەستوری تایبەت بەهەرێمەکەی خۆی دەبێت، بەمەرجێک

١- ممدوح عبدالكريم حافظ، الفيدرالية (الدولة الاتحادية) خصائصها مقوماتها وهيئاتها (دراسه مقارنة)، بحث منشور في مجلة العراق الفيدرالي مركز السلام والتنمية للابحاث والدراسات، العدد التجريبي (صفر)، ٢٠٠٥، ص٣١. نقلا عن: وحيد علي عبدي السليڤاني، تقاسم الثروات في الدول الفيدرالية منازعات وحلول دراسة مقارنة، رسالة الماجستير (غير منشورة)، كلية القانون والإدارة، جامعة دهوك، ٢٠١٣، ص١.

٢- أحمد علي أحمد، مصدر سابق، ص١٥٤.

٣- ليڤيار بختيار حمه سەعيد، مصدر سابق، ص٣٥

بڕگەکانی لەگەڵ ناوەڕۆکی دەستوری فیدراڵی ناکۆک نەبن، دەستوری هەرێمەکان لەلایەن دەسەڵاتی دامەزرێنەری خۆیانەوە دادەنرێ و نوێنەرایەتی هەرێمەکە دەکات و هەر خۆشی هەمواری دەکات، بەڵام دەستوری فیدراڵی دەستورێکی بالآیەو تاک لایەنە هەموار ناکرێت و پێویستی بە ڕازیبوونی ڕێژەیەکی بەرچاوی یەکە پێکهێنەرەکانە[1].

سەرباری دەستور، ناوبژیوانێکیش هەیە لە شێوەی دادگای بالآی فیدراڵی، بۆ بە فەرمی یەکلاکردنەوەی کێشەو ناکۆکییەکان لە نێوان هەرێمەکان و ناوەند یان لە نێوان هەرێمەکان، چونکە هەروەک لە پێشتر ئاماژەمان پێکرد چارەسەرکردنی ئەم ناکۆکیانە دەوڵەتی فیدراڵی بەهێزو پتەو دەکات[2].

دووەم: دەرکەوتەی سەربەخۆیی و ئارەزوومەندی :

حەزو ویستی دەوڵەتە ئەندامەکان بۆئەوەی بچنە ژێر دەسەڵاتی حکومەتی یەکگرتوو بەس نییە بۆ دامەزراندنی یەکێتی فیدراڵی، بەڵکو بێجگە لەوەش دەبێت حەزو ویستی سەربەخۆییان بەلای کەمییەوە لەهەندێک بابەت هەبێت، بۆیە دەبێت حکومەتی هەرێمی سەربەخۆی بۆ ئەم مەبەستە پێکبێنێت[3].

بۆیە فیدراڵیزم ئامانجی پێکەوە گونجانی دوو بیرۆکە دژبەیەکەیە، ئەوانیش بیرۆکەی یەکگرتن و بیرۆکەی سەربەخۆیی، بەم پێیە سەرکەوتووترین فیدراڵیزم ئەو فیدراڵیزمەیە، کە لەم ئاشتکردنەوییەدا سەرکەوتوو دەبێت، واتە لە نێوان پێداویستی و بەرژەوەندی هاوبەشی دەوڵەتی فیدراڵی بەگشتی و خواست و ویستە ناوخۆییەکاندا گونجان دروستبکات[4].

١- گۆران ئازاد حەمەد، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢.

٢- پێشەوا حمید عبدالله، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢.

٣- محمد عمر مولود، مصدر سابق، ص٢٦٢.

٤- عادل الطبطبائي، النظام الاتحادي في الامارات العربية، مطبعة القاهرة، ١٩٧٦، ص١١٧.

پاراستنی سەربەخۆیی دەوڵەتەکان ئەوە دەخوازێت، کە دەسەڵاتەکانی هەریەک لە دەوڵەتی فیدراڵی و یەکە پێکهێنەرەکان لە ڕێگەی دەقە دەستورییەکانەوە دیاری بکرێت، واتە هەر لایەنە وسەربەخۆییانە دەسەڵات و تایبەتکاری خۆیان پیادە بکەن و سنوری یەکتر نەبەزێنن و هاوکاری و هەماهەنگیش لە نێوانیاندا هەبێت لێرەوە بەو ئەنجامە دەگەین کە توخمە بنەڕەتییەکانی سەربەخۆیی ئەمانەن[1]:

١- بوونی ڕێکخستنی دەستوری تایبەت بە ویلایەتەکان (هەرێمەکان).

٢- ئازادی ویلایەتەکان لە ڕێکخستنی خۆیان.

٣- مافی ویلایەتەکان لەسەربەخۆیی یەکسان لەگەڵ ویلایەتەکانی تر.

٤- بوونی تایبەتکارییەک، کە ویلایەتەکان لە پیادەکرنیدا هاوتان.

سێیەم: دەرکەوتەی بەشداری :

دیارە بەشداری بە لایەنێکی گرنگ و بەرجەستە بوونی دەوڵەتی فیدراڵی دادەنرێت، هەروەک مانای وایە هەرێمەکان (ویلایەتەکان) وەک یەکە سیاسی و دەستورییە سەربەخۆکان بەشداری لە پێکهێنانی دەوڵەتی فیدراڵیدا دەکەن و ئەم بەشداریکردنەش بەپێی ئەزموون و تایبەتمەندی یەکە پێکهێنەرەکان دەبێت، هەر ئەمەش ڕووی جیاوازی دەوڵەتی فیدراڵییە لەگەڵ جۆرەکانی تری دەوڵەت، بەوەی کە یەکە پێکهێنەرەکان بە شێوەیەکی کاریگەرو کارامە بەشداری لە دەرکردنی بڕیارەکانی دەسەڵاتە فیدراڵیەکان دەکەن.

مەودای ئەو دەسەڵاتانە تەسک یاخود فراوان دەبێت، بەپێی بەهێزی پەیوەندییە یەکگرتووەکە یاخود لاوزابوونی، بەڵام بە هەر حاڵێک دەوڵەتی فیدراڵ ناتوانێت لە بەشداربوونی دەوڵەتە ئەندامەکان لە پێکهێنانی دامەزراوە یەکگرتووەکان خۆش بێت و دەبێت ئەو ئەندامانە دەنگێکیان تێدا هەبێت، ئەگینا سیمای یەکگرتن نامێنێت و دەکەوینە

١- عادل الطبطبائي، مصدرسابق، ص٧١١.

بـەردەم دەوڵەتێکـی کەرتبـوو[١].
ئـەم بەشـداریکردنەی یەکـە پێکهێنـەرەکان مانـای ئەوەیـە، کـە ئەوانیـش ڕای خۆیـان لەسـەر حوکمڕانـی دەوڵـەت هەیـە، هەروەهـا ڕۆڵیـان جیـاوازە لەبەشـداری پارێـزگا کارگێڕییـەکان لـە دەوڵەتـی سـادەدا.
بەشـداریکردنی یەکـە پێکهێنـەرەکان لـە دەوڵەتـی فیدڕاڵیـدا بـە دوو شـێوەیە:

١- بە شێوەی ڕاستەوخۆ:

بەشـداری هەموارکردنـی دەسـتوری، بـەم شـێوەیەش لەسـەر بنەمـای فیدڕاڵـی پێویسـتە دەوڵەتـەکان بەشـداری لـە هەموارکردنـی دەسـتوری فیدڕاڵیـدا بکـەن، بەشـداری یەکـەکان لـەم هەمـوارەدا بـەو ئامانجەیـە، کـە ڕێگـە لـە ئاڵوگـۆڕی سیسـتەمی یاسـایی و قـەوارەی سیاسـی یەکـەکان بگرن هەروەهـا بە ئامانجی ڕێگریکردن لـە زیادکردنی دەسـەڵاتی ناوەند لەسـەر حیسـابی دەسـەڵاتی یەکـەکان[٢].
مـەودای بەشـداریکردنی یەکـەکان لەهەموارکردنـی دەسـتوری فیدڕاڵـی لـە دەوڵەتێکـەوە بـۆ دەوڵەتێکـی تـر جیـاوازی هەیـەو لـە ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریکا دەوڵەتـە ئەندامـەکان ڕۆڵێکـی گەورەیـان پێدراوە لـە بـواری هەموارکردنـی دەسـتور و پەسـەندکردنی ئـەو هەموارکردنـە، ئەمە لە کاتێکدا لە سویسـرا کانتۆنەکان بەشـداری ناکەن، لە پێشـنیارکردنی هەموارکردنـە دەسـتورییەکان، بـەڵام بەشـداری دەکـەن لـە پەسـەندکردنی ئـەو هەموارکردنـەو دەبـێ لەلایـەن زۆرینـەی دەنگدەرانـی کانتۆنـەکان پەسـەند بکـرێ[٣].

١- كمال الغالي، مبادئ القانون الدستوري والانظمة السياسية، جامعة الدمشق، دمشق، ط٢، ١٩٦٧، ص٩٥.
٢- محمد هماوند، مصدر سابق، ص٢٠٥.
٣- محمد عمر مولود، مصدر سابق، ص٢٨٦.

٢- بەشداری ناڕاستەوخۆ:

دەسەڵاتی یاسادانانی فیدراڵی بەزۆری لە دوو ئەنجومەن پێکدێت، کە بریتین لە (ئەنجومەنی نوێنەران و ئەنجومەنی هەرێمەکان)، کە یەکەمیان نوێنەرایەتی هەموو هاووڵاتیانی دەکات و ئەوەی تریشیان نوێنەرایەتی هەرێمەکان دەکات، وەکو یەکەیەکی سیاسی جیاواز.

ئەم دوو ئەنجومەنە لە دەسەڵاتی یاسادانانی فیدراڵیدا پەیوەستە بە سروشتی پێکهاتەی دەوڵەتی فیدراڵی، کە تێیدا هەرێمەکان بەشدارن لە دروستکردنی ئیرادەی گشتی وڵات و دەسەڵاتە گشتیەکانی دەوڵەت دەکەن، ئەم بەشداریکردنەش لەڕێگەی ئەنجومەنی هەرێمەکانەوە دروست دەبێت، بۆیە ئەگەر ئەنجومەنی نوێنەران هێمای یەکبوونی دەوڵەتی فیدراڵی بێت، ئەوا بەهەمان شێوە ئەنجومەنی هەرێمەکان سیمای پرەنسیپی سەربەخۆی ناوچەیی هەرێمەکان و هێمای یەکگرتنی دەوڵەتی فیدراڵین[1].

بوونی ئەوەی، کە ناونراوە دووانەیی دەسەڵاتی گشتی یان دوانەیی دەسەڵات لە دەوڵەتی فیدراڵیدا، واتە بوونی هەرسێ دەسەڵاتەکەی (یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەری) لەسەر ئاستی ناوەندو هەرێمەکانیش وادەکات کە دەسەڵات دابەش بکرێت لەنێوان هەردوو ئاستەکەی حکومەت، ئەمەش بەمەبەستی ڕێگرتن لە تێکەڵبوون لە نێوان دەسەڵاتەکان، و هەروەها بوونی کێشەش لە دابەشکردنی دەسەڵاتەکان دەبێتە هەڕەشە بۆ سەر سەروەری دەوڵەتی فیدراڵی[2].

بۆیە چۆنیەتی دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لە نێوان ناوەند و هەرێمەکان یەکێکە لەو کێشانەی کە ڕووبەڕوی دەوڵەتی فیدراڵی

١- محمد کامل، النظم السیاسیة (الدول والحکومات)، دار النهضة العربیة، بیروت، ١٩٦٩، ص١٤٦.
٢- عابد خالد رسول، مصدر سابق، ص٤٣.

دەبێتـەوەو بەشـێوەیەکی گشـتی سـێ شـێواز هـەن بـۆ دابەشـکردنی دەسـەڵاتەکان لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا کـە ئەمانـەن:

١- دەسـتوری فیدراڵـی هەڵدەسـتێ بـە دیاریکردنـی دەسـەڵات و تایبەتکارییەکانی هەریـەک لـە دەسـەڵاتی ناوەنـدو هەرێمـەکان، بـەڵام ئـەم ڕێگەیـە ڕەخنـەی لێگیـراوە بـەوەی دەسـتور ناتوانـێ بزانـێ لـە دواڕۆژ چ ڕوودەدات چ پێشـهاتەیەکی نـوێ دێتـە پێشـەوە، ئـەو پێشـهاتە نوێیانـە لـە دەسـەڵاتی کـێ دا دەبـن[1].

٢- دەسـتور هەڵدەسـتێ بـە دیاریکردنـی تایبەتـکاری هەرێمـەکان، ئـەوەی دەمێنێتـەوە دەبێتـە تایبەتکاری دەوڵەتـی ناوەندی، واتـە دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەبێتـە خاوەنـی تایبەتکارییەکـی گشـتی و هەرچـی هەرێمەکانـە دەبنـە خاوەنـی تایبەتـکاری بەدەرکـراو ((اسـتثناء)، ئـەو ڕەخنەیەشـی کـە ڕووبـەڕوی ئـەم شـێوازە دەبێتـەوە، ئەوەیـە دەیەوێـت پاڵپشـت بێـت بـۆ بەهێزکردنـی دەسـەڵاتەکانی ناوەنـدو بەهێزکردنـی[2].

٣- دەسـتور هەڵدەسـتێ بـە دیاریکردنـی تایبەتـکاری دەسـەڵاتەکانی ناوەنـدو ئـەوەی دەمێنێتـەوە دەبێتـە تایبەتـکاری هەرێمـەکان، بەمـەش دەسـەڵاتی هەرێمـەکان گشـتی دەبێـت و دەسـەڵاتی ناوەنـد دەبێتـە بەدەرکـراو (اسـتثناء)، تێبینـی دەکرێـت ئـەم شـێوازەش دەبێتـە هـۆی سـنوردارکردنی هێـزی دەوڵەتـی ناوەنـدی لەسـەر ئـەو بنەمایـەی کـە دەسـەڵاتی دەوڵەتـی ناوەنـدی بەپێـی دەسـتور دیاریکـراوە[3].

نموونـەی شـێوازی یەکەمیان دەوڵەتـی سویسـرایە لەرابـردو و ئێسـتادا کاری پێناکرێـت، و شـێوازی دووەمیـش لەهەریەکـە لـە وڵاتانـی کەنـەداو هندسـتان و فەنـزوێلاو بەلجیـکا کاری پێکـراوە، ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریکا و ئەڵمانیا و مەکسیک سـەر بە شـێوازی سـێیەمن، لە دابەشـکردنی

١- خامـۆش عمـر عبداللـه، تیـۆری گشـتی یاسـای دەسـتوری و سیسـتەمی دەسـتوری لـە عێـراق، چاپخانـەی شـەهاب، هەولێـر، ٢٠١١، ل٥١.

٢- خالـد مجیـد فـەرەج، البعـد الفكـري للفيدراليـة وتطبيقهـا، منشـورات أكاديميـة التوعيـة وتأهيـل الكـوادر، السـليمانية، بـدون سـنة النشـر، ص٤٣.

٣- معمـر مهـدي صالـح، توزيـع الاختصاصـات الدسـتورية في الدول الفيدرالية، منشـورات الحلبـي الحقوقيـة، بيروت، ٢٠١٠، ص٣٩.

دەسەڵات و تایبەتکارییەکان لەنێوان هەردوو ئاستەکەی حکومەت.

جگە لەوەی کە لە سەرەوەدا باسکرا، ڕەنگە هەندێک دەستوری فیدڕاڵی لەسەر بنەمای هاوبەشی لەنێوان حکومەتی فیدڕاڵی و هەرێمەکان هەندێک لە دەسەڵاتەکان دابەش بکەن، بۆ نموونە دەستوری عێراق.

سەرباری ئەم سێ شێوازە سەرەکییانەی کە باسکران، شێوازی تریش هەیە، کە دەستوری دەوڵەتە فیدڕاڵییەکان دەیگرنەبەر، لە پێناو دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لە نێوان ناوەندو هەرێمەکاندا، گرنگترینیان ئەمانەی خوارەوەن[1]:

١- زۆربەی دەستورە فیدڕاڵییەکان لەبارەی تایبەتکارییە هاوبەشەکان لەنێوان دەسەڵاتی هەرێمەکان و دەوڵەتی ناوەندیدا بەدەق دیارییان کردوە، بەم پێیەی هەرێمەکان لەپیادەی کۆمەڵێک تایبەتمەندی دەکەن، کە لەژێر چاودێری و سەرپەرشتی دەوڵەتی فیدڕاڵیدان.

٢- زۆربەی دەوڵەتە فیدڕاڵییەکان دەق ئەدەن لەسەر کۆمەڵێک تایبەتکاری، کە هەرێمەکان بەشێوەیەکی ئارەزوومەندانە دەتوانن پیادەیان بکەن بەدەق دیارییان کردوە.

بەشێوەیەکی گشتی و لە کۆتاییدا، دەتوانین بڵێین، هەموو ئەو مەسەلانەی کە سەروەری و گشتین وەک کاروباری دەرەو پەیماننامەو بەرگری و هەندێ دەسەڵاتی دارایی لە دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندیدایە، بەڵام بابەتە ناوچەییەکان کە پەیوەندی بە کاروباری هەرێمەکانەوە هەیە، دەدرێت بە دەسەڵاتی حکومەتی هەرێمەکان.

لەژێر ڕۆشنایی ئەوەی کە لەپێشەوەدا خرایە بەر باس و شیکردنەوە، دەتواندرێت ئەوە بوترێت، کە دەوڵەتی فیدڕاڵی لەسەر بیرۆکەی گونجان لەنێوان دوو ڕەگەز: ئەوانیش یەکەمییان ڕەگەزی (حوکمی ئۆتۆنۆمی)، کە (گوزارشت لە خواستی ناوچە پێکهێنەرەکانی ئەم دەوڵەتە دەکات

١- إحسان حميد، كطران زغير، رعد ناجي، تیۆری گشتی یاسای دەستوری و سیستەمی دەستوری لە عێراق، و: (هەتوان عمر)، کتێبخانەی یادگار، سلێمانی، ٢٠١٨، ل١٦٧.

بۆ سەربەخۆیی و بەڕێوەبردنی کێشەکانی خۆیان، دووەمیان ڕەگەزی (حوکمی هاوبەش) کە (گوزارشت لە خواستی هەرێمەکان دەکات بۆ پێکهێنانی دەوڵەت، کە ئیدارەی بابەتە گشتیەکان بکات و بایەخ بە بەرژەوەندی هاوبەش بدات)، دیارە ڕەگەزی حوکمی ئۆتۆنۆمی لە بنەمای سەربەخۆیدا بەرجەستە دەبێت، کە بە دروستبوونی (ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان) لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا دەرفەتێک بۆ هەرێمەکان دەڕەخسێت بۆ ئەوەی لەسەر ئاستی پەرلەمانی فیدڕاڵ بەشداری لە بەڕێوەبردن و بڕیاردان بکەن.

بەڵام وێڕای هەموو ئەم بنەماو ڕەگەزانە، کە گونجاندن و تەبایی لەنێوان ئاستەکانی حوکمکردن لەناو دەوڵەتی فیدڕاڵیدا دەخوڵقێنن، هیچ دەوڵەتێکی فیدڕاڵی بێ بوونی گرفت وناکۆکی لەنێوان ئەم ئاستانەی حوکمدانییە، بۆیە لەباسی دووەمدا بایەخ بەچییەتی ئەو ناکۆکیانە دەدەین.

باسی دووەم: ناکۆکییەکان لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا

ئەم باسە هەروەک لە پێشتریشدا ئاماژەی پێدراوە، تایبەتە بە تیشک خستنە سەر ئەو ناکۆکی و کێشانەی، کە لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا هەن و ڕووبەڕووی دەوڵەتی فیدڕاڵی دەبنەوە، ئەم باسە سێ خواست سەرەکی لەخۆدەگرێت و تێیدا ناکۆکییەکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی و هۆکارەکانی و خستنەڕووی نموونەکانی ناکۆکی لە هەریەکە لە دەوڵەتە فیدڕاڵییەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و بەلجیکا و هیندستان و نێجیریا ڕوون دەکرێتەوە.

خواستی یەکەم: ناساندنێک بۆ ناکۆکییەکان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا

پیادەکردنی سیستەمی فیدڕاڵی و دامەزراندنی یەکەم دەوڵەتی فیدڕاڵی لەلایەن ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە و ئەو سەرکەوتنەی کە بەدەستی هێنا، وایکرد، کە زۆرێک لە وڵاتانی دنیا سەرنجیان بچێتە سەر ئەم سیستەمەو پەسەندی بکەن بەتایبەتی لەسەدەی بیستەمدا، دیارە ئەمەش بەهۆی ئەو سوودو دەسکەوتانەی کە ئەم سیستەمە بەدەستی هێنابوو لەماف و پێکەوە ژیانی پێکهاتە جۆراوجۆرو جیاوازەکان لە چوارچێوەی یەک دەوڵەتی فیدڕاڵییدا.

بەڵام ئەمە بەو مانایە نایەت، کە سیستەمی فیدڕاڵی وەکو هەموو دیاردە سیاسیەکانی تر تووشی گرفت و کێشە نەبێت، بۆیە سەرباری ئەزموونە سەرکەوتوەکانی فیدڕاڵیزم چەند ئەزمونێکی تر هەن کە سەرکەوتوو نەبوون و شکستیان هێناوە، و نەیتوانیوە بەردەوام بن، دیارە ئەمەش بەهۆی بێتوانایی لە زاڵبوون بەسەر ئەو کێشەو ناکۆکی و گرفتانەی کە لە ئەنجامی جێبەجێکردنی فیدڕاڵیزمەوە سەرهەڵدەدەن و هەڕەشەو مەترسی لە سەقامگیری دەوڵەتانی فیدڕاڵی دروست دەکەن[1].

ململانێ و ناکۆکی لە دەوڵەتی فیدڕاڵییدا بەو پێیەی کە دەوڵەتێکە کۆکەرەوەی لایەن و بیروبۆچوونە جیاوازەکانە گوزارشتە لە یەکێک لە دیاردە باوەکان لەو جۆرە کۆمەڵگایانەدا، دیارە ئەم ململانێ و ناکۆکییانەش لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی ترو لە کۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی تر دەگۆڕێت و لەڕووی هۆکارەکانی سەرهەڵدانیان و پلەو ئاستی ناکۆکییەکان جیاوازییان هەیە. سەبارەت بە پێناسەی ناکۆکی دیارە پێناسەیەکی وردو دیاریکراو بەدی ناکرێت لە نێوان پسپۆڕان دیاردەیەکی گشتیەو لە ئەنجامی نەگونجانی لایەن و گروپە

١- شورش حسن عمر، مصدر سابق، ص٥٣.

جیاوازەکان دروست دەبێت کاتێک هەریەکێک لە لایەن و گروپەکان دەیەوێ لەسەر حیسابی گروپ و لایەنەکانی تر بە ئامانجەکانی بگات[1].

(لویس کوزر)پێی وایە، ناکۆکییەکان سەبارەت بە بەهاو داواکاری و بارودۆخ و هێزو سەرچاوەی دەگمەن و دیاریکراوە، کە لێرەدا ئامانجەکە تەنها بەدەستهێنانی ئەمانە نییە، بەڵکو زیانگەیاندن و کۆتایهێنانە بە لایەنە ڕکابەرەکان[2].

هەروەها (فریدرک کلاسل) دەڵێت: ناکۆکییەکان ڕێککەوتنی کێشەکانە و تا دەگاتە ئاستی توندوتیژی ئەمەش لە ئەنجامی شکستی دوو گروپ یان زیاتر لە گەیشتنیان بە چوارچێوەیەکی دیاریکراو لە ئامانج و بەرژەوەندییە تایبەتییەکان[3].

لە دەرئەنجامی ئەم پێناسانەوە، دەتواندرێت ئەوە بەدی بکرێت، کە بوونی چەندان گروپ و بیروباوەڕی جیاواز لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا هۆکارێکی سەرەکییە بۆ سەرهەڵدانی ناکۆکییەکان لەو دەوڵەتەدا، ئەمەش لەکاتێکدایە، کە خودی ئەم هۆکارانەش لە پێشتردا هۆکارێکی سەرەکی بوون بۆ دروست بوونی دەوڵەتی فیدڕاڵی. بەو پێیەی وەک لە باسی پێشووتریشدا ڕوونکراوەتەوە دەوڵەتی فیدڕاڵی بە دوو ڕێگای سەرەکی دروست دەبێ، یەکەمیان: یەکگرتنێکە، کە لەئەنجامی ڕێککەوتنێک لە نێوان دەوڵەتە سەربەخۆکان بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێ دەکرێ، کە تێیدا ئەم دەوڵەتانە ڕەزامەنددەبن لەسەر دەستبەرداربوونیان لەسەروەری دەرەکیان بە تەواوی و بەشێک لە سەروەری ناوخۆیان بۆ دەوڵەتە نوێیەکە، کە دەوڵەتی فیدڕاڵییە، بەڵام لە هەمان کاتدا

2-Louis Kricsberg, Contractive conflicts from Escalarion to Resolution, Third Edition, Rowman and Little fied publishers, Inc Newrok, 2007, p. 2.

1-Lewis A. Coser, The function of Social conflict, the free press, Newroks, 1950, p. 211.

٣- نقلا عن أمجد علي حسين، النظام الفدرالي كحل للنزاعات في المجتمعات التعددية العراق نموذجا، رسالة الماجستير، جامعة دهوك، كلية القانون والسياسية، قسم القانون، ٢٠١٠، ص٣١.

هەریـەک لـە یەکـە پێکهێنـەرەکان دەوڵەتـی فیدراڵـی خـاوەن دەسـەڵات و تایبەتـکاری خۆیانـن، کـە گرینگترینیـان یاسـادانان و جێبەجێکـردن و دادوەرییـە. ڕێگای دووەمیش ئەوەیـە کـە دەوڵەتێکی سـادە دەگۆڕێت بۆ دەوڵەتێکی ئاوێتـە، لـەم پرۆسـەیەشـدا دەسـەڵاتی ناوەنـدی واز لەهەندێک دەسـەڵاتەکانی دەهێنێت بۆ یەکە پێکهێنـەرە لۆکاڵییـەکان، لـە هـەر دوو ئـەم پرۆسانەشـدا هەمیشـە کـۆی کێشـەکان یـەکلا ناکرێنـەوە و هەندێکیـان بـۆ دوای دروسـت بوونـی دەوڵەتـە فیدراڵییەکـە بەجـێ دەهێڵدرێـت، ئەمـەش سـەرچاوەی سـەرەکی ئـەو ناکۆکیانـەن کەلەدەوڵەتـی فیدراڵییەکانـدا هـەن، کەواتـە سـەبارەت بـە سروشـتی ناکۆکییـەکان لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا دەتوانیـن ئـەم تایبەتمەندیانـە بخەینـەڕوو:

١- دەشـێت ناکۆکییـەکان لەسـەر چەنـد ئاسـتێک ڕووبـدات، بـۆ نموونـە: لـە نێـوان حکومەتـی ناوەنـدی و یەکـە پێکهێنـەرەکان، یـان لەنێـوان یەکـە پێکهێنـەرەکان خۆیـان، یان لەنێوان گروپ و پێکهاتـە ئیتنی و نەتەوەیی و ئاینی کلتـورە جیاوازەکان، یـان لەنێوان گروپێکی زۆرینـە لەسـەر ئاسـتی ناوەنـد و گروپـی کەمینـەکان لەسەرئاسـتی هەرێـم و یەکـە پێکهێنـەرەکان.

٢- زۆربـەی کات ناکۆکییـەکان لـەو جۆرانـەن، کـە لە دەسـتوری فیدراڵیدا بـاس نەکـراون، یـان ئەگـەر باسـیش کرابـن، یەکلایـی نەکراونەتـەوە، یـان ئامـرازی دەسـتوری پێویسـت بۆ یەکلاکردنەوەیـان دانەنراوە.

٣- بەشـێک لـە ناکۆکییـەکان ئـەو کێشـانەن، کـە خـودی سیسـتەمی فیدراڵـی بـون بـە دەوڵەتـی فیدراڵـی، وەک ئامرازێـک بـۆ چارەسـەرکردنیان خراوەتـەڕوو، بـەڵام بەهـۆی بوونـی کەموکـوڕی لەجێبـە جێکردنـی بنەمـا سـەرەکییەکان ئـەم سیستەمە، نەتوانراوە کێشـەو ناکۆکییەکان بنبڕبکرێن، بەتایبـەت کێشـەو ململانێـی ئیتنـی و کلتورییـەکان و کێشـەی بونیاتنانـی ئاشـتی دوای جەنگێکـی ناوخۆیـی درێژخایـەن و کێشـەی دابەشـکردن و داهاتـی دەسـەڵات و داهاتـە سـتراتیژییەکان.

٤- بوونـی کێشـەو ناکۆکییـەکان واتـە کۆتایهاتنـی دەوڵەتـی فیدراڵـی و لەبەریـەک هەڵوەشـانەوە ناگەیەنـێ، بەڵکـو زۆربـەی کات واتـای ئەوەیـە،

کە خودی فیدراڵیزم پرۆسەیەکی درێژخایەنەو بەچەندین قۆناغی یەک بەدوای یەک و ڕاگوزەردا تێدەپەڕێت، تا دەتوانێت چارەسەرێکی گونجاو بۆ بەشێک لەو کێشەو ناکۆکیانە دەدۆزێتەوە.

خواستی دووەم: هۆکارەکانی ناکۆکییەکان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا

لێرەدا مامەڵە لەگەڵ گرنگترین هۆکارەکانی ناکۆکی لە دەوڵەتی فیدراڵیدا دەکەین، کە وادەکات دەوڵەتی فیدراڵی ڕووبەڕووی کێشەو ناکۆکی ببێتەوە، کە بریتین لە:

١- دەسەڵاتی تاکلایەنەی حکومەتی فیدراڵ و لاوازی دیموکراسی:

ئەزمونی دەوڵەتی فیدراڵی ناتوانێت سەرکەوتوو بێت ئەگەر سیستەمی حکومەت لەسەر بنەمای دیموکراسی بەمانای ڕاستەقینە نەبێ جا چ لەڕووی بوونی چوارچێوەیەکی دەستوری گونجاو چ لەڕووی پراکتیزەکردنی لە ئاستی پراکتیکدا، چونکە ئەزموونە فیدراڵییەکان لە جیهاندا گەواهیدەری ئەوەن، کە هەر کاتێک دەمەزراوە دیموکراسییەکان لاواز بووبن ئەوا دەوڵەت ڕوبەڕووی پارچە پارچە بوون وجیابونەوە بۆتەوە، لەبەرامبەردا هەرکاتێک ناوەند خاوەنی دیموکراسی ڕاستەقینە بووە، ئەوا دەوڵەتی فیدراڵی لەهەڵوەشانەوە پارێزراوبووە، واتە دیموکراسی تەواو ڕاستەقینە پێشمەرجە بۆ دامەزراندن و بەردەوامیدان بەسیستەمی فیدراڵی [1].

بۆیە سیستەمی فیدراڵی ناتوانێت گەشە بکات و بەشێوەیەکی باش کاربکات لە سیستەمە دیکتاتۆریەکاندا، چونکە بوونی دیکتاتۆریەت لە حکومەتی فیدراڵ یان حکومەتە ناوخۆییەکاندا زوو یان درەنگ، دەبێتە

١- عبدالجبار احمد، الفدرالية واللامركزية في العراق، مكتبة الاردن والعراق، ٢٠١٣، بغداد، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/١/١٠، على الرابط الاتي:
dilcbf?fdp.02401/namma/soreub/selif-fdp/ed.sef.yrarbil//:sptth

هۆی تێکدانی یەکسانی و ئەو سەربەخۆییەی، کە دەبێت ئەو پێکهاتانە لەناو سیستەمی فیدڕاڵیدا بەرجەستەی بکەن، هەر بۆیەش دیموکراسی دەبێتە یەکێک لە فاکتەرە گرنگ و کاریگەرەکانی سەرکەوتنی دەوڵەتی فیدڕاڵی[1].

فیدڕاڵیزم بۆیە بە دیموکراسی بەستراوەتەوە، چونکە ئەگەر حوکمی دیموکراسی بە مانای پەسەندکردنی ڕای زۆرینە بێت، لە هەمانکاتدا جەخت لەسەر ڕێزگرتن لەڕای کەمینەو ئەوانی تر دەکاتەوەو، مانای قبوڵکردنی هەموان و چارەسەرکردنی ئەو کێشانەیە، کە لەنێوان گروپە جیاوازەکاندا بەڕێگەی ئاشتیانە ڕوودەدەن، بۆیە دەبێ لە دەوڵەتی فیدڕاڵیشدا بەرژەوەندی هەموو لایەنە بەشداربووەکانی زامن بکات و مافی هەموو لایەک لە چوارچێوەی فیدڕاڵیداو لە سایەی سیستەمێکی دیموکراسی ڕاستەقینە دا بپارێزێت.

دیموکراسی هاندەرێکی بەهێزە بۆ پتەوکردنی یەکێتی و وادەکات، کە هیچ لایەنێک لە لایەنە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی بیر لە پچڕاندنی پەیوەندی و دەرچون لە دەوڵەتی فیدڕاڵی نەکاتەوە. هەروەها گرەنتی یاسایی دابین دەکات، کە ڕێگربێت لەسەرهەڵدانی دەسەڵاتێکی ناوەندی کە ڕەنگە بەرەو دیکتاتۆری هەنگاو بنێت و هەوڵ بدات کۆنترۆڵ بەسەر ناوچەکاندا فراوان بکات و دەوڵەتی فیدڕاڵی بگۆڕێ بۆ دەوڵەتی سادە[2].

وەک ئەوەی لەکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیست دا لە هەندێک لە وڵاتانی ئەمریکای لاتین وەک (ئەرجەنتین وبەڕازیل ومەکسیک وفەنزوێلا) ڕوویدا، کاتێک لەو دەوڵەتە فیدراڵیانە، کە دیموکراسی بەتەواوی نەچەسپی بوو سەرۆکەکانیان هەوڵیان دەدا، کە

١- المركز الديمقراطي العربي، جذور الفيدرالية، النشاة والانتهاء ودوافع القيام و عوامل النجاح مظاهر و خصائص الفيدرالية، تاريخ الزيارة :٢٠٢١/١/١٨ على الرابط الاتي:

.https://uomustansiriyah. edu. iq/media/lectures/11/11_2018_03_13!12_00_52_PM. docx

٢- لطيف مصطفى أمين، مصد سابق، ص٧٧.

هەرێمـەکان کۆنتـرۆڵ بکـەن و بەڕێگای جۆراوجـۆر دەسـت بخەنـە نـاو کاروباریـان بۆ ئـەوەی دەسـەڵاتی دیکتاتۆری ناوەند بەسـەر هەرێمەکاندا فـراوان بکـەن[1].

٢- گیروگرفتی دەوڵەتی فیدراڵی پێکهاتوو لە دوو یان سێ هەرێم:

ئاشکرایە، کە ژمـارەی ئـەو یەکانـەی، کـە دەوڵەتـی فیدڕاڵـی پێکدەهێـن، کاریگەرییەکـی گرنگـی هەیـە لـە سـەرکەوتن و شکسـتی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی، بـە جۆرێـک هـەر دەوڵەتێکی فیدڕاڵـی کە لـە ژمارەیەکـی زۆری یەکـەی سیاسـی پێکهاتبێـت، ئـەوا باشـترو کاریگەرتـر دەتوانـێ بـەردەوام بێت. وەکو لـە نموونەکانـی ویلایەتـە یەکگرتوەکانـی ئەمریکاو سویسـراو ئەڵمانیانـدا دەردەکـەوێ. بـە پێچەوانەشـەوە ئـەو دەوڵەتـە فیدڕاڵیانـەی، کـە لەژمارییەکـی کـەم یەکـەی فیـدڕاڵ پێکدێت، وەک دوو یـان سـێ یەکـە، بەشـێوەیەکی گشـتی دووچـاری چەندەهـا گرفـت دەبنـەوە و زۆرینـەی کاتیـش بـە زەحمـەت سـەرکەوتوو دەبـن، ئەگـەر بڕوانینـە ئەزموونـی ئـەو دەوڵەتـە فیدڕاڵیانـەی کـە لەیـەک یـان دوو یەکـەی سیاسـی پێکهاتـوون، بۆمـان دەردەکەوێـت، کـە ئـەو ئەزموونانـە سـەرکەوتوو نیـن، بـۆ نموونـە پاکسـتان، کـە تەنهـا لـە دوو یەکـە پێکهاتبـوو لەسـاڵی ١٩٧١ پاکسـتانی ڕۆژهەڵاتـی لـێ جیابـۆوەو دەوڵەتـی بەنگلادیشـی دروسـت کـرد، هەروەهـا وەک دەوڵەتـی فیدڕاڵـی چیکۆسـلۆڤاکیا، کـە تەنهـا لـە دوو یەکـە پێکهاتبـوو لـە سـاڵی ١٩٩٢ لەبەریـەک هەڵوەشـایەوە[2]. لەهـەردوو نموونەکەشـدا دەوڵەتـی فیدڕاڵیەکـە دووچـاری شکسـت وهەڵوەشـانەوە بـووەوە.

دیـارە دەرئەنجامـی شکسـتی ئـەو دەوڵەتـە فیدڕاڵییانـەی، کـە لـە دوو یـان سـێ یەکـە پێکهاتـوون دەگەڕێتـەوە بـۆ کۆمەڵێـک هـۆکار، لەوانـە

١- علي عباس حبيب، الفدرالية والانفصالية في افريقيا، مكتبة مدبولي، القاهرة، ١٩٩٩، ص١٥٦.

٢- شـۆڕش حەسـەن عمـر، گیروگرفتـی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی پێکهاتـوو لـە دوو یـان سـێ هەرێـم، ئەکادیمیـای هۆشـیاری و پێگەیاندنـی کادیـران، سـلێمانی، ٢٠١٣، ل٥-٦.

سـوربوونی یەکـە پێکهێنـەرەکان لەسـەر یەکسـانی لـە هەمـوو بوارەکانـدا بەڕادەیەک، کە هەندێ جار ئەم سوربوونە بۆتـە هۆی داشکانیان بـەلای بێباکی و کەمتەرخەمی، ئەویش لەبـەر ئەگـەری بوونـی چەردەیـەک مافی ڤیتـۆ لـەلای پێکهێنـەرەکان، کـە ئەمـەش بەبـێ هیـچ گومانێـک مەسـەلەکە دەگەیەنێتـە ڕادەی پەککەوتـن و سـڕبوون و چەقیـن[1].

هەروەهـا جیـاوازی زۆری ژمـارەی دانیشـتوان لـە نێـوان یەکـە پێکهێنەرەکانـی ئـەو دەوڵەتـە فیدڕاڵیانـە دەشـێ کاریگـەری زۆری لەسـەر چارەنووسـی یەکێتیـە فیدراڵیەکـە هەبـێ، چونکـە کەمـی چـڕی دانیشـتوان لەیەکێ لـە یەکەکانـی ئـەو یەکێتیـە فیدڕاڵییـەی کـە لـە دوو یەکـە پێکدێـت، بـە بەردەوامـی وا لـەو یەکەیـە دەکات هەسـت بـەوە بـکات، کـە دەبـێ پێداگـری لەسـەر چەسـپاندنی بنەمـای یەکسـانی بکاتـەوە، تاکـو بتوانـێ ڕۆڵـی هەبـێ لـە داڕشـتنی سیاسـەتە فیدڕاڵیەکانـدا، لەبەرامبەریشـدا یەکـە گەورەکـە هەمیشـە لـەو کـۆت و بەندانـە بێـزار دەبـێ، کـە بەسـەریدا سـەپاون بـۆ ڕازیکردنـی یەکـە بچووکەکـە[2].

ژمـارەو قەبـارەی ڕێژەیـی یەکـە پێکهێنـەرەکان یارمەتـی دیاریکردنـی سیاسـیەتی دەوڵەتـە فیدڕاڵیەکـە دەدات و کاریگـەری هەیـە لەسـەری، بەجۆرێک ئەگـەر ژمـارەی یەکە پێکهێنـەرەکان زۆربێت ئـەوا ناوەند ناچارە کـە سیاسـیەتێکی هاوسـەنگ پەیـڕەو بـکات و جیـاوازی نـەکات لەنێـوان یەکـەکان، بـەلام ئـەو دەوڵەتـە فیدڕاڵیانـەی کـە دوو تـا چـوار یەکەیـان هەیـە بەگشـتی یـەک هەرێمـی دەسـەلاتداریان هەیـەو سیاسـەتێکی تـەواو ناجێگیریـان هەیـە، ئەمـە سـەرەڕای ئـەوەی کـە ناوەنـد لەبـەر کەمـی ژمـارەی یەکـەکان ڕەنگـە هەوڵـی پەیڕەوکردنـی سیاسـەتی ناوەنـدی بـدات لـە یەکێتیەکـەدا[3].

١- رونالد ل. واتس، مصدر سابق، ص١٤٢.

٢- شۆرش حەسـەن عمر، گیروگرفتی دەوڵەتی فیدڕاڵی پێکهاتـووە لـەدوو یـان سـێ هەرێـم، سـەرچاوەی پێشـوو، ل٧-٨.

٣- جۆرج اندرسن، مصدر سابق، ص١٣ .

پەیوەست بەو یەکانەی دەوڵەتی فیدراڵی کە هەندێجار هیچ هاوسەنگیەک نییە لەنێوان یەکە فیدراڵیەکاندا، کە تێیدا ژمارەی یەکەی فیدراڵی لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر جیاوازە، هەندێ لە دەوڵەتە فیدراڵیەکان پێکهاتوون لە ژمارەیەکی زۆر یەکە، وەک فیدراسیۆنی ڕوسیا کە لە (٨٣) یەکەی فیدراڵی پێکهاتووە (کۆمار، ناوچە، هەرێم، ناوچەی خۆ بەڕێوبەری و شار) پێکهاتووە، ویلایەتەیەکگرتوەکانی ئەمریکا لە(٥١) ویلایەت پێکهاتووە، نێجیریا (٣٦) یەکە، هیند (٢٨) یەکە، لەبەرامبەردا چەند دەوڵەتێکهەن کە لە ژمارەیەکی کەم یەکە پێهاتوون وەک دەوڵەتی سانت کیتس و نفیس کە لە(دوو) دورگە پێکهاتووە، کۆماری فیدراڵی کۆمۆرۆس کە لە (٣) دورگە پێکهاتووەو، بەلیجاکاش (٣) هەرێم لە خۆ دەگرێت[١].

جیاوازی ژمارەی یەکە فیدراڵیەکان لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر، دەرئەنجامی هەلومەرجی سیاسی و ئابوری و ئیداری و ئیتنیکی و زمانەوانیە، لە هەردەوڵەتێکی فیدراڵیداو هەروەها شێوازی سەرهەڵدانی دەوڵەتە فیدراڵیەکە، هەرچەندە ئەم جیاوازییە زۆرجار کاریگەری لەسەر جەوهەری سیستەمی فیدراڵی نییە، بەڵام ڕەنگە بەشێوەیەک یان جۆرێکی تر کاریگەری لەسەر سەرکەوتن و شکستی هەندێک ئەزمونی فیدراڵی هەبێت[٢].

لەڕووی نوێنەرایەتی کردنی یەکە فیدراڵیەکان لە دامەزراوە فیدرالیەکاندا، ئەو فیدراسیۆنانەی کە لەیەکەی کەم پێکهاتوون، سەنگی زیاتریان هەیە لەبەشداریکردن لە دەسەڵاتە فیدراڵیەکاندا، بەتایبەتی لە نوێنەرایەتی کردن لە ئەنجومەنی نوێنەرانی فیدراڵیدا، بەڵام بە تێبینی کردنی ئەزمونە فیدراڵیەکان و تێپەڕبوونی کات دەرکەوتووە، کە ئەو

١- عبدالفتاح عبدالرزاق محمود، سوران علي حسن، اللاتماثل بين الوحدات المكونة للدولة الفيدرالية وتأثير على النموذج الفدرالي العراق، مجلة جامعة دهوک، المجلد ٢٣، العدد (١)، (العلوم الانسانية والاجتماعية)، ص٩٩-١٢٢، ٢٠٢٠.
٢- المصدر نفسه.

دەوڵەتە فیدراڵیانەی کە لە دوو یان سێ یەکە پێکهاتوون لە هەندێک کاتدا چارەنووسیان شکست بووە، بەتایبەتی ئەوانەی دوو یەکەی فیدراڵی بوون و کێبڕکێیان بووە لەسەر کۆنترۆڵکردنی بەڕێوبردن لەدەسەڵاتی فیدراڵی، سەرەڕای جیاوازیان لە ژمارەو ڕووبەرو بەرهەم و سوربوونی یەکە گەورە لەسەر سوودەکانی نایەکسانی لەگەڵ یەکەکانی تر بۆئەوەی کارەکان بە بنبەست بگات و ببێتە هۆی ڕوخانی دەوڵەتی فیدراڵی جیابونەوەی یەکە پێکهێنەرەکە[1]. وەک جیابوونەوەی پاکستان لە (پاکستانی ڕۆژهەڵات) لە ساڵی ١٩٧١ چیکۆسلۆڤاکیا بۆ (چیک و سلۆڤاکیا) لە ساڵی ١٩٩٢، جیابوونەوەی سەنگافورە لە یەکێتی مالیزیا لە ساڵی ١٩٦٥[2].

٣- کێشەی جیابوونەوەی هەرێمەکانی دەوڵەتی فیدراڵی:

یەکێ لەو گرفتانەی کە دێنە ڕێی دەوڵەتە فیدراڵییەکان گرفتی جیابوونەوەی هەریمەکان یان یەکە پێکهێنەرەکانی یەکێتیەکەیە. ئەگەر لە دەستوری فیدراڵیدا دەقێک هەبێ، کە ڕێگە بە هەرێمەکان بدات بۆ جیابوونەوە ئەوا ئەو جیابوونەوەیە جیابوونەوەیەکی فیدراڵییە، بەڵام زۆربەی کات دەستورە فیدراڵییەکان بە ئاشکرا ئەو مافە بە هەرێمەکان نادەن[3].

بۆیە زۆرێک لە دەستوری فیدراڵی ئەو دەقەی بە ئاشکرا یان نا ئاشکرا تێیدایە، کە جیابوونەوە قەدەغە دەکەن، ئەمەش بەمەبەستی چەسپاندنی یەکپارچەیی ناوخۆی دەوڵەت و ڕێگرتن لە پارچە پارچەبوون و ڕووخانی دەوڵەت، وەکو دەستوری ویلایەتە یەکگرتوو، کە ڕێگە لە جیابوونەوەی ویلایەتەکان لە دەوڵەتی فیدراڵی دەگرێت،

١- رونالد واتس، مصدر سابق، ص١٤٢ .

٢- عبدالفتاح عبدالرزاق محمود، سوران علي حسن، مصدر سابق، ص١٢٢.

٣- حيدر ادهم الطائي، الشكل الفيدرالي للدولة وإمكانيات التطبيق في العراق، مجلة المستقبل العراقي، العدد (٦)، ٢٠٠٦، ص٣٢.

هەروەهـا دەسـتورەکانی مەکسـیک و بەڕازیـل و نایجیریـاو هندسـتان و ئیسـپیانیا[١].

هەندێـک لـە شـارەزایان هۆشـداری دەدەن لـە چەسـپاندنی مافـی جیابوونـەوە لـە دەسـتوردا، چونکـە ئەمـە لەگـەڵ ئـەو بنەمایانـەی کـە دەوڵەتـی فیدڕاڵـی لەسـەر دامـەزراوە یەکناگرێتـەوە و مەترسـییە لەسـەر یەکپارچەیـی دەوڵـەت و کاریگـەری هەیـە لەسـەر سـەقامگیری، هەروەهـا دەبێتـە هـۆی لاوازی حکومەتـی فیدڕاڵ و دەیخاتـە ژێـر فشـاری حکومەتـی یەکـەکان، بەجۆرێـک یەکـە پێکهێنـەرەکان ئـەم مافـی جیابوونەوەیـە بـۆ بەدەسـتهێنانی داواکانـی خۆیـان بەکاردەهێنـن، بۆیـە دامەزراندنـی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی پابەندبوونێکـی هەمیشـەییەو پێویسـتی بـە هـاوکاری و گونجانـەو جیابوونـەوە لەگـەڵ بنەماکانـی دەوڵەتـی فیدڕاڵیـدا نایەتـەوە[٢].

لەبەرامبـەردا هەندێـک دەسـتور هەبـوون، کـە بـە شـێوەیەکی ئاشـکرا مافـی جیابوونەوەیـان بـە یەکـەکان داوە، وەکـو دەسـتوری یەکێتـی سـۆڤیەتی پێشـوو، لـە سـاڵی ١٩٧٧، هەروەهـا ئەسـیوبیا ١٩٩٥، سـانت کیتس و نیفیس، هەروەهـا هەرچەنده دەسـتوری کەنـەدا مافـی جیابونەوەی داوە بـەڵام هەرێمـی کیبـک جیـا نەبـۆوە[٣].

٤- کێشـەی دابەشکردنی داهاتی دارایی و سامانی سروشتی:

دەوڵەتـە فیدڕاڵییـەکان لـە بابەتـی داراییـدا جیـاوازی زۆریـان لەگـەڵ یەکتریـدا هەیـە، بـەڵام لـە بابەتـی چۆنیەتـی دابەشـکردنی دەسـەڵاتە داراییـەکان بەسـەر بـوارە جیاوازەکانـدا و شـێوەی ڕێکخسـتنی کاروبـاری داراییدا کەمتـر جیاوازیـان لەگـەڵ یەکتریدا هەیـە. مەسـەلەی تەرخانکردنی

١- صلاح جبير البصيصي، انفصـال الوحدات المكونـة للدولـة الفيدراليـة، مجلـة المحقق الحلبـي للعلـوم القانونيـة والسياسـية، جامعـة بابـل- كليـة القانـون، المجلـد ٥، العـدد ٢، كانـون الاول/ ٢٠١٣، ص٣٧٠.
٢- صلاح جبير البصيصي ، مصدر سابق، ص٣٧١.
٣- المصدر نفسه، ص٣٧٢.

داهاتـی دارایـی بۆ هـەر ئاسـتێکی حوکمرانـی لـە چوارچێوەی سیسـتەمی فیدڕاڵیـدا مەسـەلەیەکی گرنـگ و بایەخـدارە.

بۆیـە دارایـی و سـامان بـە گرنگتریـن فاکتـەری ژیانـی هـەر دەوڵەتێکـی فیدڕاڵـی دادەنرێـت، چونکـە فاکتـەری دارایـی کاریگـەری بەرچـاوی لەسـەر هێـزو توانـای ئابـوری حکومەتـە فیدڕاڵییـەکان و حکومەتـی هەرێمـەکان و ژیانـی هاوڵاتیـان هەیـە و دابەشـکردنی دارایـی لـە وڵاتانـی فیدڕاڵـی بـە یەکێـک لـە گرنگتریـن ئـەو کێشـانە دادەنرێـت، کـە دەوڵەتـە فیدراڵییـەکان ڕووبـەڕووی دەبنـەوە. زۆرجـار ئـەم بابەتـە دەبێتـە کۆسـپێکی گـەورە لەبـەردەم گەشـەکردن و بـەرەو پێشـچوونی وڵات و ناکۆکـی سیاسـی و یاسـایی لێدەکەوێتـەوە[1].

بەگشـتی دەتوانرێـت بڵێیـن، کـە حکومەتـی فیدڕاڵـی لـە کۆکردنـەوەی داهاتەکانـدا پشـکی شـێری بەردەکـەوێ، بـۆ نموونـە: لـە نێجیریـا پتـر لـە ٩٨٪ی داهاتـەکان لەلایـەن دەوڵەتـە فیدڕاڵـی کۆدەکرێتـەوە، لـە ئەرژەنتیـن، باشـوری ئەفریقـا، ئوسـترالیا، بەلژیـکاو بەرازیـل ڕێژەکـەی لـە نێـوان ٧٠٪ بـۆ ٨٥٪ دایـە. [2]

زۆربـەی سیسـتەمە فیدڕاڵیـەکان لـە دەسـتورەکانیاندا یـان لـە یاسـایەکی تایبـەت وەک ئـەوەی لـە بەلجیـکا هەیـە، دەسـەڵاتەکانی کۆکردنـەوەی داهاتـی تایبەتـی بـە هـەر یەکێـک لـە ئاسـتەکانی حوکمڕانـی دیـاری دەکـەن، ئەمـەش بۆ ئەنجامدانـی بەراوردکاری لە نێوان ئەم دەسـەڵاتانەدا، هـەردەم پولـی گومـرگ و سـودە گشـتییەکان لەژێـر ڕکێفـی دەسـەڵاتی یاسـایی فیدڕاڵیدا بـوون، هەروەهـا زۆربـەی کات باجـی داهاتـی کۆمپانیـاکان لەژێـر ڕکێفـی دەسـەڵاتە فیدڕاڵییـەکان بـوون[3].

زۆربـەی هـەرەزۆری ڕژێمـە فیدڕاڵییـەکان پێویسـتیان بەوەیـە، کـە دوو

١- ئـازاد وەڵەدبەگـی، فیدڕاڵیزمـی دارایـی لـە دەوڵەتـە فیدڕاڵیـەکان، "عێـراق وەک نموونـە"، بـەرواری سـەردان: ٢٠٢١/١/١١وەرگیـراوە لـەم پێگەیـەی خـوارەوە: .https://bit.ly/3xdOW5Z

٢- جورج اندرسون، مصدر سابق، ص٣٠.

٣- رونالد ل. واتس، مصدر سابق، ص٥٦.

چەشـن نـا هاوسـەنگی دارایـی ڕاسـت بکەنـەوە، ئەوانیش ناهاوسـەنگی دارایی ستونی و ئاسۆییە، نا هاوسەنگی دارایی ستونی لەنێوان حکومەتی فیدڕاڵ و حکومەتـی هەرێمـەکان دروسـت دەبێت، چونکـە دەسـەڵاتەکانی حکومەتـی فیدڕاڵـی لەسـەروی دەسـەڵاتەکانی حکومەتـی هەرێمـەکان، بۆیـە ئـەم ناهاوسـەنگیە بـە سـتوونی ناودەبرێـت، کاتێـک حکومەتـی فیدڕاڵـی توشـی کورتهێنانـی دارایـی دەبێت لـە پێویسـت بـۆ خەرجکردنـی ئـەوە، تووشـی ئـەم ناهاوسـەنگیە دەبێـت ودەکرێـت ئـەم ناهاوسـەنگییە کاتـی بێـت و بەهـۆی ڕوداوێکـی کتوپـڕ یـان چاوەڕواننەکـراو بێـت[1].

بۆیـە ناهاوسـەنگی دارایـی سـتونی کاتـێ ڕوودەدات، کـە داهاتـی حکومەتـی فیـدڕاڵ، ئـەوەی کـە دەسـتور دیـاری کـردووە، نەتوانـێ لـە ئاسـتی لێپرسـراویەتییەکانی ئـەو خەرجییانـە بـن، کـە دەسـتور بـە ڕوونـی دیـاری کـردووە.

سـەبارەت بـە ناهاوسـەنگییە ئاسـۆییەکان، ئـەو ناهاوسـەنگییە، کـە جیـاوازی دارایـی لەنێـوان هەرێمـە پێکهێنەرەکانـی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی دروسـت دەبێـت، ئەمـەش لـە کاتێکدایـە، کـە داهاتـی یەکـە هەرێمییـەکان دەگەڕێتـەوە بـۆ سیسـتەمی فیدڕاڵـی جیاوازبێـت، بـە پلەیـەک کـە نەتوانـێ خزمەتگوزارییـەکان بەیـەک ئاسـت بـە هاوڵاتیەکانـی پێشـکەش بـکات، دەکـرێ ناهاوسـەنگی لـە لایەنـی خەرجییـەوە لەنێـوان حکومەتـە هەرێمییـەکان ڕووبـدات، ئەمـەش بـۆ جیـاوازی لـە پێویسـتی خەرجـی بـۆ یەکـە جیـاوازەکان ئەگەڕێتـەوە[2].

سـەبارەت بابەتـی دابەشـکردن و بەڕێوەبردنـی سـامانە سروشـتییەکان، دەرکەوتـووە، کـە ئەمـە لـە دەوڵەتـە فیدڕاڵیەکانـدا گرفتێکـی تایبـەت پێکدێنـێ، بەهـۆی ئـەوەی کـە سـامانە سروشـتییەکان ناگوازرێنـەوە، ئـەو داهاتـەی لـەو سـامانەوە وەدەسـت دێـت زۆربـەی جـار بـۆ ئـەو هەرێمـە

١- أزهـار هاشـم احمـد، تنظيـم العلاقـة بيـن السـلطة المركزيـة وسـلطات الاقاليـم في النظـام الفيدرالـي، المركـز القومـي للاصدارات القانونيـة، ٢٠١٤، ص١٠١.

٢- جورج اندرسون، مصدر سابق، ص٣٤.

دەبێ کە سامانەکەی هەیە، بەڵام ئەگەر داهاتی ئەو سامانە داهاتێکی زۆربێ و تەنها لە هەندێ هەرێم هەبێ نەک لە هەمووی، ئەوسا کێشەی نادادپەروەری لە نێوان هەرێمەکان پەیدا دەبێ[1].

٥- ناکۆکی ئیتنی و نەتەوەیی:

هەندێک وڵات سەرکەوتون لە ئاشتکردنەوەی ناسنامە جیاوازەکان، لە هەندێکی دیکەدا ئەم جیاوازیانە دەبێتە هۆی ناکۆکییەک کە پێدەچێت ببێتە هۆی دروست بوونی ناجێگری، لەم بارەیەوە زانایانی سیاسی لێکدانەوەی جیاوازو زۆر جاریش دژ بەیەکیان بۆ ئەم شێوازی ناکۆکی و ململانێیە هەیە، ململانێی ئەتنی دەکرێت بە ناکۆکی لە نێوان گروپە ئێتنیەکان پێناسە بکرێت، کە تێدەکۆشن بۆ بەدیهێنانی چەند ئامانجێکی سیاسی یان ئابوری دیاریکراو لەسەر حیسابی یەکتر، هەر گروپێک بەو ئومێدەی کە پێگەی خۆی بەهێز بکات بە دامەزراوە سیاسییەکانی وەک دەوڵەت یان حکومەت، بەڵام لەناکۆکی نەتەوەیدا گروپێک یان زیاتر لەکاتی گەڕان بۆ پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ لەگەڵ گروپەکانی تردا بەریەک دەکەون یان ناکۆکی ڕوودەدات لە هەردوو حاڵەتەکەدا توندوتیژی دەبێتە مێتۆدێکی باوی بەکارهێنانی هێز لە دەوڵەتدا[2].

دیارە بوونی ئەم ناکۆکییانە کاریگەری نەرێنی زۆری لەسەر دەوڵەت هەیەو لە حاڵەتی بوونی ئەم جۆرە ململانێیانەدا زەحمەتە باس لە دۆخی دامەزراوە دیموکراسیەکان و مافی مرۆڤ بکرێت، هەروەها تێکچوونی ئابوری بازاڕی ناوخۆی دەوڵەت و ڕەنگە تەنانەت سنوری ئەو دەوڵەتەش تێپەڕبکات، نزمی سەرمایەو وەبەرهێنانی بیانی لەو دەوڵەتانەی کە بەدەست ئەم ململانێی ئیتنی و نەتەوەییانەوە لەدۆخی ناسەقامگیردان، نایەکسانیش لە دابەشکردنی سەروەرت و

١- شورش حسن عمر، خصائص نظام الفدرالي، مصدر سابق، ص٧٣.

٢- باتريک هـ اونيل، مبادیء علم السياسة المقارن، ت: (باسل جبيلي)، دار الفرقد، دمش، ٢٠١٢، ص٩٠.

سامانی ئابوری لە نێوان گروپەکاندا و پەراوێزخستنی گروپێک لەسەر حیسابی گروپێکی تر، بۆیە ئەو دەوڵەتانەی کە گیرۆدەی ناکۆکی و ململانێی ئیتنی و نەتەوەین هاوردەکردنیان لە هەناردەکردنی زیاترەو بێ توانایی دەوڵەت لە پێدانی موچەو بەرزبوونەوەی ئاستی گەندەڵی و کاری نایاسایی[١].

هەر لەمیانەی کاریگەرییەکانی بوونی ململانێی نەژادی و نەتەوەیی لێکۆڵەرەوان ئاماژە بەوە دەکەن لە ئەنجامی بوون و بەردەوام بوونی ئەم ململانێیانە بیرۆکەی پێکەوەژیانی ئاشتیانە و ئاسایش و سەقامگیری لاواز دەبێت و دیاردەی پەراوێزخستن و بەشداری نەکردنی هاوولاتیان یان گروپەکان لە دروستکردنی بریار و چالاکی سیاسی سەرهەڵدەدات[٢] پەرەسەندنی ئەم ململانێیانە بەجۆرێک، کە کۆنترۆڵکردنی ئەستەم بێت لە خراپترین حاڵەتدا لەوانەیە ببێتە هۆی شکستی تەواوی دەوڵەت .

خواستی سێیەم: چەند نموونەیەک لە ناکۆکی لە دەوڵەتە فیدراڵییەکاندا

لقی یەکەم– ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا:

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە (٥١) ویلایەت پێکهاتووە، پێکهاتەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەسەرەتای پێکهێنانیدا (١٣) ویلایەت بوو (دیلاوەر، پەنسلڤانیا، نیوجێرسی، جۆرجیا، کۆنتیکت، ماساسوچیتس، ماریلاندا، کارۆلینای باشور، نیوهامشایەر، ڤێرجینیا، نیۆرک، کارۆلینای باکور، دورگەی رۆد)، ئەم ویلایەتانە پێش یەکگرتنەکەیان دەوڵەتانی

١- جارش عادل والعيفاوي جمالک، تأثير النزاع الإثني في بناء الدولة بعد تفكك الإتحاد السوفيتي (USSR)، المركز الديمقراطي العربي، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/١١/١١على الرابط الاتي:

4142=p?/ed.cacitarcomed//:sptth

٢- المصدر نفسه.

سـەربەخۆبوون[1].

لـە ئێسـتادا لـە ویلایەتـە یەکگرتووەکانی ئەمریکا چوارده (١٤) پارێزگا هەیە (ساموای ئەمریکی، گوام، دورگەکانی ماریانای باکور، پۆرتۆریکۆ، دورگەکانـی ڤێرجینـی ئەمریـکا) ئەمانـە ناوچـەی ئاوەدانـن و ئەوانـی تـر دورگەکانـی سـەر بـە ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکان، بـەڵام ئاوەدان نین، ئـەم ناوچانـە یاسـای بنەڕەتیـان هەیـە، کـە کۆنگرێس بۆیـان دادەنێت و خاوەنی ئۆتۆنۆمـی سـنوردارو یاسـادانانی هەرێم و سـەرۆکی جێبەجێـکار (پارێـزگار)ن، بـەڵام دانیشـتوانی ناتوانـن لـە هەڵبژاردنەکانـی ئەمریـکادا دەنـگ بـدەن[2].

دەسـتوری ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریکا لەسـاڵی (١٧٨٧ز)دانـراوە ولەسـاڵی (١٧٨٩ز) وە کاری پێدەکرێت، ئامـاژە بـەوە دەکات، کـە ئەمریـکا کۆمارێکـی فیدڕاڵییـەو دەسـەڵات دابـەش دەکرێت لەنێـوان حکومەتـی نەتەوەیـی و حکومەتـی ویلایەتـەکان و سیسـتەمی فیدڕاڵـی ئەمریکـی تێکەڵەیـە لـە مافـی ویلایەتـەکان و دەسـەڵاتی نەتەوەیـی، حکومەتـی فیدڕاڵیـش خاوەنـی دەسـەڵاتێکی گەورەیـەو ئەرکـی ئـەوەی لەسـەرە، کـە ویلایەتـەکان ڕازی بـکات لـە بەڕێکردنـی کاروبـاری حوکـم لـە نێوانیانـدا بەپێی ئامانجـە سیاسـی و ئابوری و کۆمەڵایەتییەکان، دەسـتوری ئەمریکا بەڕوونـی ئامـاژەی بـە بیرۆکـەی دووانەیـی دەسـەڵاتی یاسـادانان کـردووە چ لەسـەر ئاسـتی فیدڕاڵـی، یـان ویلایەتـەکان و دەسـەڵاتی دەوڵـەت بەسـەر سـێ لقـی سـەرەکیدا دابـەش دەبێـت، کـە بریتیـن لـە دەسـەڵاتی یاسـادانان و دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن و دەسـەڵاتی دادوەری وهـەر یەکەشـیان سـەربەخۆی تەواویـان لەهەمبـەر یەکتـری هەیـە[3].

١- ادمـون ربـاط، الوسـيط في القانـون الدسـتوري العـام، دار العلـم للملاييـن، بغـداد، ١٩٧١، ص ص٥٢٩-٥٣٠.

٢- رائـد حمـدان عاجـب المالكـي، الاسـتقلال الذاتـي لولايـات الدولـة الاتحاديـة وتطبيقاتـه في الدسـاتير المعاصـرة – دراسـة مقارنـة، أطروحـة دكتـورا، كليـة القانـون، جامعـة بغـداد، ٢٠١٧، ص ص ١٠٩ –١١٠.

٣- القسـتلي عبدالوهـاب، الفيدراليـة الامريكيـة كنمـوذج لمنـح حكـم ذاتـي موسـع، تاريـخ

دەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی حکومەتی فیدراڵی دیاریکردوەو ئەوەی دەمێنێتەوە، دەبێتە دەسەڵات و تایبەتکاری ویلایەتەکان، بەشێوەیەکی گشتی دەسەڵاتەکانی فیدراڵی بریتین لە: (کاروباری دەرەوە، کاروباری بەرگری و ڕاگەیاندنی جەنگ، کاروباری دارایی، کاروباری بازرگانی) هەرچی دەسەڵاتەکانی ویلایەتەکانیشە، ئەوەیە پەیوەستە بەکاروباری ناوخۆ لەوانە قەرزو پەروەردەو میلیشاو باج و حکومەتە ناوخۆییەکان و نەخۆشخانەکان و زیندانی و کشتوکاڵ و کار، بۆیە ویلایەتەکان بریتین لە کیانێکی دەستوری و سەربەخۆو تەواو وەکو حکومەتی فیدراڵ، هەموو ویلایەتەکان دەستوری تایبەت بەخۆیان هەیە[1].

بە شێوەیەکی گشتی تایبەتمەندییەکانی فیدراڵی ئەمریکایی بریتیین لە دەسەڵاتەکان بە شێوەیەکی ڕوون و لەڕێگەی یاساوە لەیەکتر جیاکراونەتەوەو ڕۆڵی حکومەتی ویلایەتەکان لە مەسەلەکانی دەرەکی و ڕێسای بازرگانی کەمە، و فیدراڵی ڕێگە بەکارکردنی هاوبەش لەنێوان حکومەتی ناوەندی ویلایەتەکان دەدات لە بابەتەکانی تەندروستی و ژینگەو ئاسایشی کۆمەڵایەتی، ئەرکی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوان حکومەتی ناوەندی ویلایەتەکان لە ئەستۆی دادگای باڵایە، هەروەها حکومەتی ناوەندو ویلایەتەکان لەیەک کاتدا دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی خۆیان بەکاردەهێنن واتە هاووڵاتی چێژ لەماف و جیاوکەکانی هەردوو حکومەتی فیدراڵ و ویلایەتەکان وەردەگرێت[2].

سەبارەت بە کێشەو ناکۆکییەکانی فیدراڵی و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە سەرەتای دروستبوونیەوە، ئاماژە بەچەند جۆرێکیان

الزيارة: ٢٠٢١/١/٢٧على البرابط الاتي:
lmth.pma.3214a_/moc.tiordcoram.www//:sptth

١- فضيل الأمين و سالي فرحات، كيف يعمل النظام الفدرالي الأميركي مع الولايات والحكومات المحلية ؟، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/١/٢٩على الرابط لاتي:
mth.995/(21)taredahom&talaqam/bawbala/gro.enilnoriis.www//:ptth

٢- .فضيل الأمين وسالي فرحات، المصدرسابق.

دەکەیـن:

کێشـەو ناکۆکی یاساکانی نێوان ئاستی فیدڕاڵی و ئاستی ویلایەتـەکان بەشـێوەیەکی یەکلاکـەرەوە کێشـەیەکە چارەسـەر نەکـراوەو وەکـو کێشـەیەکی سـەرەکی فیدڕاڵیزمـی ئەمریـکای بـەردەوام بـووە وەکـو جەنگی ناوخۆیی (١٨٦١)ز لەنێـوان سـەرکردەکانی ویلایەتەکانـی باشـور، کـە داکۆکیـان لـە هێشـتنەوەی سیسـتەمی کۆیلایەتـی دەکـرد بـەو پێیـەی لـەو کاتـەدا سیسـتەمی کۆیلایەتـی بنەمـای ئابـوری کشـتوکاڵی بـووە لـە ویلایەتەکەیانـدا و لەبەرامبەریشـدا سـەرۆکی ئـەو کاتـی ئەمریـکا (ابراهـام لینکۆڵـن) پێداگری لـە سـەر سڕکردنی کۆیلایەتـی دەکـرد و ئەمـەش بـووە هـۆی ململانـێ لەنێـوان حکومەتـی ناوەنـدی ویلایەتـی منیورینـا[١].

بابەتێکـی تـر کـە کاریگـەری هەبـووە لەسـەر فیدڕاڵیەتـی ئەمریکـی، مەسـەلەی پەیوەندی سیسـتەمی سیاسـیە بە ئاینـەوە، بەو پێیـەی لە دۆخـی ئەمریـکادا ململانێـی ئاینـی سـەدەها سـاڵەی نێـوان کەنیسـەی کاسـۆلیکی و پرۆتسـتانت لـە ئەوروپـا سـێبەریان بەسـەر گەشـەکردنی تێڕوانینـی عەلمانـی لـە ئەمریـکادا هەبـووە، بـەڵام لـە هەوڵێکـدا بۆئـەوەی ناکۆکییـە ئاینییـەکان لـە سیاسـەتی دەربهێنـرێ بەتایبەتـی کۆچبـەرە سـەرەتاییەکان، کـە گەیشـتنە ئەمریـکا بـە مەبەسـتی دەربازبـوون لـە چەوسـانەوەی ئاینـی پرۆتسـتانتەکان حکومەتـی فیدڕاڵـی ئەمریکـی بـەرەو بێلایەنـی کردنـی ئایـن لـە سیاسـەت ڕۆیشـت، چونکـە بـەو پێیـەی کـە ویلایەتـەکان سـەربەخۆیی تەواویـان هەیـە بۆیـە حکومەتـی ناوەنـدی ترسـی لـەوە هەبـووە، کـە هەنـدێ لـە ویلایەتـەکان پەنـا بـۆ توندکردنـی بیروبـاوەڕی ئاینـی بـەرن و ئایـن وەک ئامڕازێکـی بەکاربێنـن[٢].

کێشـەو ناکۆکییەکی تـر، بریتییـە لـە ناکۆکی لەسـەر سنوری ناوخۆیی

١- صـادق عبدالحميد مالكي، نشـأة وتطـور النظـام الفيدرالـي الأمريكـي: نمـوذج تقاسـم الصلاحيـات السياسـية وتوازنهـا عبـر مسـتويات وقضايـا الحكـم، مركـز جيـل البحـث العلمـي، مجلـة جيـل الدراسـات السياسـية والعلاقـات الدوليـة العـدد ١٠، سـبتمبر ٢٠١٧، ص٢٧.

٢- صادق عبدالحميد مالكي، مصدر سابق، ص٢٧.

ویلایەتـەکان، وەکـو ناکۆکـی سـنوری نێـوان ویلایەتەکانـی ڤێرمۆنـت و تەکسـاس، هەروەهـا کێشـەی زەوی و زار، کـە هـەر لـە سـەرەتای دروسـت بوونـی دەوڵەتـی یەکگرتـووی ئەمریـکاوە بوونـی هەبـووەو وەکـو ناکۆکـی نێـوان ویلایەتەکانـی کۆنێکتنێـت و پەنسـلڤانیا، کـە دوای ماوەیەکـی زۆر لـە قۆناغـی جۆراوجـۆری ناکۆکییەکـە دۆسـیەکە برایـە لای دادگای بـاڵا و دادگاش لەبەرژەوەنـدی ویلایەتـی پەنسـلڤانیا یـەکلای کـردەوە[1].

یاسـای کـۆچ و ڕەگەزنامـە یەکێکـی تـرە لـەو مەسـەلانەی کـە جێـگای ناکۆکییـەو لـە هەندێـک حاڵەتـدا ویلایەتـەکان و یەکـە خۆجێییـەکان داوای یاسـاییان تۆمـار کـردووە بۆئـەوەی بەرپرسـانی فیدڕاڵـی ناچاربکـەن، کـە یاسـای کـۆچ و ڕەگەزنامـەو یاسـا پەیوەندیدارەکانـی دیکـە جێبەجـێ بکـەن، هەروەکـو لـە ناوەڕاسـتی سـاڵی ١٩٩٠ شـەش ویلایـەت (ئەریزۆنـا، کالیفۆرنیـا، فلۆریـدا، نیوجەرسـی، نیـۆرک، تەکسـاس) داوای یاسـاییان تۆمارکـردو ڕایانگەیانـد، کـە بەرپرسـانی فیدراڵـی سـەرکەوتوو نەبـوون لـە سـەلماندنی ڕێپنـەدراوی کـۆچ[2].

لـە سـاڵی ٢٠١١ ویلایەتـی ئەریزۆنـا، ئـەو داوایانـەی لـەدژی حکومەتـی فیـدراڵ چەسـپاند، بـەوەی کـە حکومەتـی فیدڕاڵـی شکسـتی هێنـاوە لەوەسـتاندنی کۆچـی بـێ مۆڵـەت و نایاسـایی، هەرچەنـدە دادگا وای دانـا، کـە ئەریزۆنـا ڕای هەیـە، بـەڵام ئـەو بانگەشـانەی ئەریزۆنـای ڕەتکـردەوە، سـەبارەت بـە پێشـێلکردنی یاسـای کـۆچ و توندوتیـژی خێزانـی، دواتـر و لـە سـاڵی ٢٠١٢ ویلایەتـی میسیسـپی لەگـەڵ هەندێـک لـە بریکارەکانـی گومـرگ و کۆچبەرانـی ئەمریـکا بەرەنـگاری ئیـدارەی ئۆبامـا بوونـەوە لـە بارەی(DACA) کە ئاماژەیە بۆ یاسـای دواخسـتنی مامەڵە لەگەڵ منداڵانـی گەیشـتوو بـۆ ئەمریـکا، تـا دەگەنـە تەمەنـی گـەورە بـۆ ئـەوەی بڕیـار

١- رائد حمدان المالكي، مصدر سابق، ص١١.

2- Kate M. Manuel, state challenges to federal Enforcement of Immigration Law:From the Mid-1990 to the present, Date of visit: 29/7/2021: At this site:
https://fas.org/sgp/crs/homesec/R43839.pdf

لەیەکلاکردنەوەی کەیسەکەیان بدرێ، بەو پێیەی ناکۆکە لەگەڵ چاودێری و جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان و یاسای ڕێکاری کارگێری، هەرچەندە لەسەرەتادا سەرکەوتن، بەڵام دواتر کەیسەکەیان ڕەتکرایەوە لەبەر هەندێ هۆکاری تر[١].

لەم دواییانەو لەمانگی دوانزەی ٢٠١٤ زیاتر لە ٢٥ ویلایەت داوای یاساییان تۆمارکرد لەدژی فراوانبوونی بەڕێوبەرایەتی (DACA) بۆ بیانیەکان، هاوولاتیان و نیشتەجێ هەمیشەییە یاساییەکان ناسراو بە (DAPA) و ویلایەتەکان بانگەشەی ئەوە دەکەن، ئەم بەرنامانە ناکۆکن لەگەڵ دابینکردنی چاودێری و جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لە دەستووردا[٢].

لە کۆتایدا دەبێ ئەوە بڵێین، کە فیدراڵیزمی ئەمریکی سیستەمێکی ئاڵۆزو فرە چەشن و راپرسییەکاندا لەگەڵ گۆڕینی کاتدا دەگونجێت، لەگەڵ ئەکتەرانی سیاسی و ئاراستەی هاولاتیان، لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی بە نیشتمانی کردنی زۆر بابەتەوە، هاولاتی لە سیستەمی فیدراڵی تێدەگەن و هیچ کاندیدێکی سەرۆکایەتی لە ساڵی (١٩٨٠ز) ەوە فیدراڵی نەکردووە بە مەسەلەی هەڵبژاردن و سەرەڕای کەمی ئاستی متمانەی جەماوەریش بەحکومەتی فیدراڵی، بەڵام کاتێک لە ڕاپرسیەکاندا پرسیار دەکرێت زۆربەی ئەمریکییەکان دەیانەوێت حکومەتی فیدراڵی بەشداری لە زۆربەی بوارەکانی سیاسەتدا بکات[٣].

.1-Kate M. Manuel,Op.Cit

.2-Ibid

3-Ahn Griffithns, Rupak chattopdhyay, John Light, Carla stieren the forum of federa-.tions hand book of fedral conn tries 2020, springer international 2020, p382

لقی دووەم- نێجیریا:

نێجیریـا یەکێکـە لـەو وڵاتـە فیدراڵیانـەی، کـە لـە کیشـوەری ئەفریقـا پەیـڕەوی فیدراڵـی دەکات، سـەرەڕای ئـەو ئاسـتەنگ و بەربەسـتانەی، کـە ڕووبـەڕووی دەبێتـەوە، سیسـتەمی فیدراڵـی وەک سیسـتەمی حکومەتـی وڵات لـە سـاڵی(١٩٦٠ز) و بەپێـی یەکـەم دەسـتور، کـە لـە هەمـان سـاڵدا پەسـەندکرا، کـە لەڕێگەیـەوە وڵات دابەشـکرا بەسـەر سـێ هەرێمـی سـەرەکی نیشـتەجێ، لەلایـەن گروپـە خێڵـە سـەرەکییەکانەوە واتـە ئـەم دابەشـکردنە لەسـەر بنەمایەکـی خێڵەکـی بـوو، نـەک لەسـەر بنەمـای ئاینـی[1].

هەرچەنـدە ڕژێمـی مۆدێرنـی نێجیریـا لـە دوای سـەربەخۆییەوە پێنـج دەسـتوری هەبـووە، لەوانـەش مـاوەی فەرمانڕەوایـی سـەربازی نادەستوری، بەڵام دواین دەستوری، کە لە ساڵی ١٩٩٩ دا بووە شێوەی دەوڵەتـی نێجیریـا لەیەکـەم پەرەگرافـی مـاددەی دوودا بـەم شـێوەیە پێناسـەکردوە:(لـە نێجیریـا دەوڵەتێکـی یەکگرتـوو و سـەروەری هەیـە و بـە کۆمـاری نێجیریـای فیـدراڵ ناسـراوە)، نێجیریـا لـە ئێسـتادا دابـەش بـووە بەسـەر (٣٦) ویلایـەت لەگـەڵ پایتەختـی ئەبوجـا، بـە بوونـی جیاوازیەکـی گـەورەی زمانـی و ئاینـی و ئیتنـی[2].

سیسـتەمی یاسایی لـە نێجیریا پشـت بـە یاسـای ئینگلیـزی دەبەسـتێت، هەروەها یاسـای ئیسـلامی لـە هەندێک ویلایەتـی باکوردا کاری پێدەکرێت و یاسـای تایبەتیش بەهەرێمەکان بە پێی دەسـتوری ١٩٩٩ کە پەیوەندی نێـوان حکومەتـی فیـدڕاڵ و حکومەتـی ویلایەتەکانـی ڕێکخسـت، ئەویـش

١- امجـد زيـن العابديـن، مسـتقبل النظـام الفدرالـي فـي العـراق دراسـة فـي التجـارب الدوليـة، مجلـة المسـتنصرية للدراسـات العربيـة والدوليـة، العـدد ٤٧، ص١٧.

٢- محمـد عزالديـن، الفيدراليـة فـي افريقـا حـل لمشـكلاتها أم أنهـا بدايـه التفكـك، تاريـخ الزيـارة: ٢٠٢١/١/١٢علـى البرابـد الاتـي:
250fc1e92ae58ad9=req&view_news?php.index/iq.africansc//:http

بە پێدانی سەربەخۆیی زیاتر بەو ویلایەتەکان لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی ناوخۆی خۆیان و دەسەڵاتی مامەڵەکردن لەگەڵ سەرچاوە ئابورییەکانی ویلایەتەکان[١].

بۆیە ئامانجی پیادەکردنی فیدراڵی لە نێجیریا بەمەبەستی گونجان بووە لەنێوان ئەو جیاوازیانەی کە هەیەو بووەتە هۆی دەرکەوتنی چەندین ململانێ و ناکۆکی لە شێوەی ململانێی ناوچەیی و ململانێی نەژادی و ململانێی ئاینی.

ناکۆکییەکان لە نێجیریا بریتین لە مانەی خوارەوە[٢] :

١- خراپی پەیوەندی نێوان کەمینەکان دیارە هەمەڕەنگی کۆمەڵگای نێجیریا یەکێک بووە لەو بەربەستەکانی حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی دوای سەربەخۆیی، چونکە کۆلۆنیالی بەریتانی هەوڵی دورستکردنی پەیوەندی نەداوە لەنێوان پێکهاتە جیاوازەکانی گەلی نەیجیریا، بەڵکو بە پێچەوانەوە کاری بۆ قوتکردنەوەی جیاوازییەکان و بەکارهێنانیان بووە بۆ خزمەتی بەرژوەندییە داگیرکارییەکانی خۆی، پەنایان بردە بەر بەکارهێنانی کەمینە مەسیحییەکان بەتایبەت ئەوانەی لە پارێزگاکانی باشور دان و ڕەخساندنی دەرفەت بۆ ئەوەی بچنە ناو سوپاو ئیدارە و خوێندن لە قوتابخانە بەریتانییەکان و دەرئەنجامی ئەمەش بریتی بوو لەدروست بوونی ململانێ.

٢- دیارە کە نێجیریا لە دوای سەربەخۆیی ڕووبەڕووی دۆخێکی ئیداری ناهاوسەنگی بووەتەوە، بەهۆی ئەو جیاوازیانەی کە لەنێوان سێ هەرێمەکەی کۆلۆنیالیزم هەبوو، لەڕووی پەروەردەو سەرچاوەو

١- محمد عزالدين، مصدر سابق.

٢- بشير سايب، خلفيات الصراعات الأثنيه في نيجيريا، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/١/١٣على الرابط الاتي:

9da85ea29e1cf052=qer&weiv_swen?php.xedni/qi.csnacirfa//:ptth

توانـای بەڕێوەبردنـی وڵات، خـۆی لـە بـەردەم باشـورێکدا ببینـەوە کـە شـارەزایی لـە بەڕێوەبردنـدا هەیـە و پلەیـەک لـە توانسـت و خوێندنـی هەیـەو باکوریـش پەراوێـز خرابـوو.

ئـەم دۆخـە وای لـە فەرمانـدە سـەربازییەکان کـرد، کـە دووبـارە چـاو بخشـێنینەوە بـەو دابەشـکارییە ناوچەییـەی کـە هەیـە، بەمەبەسـتی گەمارۆدانـی ئـەو ئاڵۆزییـە گەرمـەی هەیـە، مەبەسـتیش لـەو دابەشـکردنە نوێیـە لاوازکـردن و لەتکردنـی گروپـە ئێتنیـە زاڵـەکان بـوو.

٣- ناکۆکی لەسەر سەرچاوەکان:

دوای دووبـارە دابەشـکردنەوەی وڵات بـۆ (٣٦) ویلایـەت و (٧٧٤) ئەنجومەنی خۆجێی، کە هـەر ئەنجومەنێکی خۆجێی لـە نێوان (١٠بۆ١٥) گەرەکـی لەخۆدەگـرت، جـۆری ململانێـی نێـوان گروپـەکان گـۆڕا بـۆ ململانـێ لەسـەر سـەرچاوەکان، ئـەو داهاتـەی کـە لـە نـەوت و غـازی ناوچـەی دەلتـا پەیـدا دەبـوو، کـە سـەرکردەکانی ویلایەتـی دەلتـا، بینیـان کـە هەرێمەکەیـان پەراوێزخـراوە لەلایـەن حکومەتـی فیدڕاڵیـەوە خراوەتـە خزمـەت ویلایەتەکانـی تـر.

ئەنجامـی ئـەم دۆخـەش بـووە هـۆی دروسـت بوونـی ناکۆکیەکـی قـوڵ و نوێنەرانـی ویلایەتـی دەلتـا کۆبونەوەیەکـی حکومییـان جێهێشـت لەسـاڵی (١٩٨٥)ز و دواتریـش میلیشـیایەکی چەکـداری دەرکـەوت، کـە هەڕەشـەی جەنگـی دەرکـرد دژی حکومەتـی فیدڕاڵـی.

٤- ناکۆکی ئاینی لە نێجیریا:

توخمێکـی تـری سـەرەکی لـە ناکۆکییـە نەژادییـەکان لـە نێجیریـا کـە تـا کۆتاییەکانـی دەیـەی حەفتـاکان دروسـت نەبـوو بـوو، کاتـێ لـە سـاڵی (١٩٧٩) لـە میانـەی کۆبوونەوەیەکـی لیژنـەی داڕشـتنەوەی دەسـتور لـە پەرلەمـان نوێنەرانـی هەرێمـە باکورییـەکان، کـە زۆربەیـان موسـوڵمان

بوون پێشنیاری بابەتی جێبەجێکردنی شەریعەتی ئیسلامیان کرد و لێرەوە ئاین چووە ناو گوتاری سیاسی و داواکارییەکانیان زیادیان کرد، بۆ کارپێکردنی یاسا ئیسلامیەکان.

دیارە ئەم هەنگاوەش بووە هۆی هەڵگیرسانی ناکۆکی نێوان ئیسلامیەکان و مەسیحیەکان و نزیکەی ٤٥ ململانێ بەهۆیەوە ڕوویانداوە تێیاندا نزیکەی (٥٠٠٠)هەزار مەسیحی بوونە قوربانی بەهۆی دەرکردنی یاسای ئیسلامی لە ویلایەتەکانی باکوری نەیجیریا.

لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە نێجیریا لە قەیرانێکی راستەقینە دایە، کە ئەویش بریتییە لە چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو فرەییە ئاڵۆزەی کە لە دانیشتوانەکەیدا هەیە، ئەمە سەرەڕای ئەو جیاوازییە جوگرافیە ڕوونەی کە لەنێوان باکورو باشوردا هەیە و بەو پێەی لە٦٥ ٪ی داهاتی نەوت دەکەوێتە کێڵگەکانی باشورەوە، کەچی سەرەڕای ئەوەی باکور کۆنترۆڵی سیاسەت و سوپای کردوە، لێرەشەوە دانیشتوانی باشور ڕەخنە لە کۆنترۆڵکردنی باکور دەگرن بەسەر تواناکان[1].

لەلایەکی ترەوە دامەزراوە فیدڕاڵییەکان و دامەزراوە نێودەوڵەتی و ئەنجومەنە خۆجێییەکان لە جیاتی ئەوەی هەستن بە ئەرکی چارەسەرکردنی ئەو ناکۆکی و ململانێیانەی کە دروست بوون و سەرهەڵدەدەن، کەچی خۆیان بەشێکن لەو کێشانەی کە دواجار بەرەو ناکۆکی و ململانێی زیاتر هەنگاودەنێن و هاوکارن بۆ قوڵکردنەوەی جیاوازییەکان و تەقینەوەی ناکۆکییەکان و هەندێ جاریش بانگەشەی توندوتیژی دەکەن بە تایبەت لە کاتی هەڵبژارنەکاندا[2].

دەبێ ئەوەش بوترێ کە زۆرتر باس لە ناکۆکی نەژادی دەکرێت لە نێجیریا، بە تایبەتی ناکۆکی نێوان موسڵمان و مەسیحییەکان، کە ئەم دوو گروپە سەرەکییە دەیان ساڵە لە دیمەنی سیاسی نێجیریا هاوبەشتن و ململانێ لەسەر دەسەڵات و سامان دەکەن، بەڵام سەرەڕای ئەوەش

١- علي عباس حبيب، مصدر سابق، ص٣٠٩.
٢- المصدر نفسه، .

زۆرێک لە شارەزایان ئاماژە بەوە دەکەن، کە ناکۆکییەکان زۆر لەوە ئاڵۆزترن و چەندین فاکتەری بەیەکداچوو هەن، کە دەبنە بزوێنەری ئەم ناکۆکی و ململانێیانە و گرینگترینیان بریتین لە:

١- فاکتەری هۆزی ناوچەگەری:

هەرچەندە حکومەتی ناوەندی بەسەر (٣٦) ویلایەت و (٧٧٤) ئەنجومەنی خۆجێیدا دابەش بووە، بەڵام هێشتا نەخشە و دابەشبوونی نەژادی هەر بە نەگۆڕی ماوەتەوە، کە بریتی بوو لە هۆزەکانی (هۆسۆ فولانی) لەزۆربەی ویلایەتەکانی باکور بەڕێژەی لە٢٩ ٪ی دانیشتوان و هۆزەکانی (یوربا) لە هەرێمی باشوری ڕۆژئاوا بە ڕێژەی لە ٢١٪ لە دانیشتوانی نەیجیریا، و هۆزەکانی(ئیبۆ) لە باشوری ڕۆژهەلات بە ڕێژەی لە ١٨٪ و ئەم هۆزانە مێژوویەکی دورو درێژیان لە حکومڕانی هەیە کە دەگەڕێتەوە بۆ پێش سەرهەڵدانی کۆلۆنیالیزم[1].

بۆیە ئەمانە فیدراڵیەت وەک چوارچێوەیەک بۆ پێکەوەژیان دەبینن، نەک چوارچێوەی تواندنەوەو لەناوچوون، بەڵام تایبەتمەندی هەر هۆزێک لەزمان و ئاین و خاک مەسەلەی ئیتنیکی لە نێجیریا زۆر ئاڵۆزکردوە.

٢- فاکتەری ئاینزایی و ئاینی:

هەرچەندە دەستوری نێجیریا دەستورێکی سیکۆلارە و دەوڵەت پاڵپشتی هیچ ئاینێک ناکات، بەڵام بوونی ئەو هەموو فاکتەرە دینی و مەزهەبیانەی کە لەدیمەنی نێجیریادا هەن، شتێکە کە پیویستی بەڕوونکردنەوە نییەو بەپێی هۆزەکان گرنگترین ئاینەکانی نێجیریا

١- خضر عبدالباقي محمد، المواجهات في نيجيريا، الاسباب والحلول المقترحة، مركز الجزيرة للدراسات، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/١/١٣على الرابط الاتي:
html .2010/201172223956906920/reports/ar/net .aljazeera .studies//:https

ئەمانـەن:[١]

أ- هۆسۆفولانی: ٩٥٪ی موسڵمان و ٥٪ی مەسیحی و گاورەکان.

ب- یوریبا لە٥٠ ٪ی موسڵمان و٤٥ ٪ی مەسیحی و لە٥ ٪ی گاورەکان.

ج- ئیبۆ لە٢ ٪ی موسڵمان و لە٥٦ ٪ی مەسیحی و لە ٣٣٪ی گاورەکان.

لـە ڕاپرسیەکی کەناڵی (CNN)ی ئەمریکیدا دەرکەوتووە، کە بەشێکی زۆری ناکۆکـی و ململانێکانـی نێجیریـا سیاسـین و پەیوەندیـان بەئاینـەوە نییە، بەجۆرێک زۆرێک لە سیاسـەتمەداران پەنا دەبەنە بەرچەکدارکردنی گروپـە تونـدڕەوەکان و کۆمەکردنـی دارایـیـان بەمەبەسـتی بەکارهێنانیـان بۆ ئامانجـە سیاسییەکانی خۆیـان و ئامانجیانـە لـە ڕێگای ئـەم ناکۆکـی و ململانێیانـەوە گەندەڵـی و کارە خراپەکانـی خۆیـان بشـارنەوە[٢].

لقی سێیەم- هیندستان:

هینـد کۆمارێکـی فیدراڵـی خـاوەن سیسـتـەمێکی پەرلەمانییـە و لـە (٢٨) یەکـەی بەشـدار پێکهاتـووە، پەرلەمانـە فیدراڵیەکـە دوو ئەنجومەنـە لـە ڕاجیاسـابها (ئەنجومەنـی ویلایەتـەکان) و لـوک سـابما (ئەنجومەنـی خەڵک) پێکهاتـووە. توێژەر و زانایـان سیسـتـەمی ڕامیـاری هیندیـان بـەوە وەسـفکردوە، کـە (فیدراسـیۆنێکی بـێ فیدراڵیزمـە)و بەشـێوەی هەمەجـۆر ئاماژەیـان بـە فیدراڵیزمەکـەی داوە، وەک (هەرەوەزیـی، کەشـیاوە بـۆ جێبەجێکـردن، تـازە بابـەت، بەرپرسـیارێتی، پەرلەمانتـاری، جەمـاوەری، یاسـادانەر، تایبـەت بـە کێبڕکـێ، دارایـی بنیاتنـراو، نەخـوازراو یـان (ڕواڵەتـی)[٣].

١- خضر عبدالباقی محمد، مصدر سابق.

٢- سـي أن العربيـة، سـلطان سـوكوتو: (العنـف فـي نيجيريـا تحركـه دواع سياسـية، تأريـخ الزيـارة: ٢٠٢١/١/١٣، علـى الرابـط الاتـي:
html.index/politics_nigeria.abubakr/6/14/world/2011/com.cnn.arabic.archive//:http

٣- مەجید ئاسنگەر، سیستەمی فیدراڵی لەچەند وڵاتێکی جیهاندا، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠٠٨، ل٧٤.

کۆڵەکە سەرەکییەکانی فیدراڵی هیند، بریتین بوونی دوو ئاست لە حکومەتی واتە حکومەتی فیدراڵ و حکومەتی ویلایەتەکان، دابەشکردنی دەسەڵات لە نێوان ناوەندو یەکە فیدراڵییەکان، بوونی دەستورێکی پتەو و نووسراو، بوونی دەسەڵاتی دادوەری و دادگای باڵا، کە پارێزەری دەستور، ڕاڤەی ئەو ماددانە دەکات، کە جێگەی باسن و بڕیار لەسەر ناکۆکی نێوان حکومەتی ناوەندی و ویلایەتەکان دەدات[1] دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لە فیدراڵی هیندستان لەڕێگەی سێ لیستەوەیە، کە بریتین لە لیستی ناوەندو لیستی ویلایەتەکان و لیستی هاوبەش، لیستی ناوەندی و دەسەڵاتەکانی حکومەتی ناوەندی بریتییە لە کاروباری بەرگری و دەرەوەو هێڵی ئاسن و پۆستەو دراو و وزەی ئەتۆمی و چەندین بابەتی تر، کە بەگشتی دەگەنە (٩٧) بابەت، هەرچی لیستی ویلایەتەکانیشە بریتین لە پاراستنی ئاسایش و حکومەتی خۆجێی و تەندروستی گشتی و کاروباری کشتوکاڵی و بازرگانی و ئابوری لە ویلایەتەکان و کۆی بابەتەکان (٦٦) بابەتە، بابەتە هاوبەشەکانی نێوان حکومەتی ناوەندی و حکومەتی ویلایەتەکان (٤٧) بابەتن و هەردوو حکومەت دەتوانن لەم بوارە هاوبەشانەدا یاسا دەربکەن، بەڵام زیاتر حکومەتی ناوەندی لەزۆر بابەتدا دەسەڵاتی گەورەو فراوانی هەیە[2].

١- نوري طالباني، حول مفهوم النظام الفدرالي، مكتبة سوران، اربيل، ط٣، ٢٠٠٥، ص٤٦.
٢- النظام السياسي في الهند، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/١/١٥على الرابط الاتي:
.aspx .arabic-histroy-indian/com .t2india .ar//:https

ئەزمونی فیدراڵی لە هیندستان لەسەر ئەو بنچینەیە بووە، کە دیموکراسی چارەسەرێکی گونجاوە بۆ واقیعی ئەو وڵاتە، کە پلورالیزمێکی ئەتنی و ئاینی و کلتوری تایبەتمەندە، هیندستان چەندین زمان و زاری جیاوازی تێدایەو هەمووشیان لەڕووی دەستورییەوە دانیان پێدانراوە، ئەمە سەرەڕای چەندین باوەڕی ئاینی و خێڵ و ئەمەش وایکردوە، کە ئەزمونی فیدراڵیزمی هیندی لەسەر بنەمای فیدراڵیزمی هەروەزی بنیات بنرێ[1].

گرنگترین کێشەو ناکۆکییەکانی هیندستان بریتین لە:

١- فرە کەلتوری و کێشەی ڕەگ و ڕیشەی کەلتوری هیندی:

ناکۆکی لەسەر ناسنامەو خاک و شوێنە پیرۆزەکان و شێوازی ژیان و بیروباوەڕ لە هیندستاندا مێژووی هەیەو دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی داگیرکاری بەریتانیا، کە لەوکاتەوە بەشێوەیەکی توندوتیژ وەریان گرتووە، چەندین بزوتنەوەی سەربەخۆ لەم وڵاتەدا هەن، کە داوای دەوڵەت دەکەن، ئەمەش بەمەبەستی بەدەستهێنانی چەندین مافی بنەڕەتی و سیاسەتی ناسنامە لە هیندستان بابەتێکی دیارە لە سیاسەتی هیندستاندا[2].

زۆر کەمینە لە شوناسی خۆیان هەست بە هەڕەشە دەکەن، و لە هەستی نائاسایش و نائارامی و گۆشەگیری و پەراوێزدان، لەوانەش (ناگاس و میرزۆس و تامیل و و عەسام و جام) لە زۆر ناوچەی ترەوە، کە بزوتنەوە چەکدارییەکان داوای سەربەخۆی دەکەن لەسەر بنەمای

١- أسامه تاج الدين، أهم الانظمة الفيدرالية الناجحة في العالم، تأريخ الزيارة: ٢٠٢١/١/١٥على الرابط الاتي:
أهم الأنظمة الفيدرالية الناجحة في العالم (dotmsr. com)

٢- فكرت رفيق السيد وعبدالرحمن كريم درويش، سياسات التعددية الثقافية في الهند، زانکۆی سۆران، گۆڤاری توێژەر، بەرگی (٣)، ژمارە (١)، ٢٠٢٠، ص ٨٨٨.

ئیتنی، هەروەها ناکۆکییە ئاینییەکان لەگەڵ گۆڕانکارییەکانی ناسنامەی ئاینی دا، وەک لە کشمیر و پەنجاب گوجارات بەرەو گۆڕانکاری ڕەگەزی چوون، لەبەرئەوە ژمارەیەکی زۆر ئیتنی نیگەرانن کە هەست بە هەڕەشەی دیموگرافی دەکەن، لەلایەن لایەنەکانی ترەوە[١].

٢- فرە کلتوری و کێشەی سیاسەتی زمانەوانی لە هیندستان:

زمانی هیندی فەرمی بەپێی یاسای زمانی فەرمی لەساڵی (١٩٩٣ز)، پشتیوانی دەوڵەتی هەیە، بۆئەوەی لە تەواوی هندستاندا بڵاوبکرێتەوە، وەک بەشێک لە سیاسەتی پلان بۆ دارێژراو هەوڵێک بۆ کەمکردنەوەی پشت بەستن بە ئینگلیزی، ئەم سیاسەتانە کاریگەری نەرێنیان لەسەر پێشکەوتنی زمانە فەرمییەکانی دیکەی هیندستان هەبوە، هەرچەندە (٢١) زمانی فەرمی لە وڵاتدا هەیەو هیچ زمانێکیش لە هندستان قەدەغە نییە بەڵام هێشتا (١٦٥٢ز) زمان و زار هەن، کە داوای ماف دەکەن، کە بەشێکی زۆریان مەترسی لەناوچوونیان لەسەرەو زۆربەیان هەست بە مەترسی دەکەن، بۆیە ڕەخنەی زۆر هەیە لە سیاسەتی زمانەکانی لە وڵات و هەمیشە داواکاری بەردەوام لە حکومەتی فیدراڵ و خۆجێی هەیە بۆ دابینکرنی سیاسەتی زیاتر بۆ پاراستنی زمانەکان[٢].

٣- فرە کەلتوری و کێشەی پەیوەندییە ئایینەکان لە هندستان:

هندستان وڵاتێکی فرە مەزهەب و ئاینەو ئەمەش جۆرێکە لە هەڕەشە بۆ سەر سیستەمی سیاسی بەهۆی دروستبوونی کەمینەکان و تێکەڵنەبوونیان بە کۆمەڵگا، هیندۆنیزم کۆنترین ئاینی هیندییە بەرێژەی

١- عبدالعال عبدالرحمن، العنف السياسي في شبه القارة الهندية، تأريخ الزيارة: ٢٠٢١/١/٢٥على الرابط الاتي:
.331527/Record/com .mandumah .search//:http

٢- غوستاف لوبون، حضارات الهند، ت: (عادل زغبر)، دار العالم العربي، القاهرة، ص٤٧٧.

٧٩.٨٪ی دانیشتوانی هندستان و ئاینی ئیسلامیش بە پلەی دووەم بە ڕێژەی لە ١٤.٢ ٪و دواتریش مەسیحییەکان بە ڕێژەی لە ٢.٣٪ی دانیشتوانی هیندستان پێکدێنێت[١].

سەرەڕای چەسپاندنی عەلمانییەتیش، بەڵام هێشتا ئەم فرە ئاینییە کاریگەری لەسەر پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسییەکان لە وڵات هەیە، هێشتا هەڵوێستی هیندستان زۆر بە نادیاری ماوەتەوە سەبارەت بە بەکارهێنانی ئاین لەژیانی سیاسیدا، کۆمەڵگای هیندی پێداگری لەسەر یەک ئاینی تەقلیدی دەکاتەوە، کە هیندۆنیزمەو ئەمەش بەهۆکاری بەیەکگرتووی هێشتنەوەی هیندستان و پاراستنی لە لەناوچون، دادەنێن[٢].

دیارە بەریتانییەکان هاوکاربوون لە قوڵکردنەوەی شەڕو ناکۆکییە ئاینییەکان بە تایبەتی لەنێوان هیندۆسەکان و مسوڵمانەکان، ئەویش لەڕێگای سیاسەتی دابەشکردن و حکومڕانی، و کێشەی نێوان موسڵمان و هیندۆسەکان ڕەگ و ڕیشەیەکی مێژوویی هەیەو زۆرجار موسڵمانەکان هەوڵدەدەن، کە خۆیان دابڕن لە کۆمەڵگای عەلمانی و هیندۆسەکانیش موسوڵمانەکان بەوە تۆمەتبار دەکەن، کە هەوڵ بۆ گۆڕین و سڕینەوەی ئاینی هیندۆسی دەدەن[٣].

٤- فرە کەلتوری و کێشەی گەشەپێدانی ئابوری وسیاسی:

لە ساڵی (٢٠١٢ز)کۆمسیۆنی پلاندانانی هیند ڕایگەیاندوە، کە لە ٢٨,٩٪ی دانیشتوانی هندستان، کە زیاترە لە (١.٢١)ملیار کەس دەکات، لەژێر هێڵی هەژاریدا دەژین، ئەم ژمارەیەش کەمبوونەوەیەکی بەرچاوی

١- رشا فاضل جزاع، دور الحكومة الاتحادية في تعزيز النظام الفدرالي (الهند نموذجا)، رسالة الماجستير (غير منشورة، كلية العلوم السياسية، جامعة بغداد، ٢٠٢٠، ص١٢٣.

٢- فكرت رفيق السيد و عبدالرحمن كريم درويش، مصدر سابق، ص٨٩٠.

٣- ياسمين حسين، عباس احمد، التعددية الدينية والاستقرار السياسي في الهند، بحث، المركز الديمقراطي العربي، ٢٠١٦، ص١.

بەخۆوە بینیوە بەراورد بە ساڵی ٢٠٠٤ کە (٢٧ .٢٪)ی دانیشتوان لەژێر هێڵی هەژاریدا دەژیان[١].

ئابورریناسان پێیان وایە، کە خراپی حوکمڕانی ویلایەتەکان و خراپی چاودێری تەندروستی و پەروەردە لەو هۆکارانەن کە یارمەتی هێشتنەوەی هەژاری دەدەن لە هیندستان، ژمارەکان هەرچۆنێک بن، ئەوە ناگۆڕێت کە ژمارەی هەژاری بە شێوەیەکی ترسناک بەرزەو ئەوەی زیاتریش هەراسانکەرە ئەوەیە، کە سروشتی دیمۆگرافی و کۆمەڵایەتی هەژاران نەگۆڕەو پێناچێت بگۆڕێت[٢].

سەختی دیموکراسی فیدراڵی هیندی، بەجۆرێکە کە هەموو هاوڵاتیان ئارەزوویان بۆ دەسەڵاتی فیدراڵی نییەو دەسەڵاتی خۆجێی بە تاکە دەسەڵاتی ڕاستەقینە دەزانن، ئەم گەشە نەکردنەی دیموکراسی لەناو گەلی هیندستاندا بەشێکی پەیوەندی بە گەشەی کۆمەڵایەتی و ئابوری نێوان ویلایەتەکان و بەشێکی تریش پەیوەندی بە جوگرافیاو جیاوازی گەشەسەندنی کۆمەڵایەتی و ئابوری نێوان ویلایەتەکان و نەبوونی سەقامگیری و مەیلی جوداخوازی و شەڕی ناوخۆوە هەیە[٣].

٥- فرە کەلتوری و کێشەی ڕەهەندی هەرێمی شوناسی کەلتوری:

هیندستان لە فراوانکردن و زیاترکردنی ناوچەی نوێ سەرکەوتوو نەبووە، ناکۆکی و کێشەی زۆری هەیە، بۆیە پتەوکردنی فیدراڵیزم وەک بنەمایەک و بەشێکە لە (پرۆژەی ئاشتکردنەوەی نیشتمانی گشتگیر) کە لە ساڵی ١٩٨٥ دەستی پێکردوە و تا ئێستاش بەردەوامە، بەڵام هەتا ئێستاش ململانێی ئاینی و نەتەوەیی لە هیندستان بەردەوامەو لەگەڵ

١- أسامه تاج الدين، مصدر سابق.

٢- بي بي سي – نيودلهى، من هم الفقراء في الهند؟ تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/١/٢١على الرابط الاتي:
.amp .poor_india_2012/03/120321/worldnews/arabic/com .bbc .www//:https

٣- فكرت رفيق السيد و عبدالرحمن كريم درويش، مصدر سابق، ص٢٩١.

ئەوەشدا دەکرێت بڵێین سەرکەوتووە لە بەڕێوەبردنی گەلێکی فرە کەلتورو ئاین لەیەک دەوڵەتدا[1].

ئەزمونی هیندی سەلماندویەتی، کە نوێنەرایەتی تاکە مۆدێلێک دەکات لە بەڕێوەبردنی فرە کەلتوریدا و سەرکەوتنی گەورەی بە دەستهێناوە، بەڵام هێشتا بەدەست کێشەی کلتورییەوە دەناڵێنێت، کە لە سەربەخۆییەوە تا ئێستاش بەردەوامە لەگەڵی، یەکێک لە هەرە کێشە گرنگەکانی تر کە ڕووبەڕووی سیاسەتی فرە کەلتوری لە هیندستان دەبێتەوە بوونی جوڵانەوە سەربەخۆو بەردەوامەکانی نێوان گروپە ناکۆکەکانی دانیشتوانە[2].

لقی چوارەم– بەلجیکا:

بە فیدڕاڵی بوونی بەلجیکا هەنگاو بەهەنگاو جێ بەجێکراوە، تا دواجار لە دەستوری ساڵی ١٩٩٣، کە بەلجیکای لە سیستەمێکی یەکگرتووی بەڕێوەبردنی سادەوە گواستەوە بۆ ناناوەندییەکی کارگێڕی کە دەچێتە سەر شێوازێکی سیستەمی فیدڕاڵی، دیارە بەلجیکا وڵاتێکی فرە نەتەوەیەو بۆ سێ ناوچە دابەشکراوە، کە بریتین لە ناوچەی ڤالۆن (فەرەنسی زمانن) و سنوریان بە فەرەنساوەیە، ناوچەی فلاندەر (هۆڵندی زمانن)و سنوریان بەهۆڵنداوە، هەروەها ناوچەی سێیەم بریتی یە لە برۆکسلی پایتەخت (فەرەنسی و هۆڵندی زمانن)[3]

١–هۆڵەندی: لەهەرێمی فلاندەرز باکوری بەلجیکا دەژین و ڕێژەیان ٥٩٪ی کۆی دانیشتوانە.

١- أحمد ماهر العكيدي، تنامي المد القومي العنصري، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/١/٢٧، على الرابط الاتي:

https://:almoslim. net/node/289766.

٢- فكرت رفيق السيد و عبدالرحمن كريم درويش، مصدر سابق، ص٢٩٣.

٣- بشرى برتو، الفيدرالية في الدستور البلجيكي الجديد – اقترنا مع مناقشة الدستور العراقي، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/١/٢٥على الرابط الاتي:

https://:m. ahewar. org/s. asp?aid=43689&r=0

٢-فـــەڕەنسی: لـە هەرێمـی والـۆن دەژیـن لـــە باشـوری بەلجیـکا ڕێژەیـــان٤٠٪ی دانیشتوانـــە.
٣- ئەڵمانـی: لـە ڕۆژهـــەڵاتی بەلجیـکا دەژیـن و ڕێژەیـان لـە ١٪ی دانیشـتوانە.

هەروەهـا شانشـینی بەلجیـکا لـە سـێ هەرێـم یـان ناوچـە پێکدێـت، کـە ئەمانـەن: هەرێمـی والـۆن، ناوچـەی فلانـدەرز، هەرێمـی برۆکسـل. ئاینـی فەرمـی مەسـیحییە لەگـەڵ نزیکـەی لە٧٥٪ی کۆمەڵگـەی کاسـۆلیکی لەکۆی دانیشـتوان و لـە١٥ ٪ش مەزهەبـی پرۆتسـتانت و ئـەوەی تریـش بریتیـن لـە پێکهاتەیـەک لـە ئاینـە جیاوازەکان، وەک جولەکـە و ئیسـلام و بودایـی[1].

فیدراڵـی بەلجیـکا لەسـەر بنەمـای ناناوەنـدی جوگرافـی بنیاتنـراوە، هەرچەنـدە ئـەم ناناوەندییـەش نەبۆتـە هـۆی چارەسـەری کێشـەی نەتەوەیـی، لـە ئێسـتادا لـە بەلجیـکا ئـەم ئەنجومـەن و حکومەتانـە هـەن:
- دوو ئەنجومەنی ناوەندی پەرلەمانی و حکومەتی ناوەندی.
- سێ ئەنجومەنی گروپە ئیتنیـەکان، واتـە بەپێـی دابەشـبوونی جوگرافی و سێ حکومەتـی شـوێنکەوتەی ئـەوان.
- سـێ ئەنجومەنـی ناوچەیـی، بەپێـی دابـەش بوونـی جوگرافـی، حکومەتـی خۆیـان هەیـە.

بەدوایـدا دە ئەنجومەنـی پارێزگا، دە حکومـەت ناوچەیـی یـان کارگێڕی هەیە.[2]

بۆیـە سیسـتەمی سیاسـی لـە شانشـینی بەلجیـکادا پەیوەنـدی نێـوان پێکهاتـە بنەڕەتییەکانـی کۆمەڵـگای بەپێـی دەسـتوری ئێسـتا (دەسـتوری ساڵی١٩٩٣) ڕێکخسـتووە، بەمشـێوەیەش فیدراڵـی باشـترین و گونجاوترین

١- محمد البشـاري، مسـلموا بلجيكا.. وإداره الشـأن الديني، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/١/٢٥على الرابط الاتي:
https://al-ain.com/amp/article/belgium-political-islam-european-union.

٢- حافـظ ابراهيـم مالـك وماجـد محـي عبـد العبـاس، المؤسسـات السياسـية الرسـمية والنظـام الحزبـي فـي مملكـة بلجيكا، مجلـة جامعـة بابـل للعلـوم الانسـانية، المجلـد ٢٧، العـدد٣، ٢٠١٩، ص٢٨٩.

چارەسـەربوو بـۆ ئـەو پێکهاتانـە و دیاریکردنـی پەیوەنـدی نێوانیـان، بەتایبەتیـش ئیـدارەی ناوەنـدی، کـە بەهۆیـەوە پێکهاتەکانـی بـە ئازادیـەوە سـوودمەند دەبـوون لـە ئەنجومەنـی نوێنـەران و ئەنجومەنـی پیرانـی فیدراڵـی و ئەنجومەنـی کۆمەڵگـە زمانییـەکان و ئەنجومەنـی و قـەزاکان[1].

دەسـتور دەسـەڵاتی بەخشـیوە بـە پاشـا، بـەڵام بەشـێوەیەکی کـرداری ناتوانـێ پیـادەی بـکات، و بەشـێوەی یاسـا و بـە کۆدەنگـی ئەنجومەنـی نوێنـەران بەڕێوەدەبرێـت، لـە کاتێکـدا دەسـەڵاتێکی ڕوون بـۆ حکومەتـی فیـدراڵ نادۆزینـەوە، لەسـەر کارلادان و دانانـی هەمـوو وەزارەت و هەمـووی بەدەسـت پاشـاوەیە، جێبەجێکردنـی بنەمـای نوێنەرایەتـی ڕێژەیـی لـە هـەر سـێ دەسـەڵاتە فیدراڵییەکانـدا (ئەنجومەنـی نوێنـەران و پیـران) و (ئەنجومەنـی وەزیـران) و (ئەنجومەنـی بـاڵای دادوەری)، هەمـوو ئـەو دامەزراوانـەی کـە لـەڕووی زمانـەوە دابەشـکراون، بۆتـە هـۆی دورکەوتنـەوە لـە دابەشـبوون و بەهێزکردنـی هەرێمـەکان لـەڕووی پێدانـی دەسـەڵاتی فـراوان و بێسـنور[2]، بۆئـەوەی ناکۆکـی دروسـت نەبێـت لەگـەڵ دەسـتوری فیدراڵـی، دەوڵەتـی بەلجیکا بەیەکێـک لەسەرسـەخترین سـیناریۆ سیاسـییەکانی ئەوروپـادا تێپەڕدەبێـت، ئەمـەش بەهـۆی ئـەو جیاوازیـە قـوڵ و ناکۆکییـە زمانـی و نەتەوەیـی و کەلتورییـەی کـە لـە کۆمەڵگای بەلجیکی دا و لـەڕوی زمانییـەوە هەیـە، کـە زمانەکانـی فەرەنسـی و هۆڵەنـدی و ئەڵمانـی بوونیـان هەیـە، بەجۆرێـک کوتلـەی فلانـدەری هۆڵەنـدی زمـان کەلتـوری هۆڵەندیـان وەک بنەمایـەک بـۆ ژیانـی کەلتـوری و کۆمەڵایەتیـان دانـاوە، ناوەندەکەشـیان باکـوری بەلجیکایـە، کوتلـەی والۆنـی فەرەنسـی، کـە پشـت بـە کەلتـوری فەرەنسـی دەبەسـتن و بنەمـای ژیانـی کۆمەڵایەتـی و کەلتوریانـە و ناوەنـدی ئـەم کوتلەیـە باشـورە، هەرچـی کوتلـەی ئەڵمانییـە پشـت بـە کەلتـوری ئەڵمانـی دەبەسـتن[3].

١-حافظ ابراهيم مالك وماجد محى عبد العباس، مصدر سابق، ص١-٣.

٢- بشرى برتو، مصدر سابق.

٣- الموقـع الجمـل، الصـراع السياسـي ومسـتقبل الدولـة البلجيكيـة، تاريـخ الزيـارة:

ئەم جیاوازییە زمانی و کلتورییە لەڕووی مێژووییەوە سەرچاوەی ململانێکان بووە و هەندێ جار بەرەو جیاوازییەکی قوڵ لە نێوان خەڵکی بەڵجیکادا دروست بووە، بەتایبەتی جیاوازی نیوان فلاندەرەییەکان و والۆنیەکان ڕاستەوخۆ دوای سەربەخۆی بەلجیکا دەمێنێتەوە و لەلایەن بورژوازیەتی فەڕەنسی ڕابەرایەتی دەکرێت و زمانی فەرەنسیش وەک تاکە زمانی ئەو وڵاتە سەپێنرا. ئەم دۆخەش بووە هۆی تورەبوونی فلاندەرییەکان و دروستبوونی جوڵانەوەی فلامیەکان لە ساڵی ١٨٤٠ کە داوای دانپێدنانەی زمانی فلامیان دەکرد و ئەمەش دوای چەند دەیەیەک بوو بەدەست هات[١]، لەڕووی نەتەوەیشیەوە لە بەلجیکا سێ مەیلی ناسیۆنالیستی و کۆمەڵایەتی لە نێو گۆڕەپانی نەتەوەیدا هەیە و بە جۆرێک هێزە سیاسیەکانی باکوری هۆڵەندا نوێنەرایەتی گروپی لایەنە سیاسییەکانی بە ئاڕاستە کۆمەڵایەتیە نەتەوەییەکانی گروپی هۆڵەندیەوە دەکەن، هێزە سیاسییەکانی والۆنی نوێنەرایەتی باشور دەکەن بە ئاڕاستەکردنی ناسیۆنالیستی فەرەنسی و هەرچی دانیشتوانی هەرێمی ڕۆژهەڵاتیشن خاوەن کارەکتەری کلتوری ئەلمانین و مەیلیان بەلای پارتە سیاسیەکانی نەتەوەی ئەڵمانیانەوە هەیە[٢].

لە ساڵی(١٩٦٠ز) جۆرێک لە دابەشبوونی ئاشکرا لە هەموو ئاستەکاندا دەبینرا، بەجۆرێک هەریەکە لە پارت و سەندیکا بازرگانی و کۆمەڵە ڕۆشنبیری و وەرزشیەکان دەستیان کرد بە دامەزراندنی لەسەر بنەمای ناوچەیی و زمانی، لە ساڵی (١٩٦٢ز)، بەلجیکا یەکەم هەنگاوی بەرەو ناوچەگەری ناو بۆ یەکەمجار لە مێژووی بەلیجکا سنورە هەرێمیەکان لەسەر بنەمای زمانی نێوان فلاندەری و والۆنی

٢٠٢١/١/٢٦على الرابط الاتي:

/com .aljaml//:https

١- سعيد العمراني، حول تدبير التعدد الثقافي واللغوي ببلجيكا، تاريخ الزيارة:٢٠٢١/١/٢٦ على الرابط الاتي:

.html .7955/permalink/mobile/com .rif-dalil//:https

٢-المصدر نفسه.

دانـراو هـەر هەرێـم و ناوچەکیـش زمـان و کەلتـوری تایبـەت بەخـۆی پەیـڕەو دەکـرد[1].

دەکرێت تێبینـی ئـەوەش بکرێـت، کـە فاکتـەری ئابوریـش یەکێـک بـووە لـەو فاکتەرانـەی کـە کاریگـەری لەسـەر مێـژووی بەلجیـکا هەبـووە، بەجۆرێـک بەلجیـکا لـە سـاڵی (١٨٣٠ز)دا ڕاسـتوخۆ پـاش سـەربەخۆیی دەسـتی بـە پیشەسـازی کـرد چەندیـن کارگـە لـە دەوری کانەکانـی خەڵـوز بـووە سـەرچاوەی سـەرەکی بـۆ زۆربـەی بـوارەکان، بـەڵام لەهەمانکاتـدا بـە ڕێـژەی لـە١٠٠ ٪ڕووبـەری کشـتوکاڵی و کشـتوکاڵیەکان لـە دەسـتدا و دەوڵەمەنـدی ناوچـەی واڵۆنـی تـا سـاڵی (١٩٦٠ز) بـەردەوام بـوو، بـەڵام دوای ئـەوە دۆخەکـە پێچەوانـە بوویـەوەو کارگـەکان لەناوبـران و زۆربـەی زۆری کانـە خەڵوزییـەکان دەرگاکانیـان داخسـت، لەبەرامبـەردا فلاندەرەکان مەشـخەڵی ئابوریيـان وەرگـرت و چەندیـن کارگەوکارخانەیـان دروسـتکردو لـەو ڕۆژەوە تـا ئەمـڕۆ بـە دەوڵەمەنـدی مانـەوە لەچـاو واڵۆنیـەکان[2].

کەواتـە وەک لـە ئەزموونـی ئـەو وڵاتـە فیدراڵیانـەی لـەم داواکارییـەدا باسـکران، دەردەکەوێـت کـە هـەر دەوڵەتێکـی فیدراڵـی ڕووبـەڕووی چەندیـن ناکۆکـی وکێشـەی جۆراوجـۆر دەبێتـەوە، هـەر لەناکۆکـی ئیتنـی وکەلتـوری و زمانـی وئایینییـەوە، تـا ناکۆکـی سیاسـی وئابـوری وئیـداری، ئەمـەش و ادەخوازێـت کـە هەمیشـە ئـەم وڵاتانـە هـەوڵ بـۆ دۆزینـەوەی ئامـڕازی جۆراوجـۆر بـدەن بـۆ چارەسـەرکردنی ئـەو ناکۆکـی و کێشـانە، کـە لەبەشـی دووەمـدا ئامـاژە بـۆ زۆرێـک لـەو ئامرازانـە دەکەیـن.

١- نبيلـة سـالک، الاليات المؤسسـاتية لإدارة التعدد الاثني، اطروحـة دكتـورا، كليـة الحقوق والعلـوم السياسـية، جامعة باتنـة، ٢٠١٦، ص٣١٢.
٢- سعيد العمراني، مصدر سابق.

بەشی دووەم
میكانیزمەكانی چارەسەركردنی ناكۆكییەكان لە دەوڵەتە فیدراڵییە بەراوردییەكاندا

باسی یەكەم: میكانیزمە یاساییە هەمیشییەكان
باسی دووەم: میكانیزمە كاتییەكان

بەشی دووەمی ئەم توێژینەوەیە تەرخانکراوە بۆ خستنەڕوو و شیکردنەوەی میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان، ئەوانیش بەسەر دوو جۆر لە میکانیزمدا دابەشکراون، کە بریتین لە میکانیزمە یاساییە هەمیشەییەکان و میکانیزمە کاتییەکان، بۆیە ئەم بەشە دابەشکراوە بەسەر دوو باسی سەرەکیدا و هەر باسێکیش چەند خواست و لقێک لەخۆ دەگرێت.

باسی یەکەم: میکانیزمە یاساییە هەمیشەییەکان

گرنگترین میکانیزمە یاساییە هەمیشەییەکان بریتین لە (دەستوری فیدڕاڵی) و (ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان) و (دادگای فیدڕاڵی) کە هەر یەکەیان وەک سێ میکانزیمی یاسایی و سەرەکی لە دەوڵەتە فیدڕاڵییە بەراوردییەکاندا بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان بەکاردەهێنرێن.

خواستی یەکەم : دەستوری فیدڕاڵی و هەموارکردنی

ئەم خواستە تیشک دەخاتە سەر دەستوری فیدڕاڵی و هەموارکردنی لە چوارچێوەی سێ لقی سەرەکیدا، کە بەم شێوەیەی خوارەوە دابەشکراوە:

لقی یەکەم: ناساندنی میکانیزمی دەستوری فیدڕاڵی و هەموارکردنی:

بەمەبەستی ناساندنی میکانیزمی دەستوری فیدڕاڵی و ڕونکردنەوەی چۆنیەتی هەموارکردنی دەستور لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا ئەم لقەمان دابەشکردووە بەسەر سێ خاڵداو تێیاندا ئەم بابەتانە دەخرێنە بەرباس:

یەکەم – چەمکی دەستورو دروستبوونی دەستوری فیدراڵی:

دەستور پێناسە دەکرێت بەوەی، کە (بریتییە لە کۆمەڵێک ڕێسای یاسایی، کە شێوەی دەوڵەت و سیستەمی حوکمڕانی دەست نیشان دەکات) لەڕێگای ڕێکخستنی دامەزراوە گشتییەکان لەڕووی پێکهاتن و دەسەڵاتەکانیانەوە لەگەڵ دیاریکردنی پەیوەندی نێوانیان، ئەمە جگە لە دیاریکردنی ماف و ئەرکی تاکەکان[1].

لەم پێناسەیەوە دەردەکەوێت، کە دەستور لە لایەکەوە دەسەڵاتی سیاسی دەوڵەت دیاری دەکات بەو پێوەرەی، کە دامەزراوەیەکی مرۆییە لەڕێگای کۆمەڵێک ڕێسای یاساییەوە کۆمەڵگا ڕێکدەخات، لەلایەکی تریشەوە ئەرک و مافی تاکەکان دیاری دەکات لەپێناو پاراستنیان لەدوای پیادەکردنی دەسەڵاتی سیاسی لە دەوڵەتدا.

دیارە ڕێکخستنی سیاسیش لەڕێگەی یاساوە دەبێت، لەبەرئەوەی هەموو دەوڵەتێک سیستەمێکی یاسایی گشتی هەیە، کە لەبنەمادا بەستراوەتەوە بەدەستورو لەسەر ئەو بنەمایەش دامەزراوە،، لە سایەی دەستوردا پێناسەی سیستەمە گشتییە کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسییەکان دەکرێت و هەموو چالاکییە تاکەکەسی و حکومییەکان هەر لەژێر سایەی دەستوردا ئەنجام دەدرێن[2].

دەستور تەنیا دەزگاکانی دەوڵەت و دەسەڵاتەکانیان پۆلێن ناکات، بەڵکو ئامانجەکانیان و ئاڕاستەی بەڕێوەبردنیشیان دیاری دەکات،بەم پێیە هەر سیستەمێکی سیاسی هەڵگری بیرۆکەیەکی یاساییە، کە لە دەستورەوە سەرچاوەی گرتووە، کە زامنکەری سەقامگیری و

١- حميد الساعدي، مباديء القانون الدستوري وتطور النظام السياسي في العراق، دار الحكمة للطباعة والنشر، الموصل، ١٩٩٠، ص١٠٥.

٢- طعيمة الجرف، القانون الدستوري ومباديء النظام الدستوري في الجمهورية العربية المتحدة، مكتبة القاهرة الحديثة، القاهرة ١٩٤٦، ص١٢٧.

هاوبەستەیی کۆمەڵایەتین و خزمەت بە بەرژەوەندی گشتی بکات و دەستوریش لە لوتکەی ئەم سیستەمەدا بێت[١].

هەروەها دەستور لە دەقەکانیدا ئاماژە بەجۆری سیستەمی حکومەت (کۆماری یان پاشایەتی)، چەشنی سیستەمی سیاسی (پەرلەمانی، سەرۆکایەتی، حکومەتی ئەنجومەنی)، شێوەی دەوڵەت (دەوڵەتی سادە یان ئاوێتە) و مافە بنەڕەتییەکان (سیاسی، مەدەنی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، و فەرهەنگی)دەکات [٢].

دەوڵەتی فیدڕاڵی وەک پێشتر لەبەشی یەکەمدا ئاماژەمان بۆیکردوە بنچینەی دروستبوونی دەستورە، بەو پێیەی یەکگرتنێکی دەستورییە، لەئەنجامی دەستوردا دەوڵەت دەبێتە خاوەن گەل و هەرێم و دەسەڵات، و ناوی ئەم دەوڵەتەش دەبێتە دەوڵەتی فیدڕاڵی، کە پێکدێت لە چەندین ویلایەت یاخود هەرێم و دەستور پەیوەندییەکانی نێوان حکومەتی فیدڕاڵ و ویەکە پێکهێنەرەکان و دەسەڵات و تایبەتکارییەکانیان دیاری دەکات[٣]، ئەو دەوڵەتانەی کە فیدڕاڵی پێکدەهێنن لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی لە کەسایەتی نێودەوڵەتیەوە دەگۆڕێن بۆ کەسایەتییەکی دەستوری و دەستور پێگەی تایبەتیان پێدەدات[٤].

بۆیە دروستبوونی دەستوری فیدڕاڵی، لەزۆربەی کاتدا لەسەر کردەوەی بە کۆمەڵێک دەوڵەت وەستاوە، کە خواستی دروستکردنی دەوڵەتێکی ئاوێتەیان هەیەو ڕاگەیاندنی ئیرادە لەلایەن ئەم دەوڵەتانەوە بۆ پابەندبوون پێیەوە، چونکە ڕاگەیاندنی ئەم خواست

١- إسماعيل مرزه، مبادىء القانون الدستوري والعلم السياسي (النظرية العامة الدساتير)، شركة الطبع والنشر الاهلية، بغداد، ١٩٦٠، ص١٤١.

٢- عصمت عبدالله، الدستور بين مقتضيات الثبات وموجبات التغير (فى ضوء الفكرة القانونية السائدة لدى أفراد المجتمع السياسي)، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٢، ص١٥.

٣- مەبەست لە وشەی (تایبەتکاری کوردی) بریتی یە لە وشەی (اختصاصات)ی عەرەبی.

٤- ئاریان محمد علي، الدستور الفيدرالي، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية، السليمانية، ٢٠١٩، ص٢٢.

و ئیرادەیـە بـۆ گەیشـتن بەیـەک ئامانجـە ئەویـش دروسـتبوونی ئـەم دەوڵەتەیـە[1].

دەسـتوری فیدراڵـی پێویسـتە دوو فاکتـەری بنەڕەتـی لـە چەسـپاندنیدا بەرجەسـتە بکرێـت:[2]

١- بەشـداریکردنی دەوڵەتـان، کـە ئـارەزووی یەکگرتـن لـە پرۆسـەیەکی دەسـتوریدا دەکـەن، بـە واتایەکـی تـر دەبـێ هەمـوو دەوڵەتـەکان کـە لـە یەکێتیـە فیدراڵییەکـەدان ڕۆڵیـان هەبێـت لەهەمـوو ئـەو بابەتانـەی پەیوەسـتە بـە دەسـتورەوە.

٢- ئـازادی دەوڵەتـان کـە دەچنـە یەکێتییـە فیدراڵییەکـەوە، بـۆ پەسـەندکردنی دەسـتور، ئەمـەش لۆجیکێکـی یاسـایی لـە پشـتە بـەوەی دەسـتور تەنیـا بەسـەر ئـەو دەوڵەتانـەدا جێبەجـێ دەبێـت، کـە پەسـەندیان کـردووە.

لێـرەوە دەگەینـە ئـەو ئەنجامـەی، کـە دەسـتور بنچینـەی دروسـتبوونی دەوڵەتـی فیدراڵییـە و گرەنتییەکـی هـەرە کاریگـەری سـەرکەوتن و بەردەوامبوونـی دەوڵەتـی فیدراڵییـە، بـەو پێـەی دەسـتوری فیدراڵـی هەمـوو پەیوەنـدی و دەسـەڵاتە تایبەتکارییەکانـی هـەردوو ئاسـتی حکومەتـی فیدراڵـی و هەرێمـەکان دیـاری دەکات.

دووەم- تایبەتمەندییەکانی دەستوری فیدراڵی :

١- پایەبەرزی وتوندی دەستوری فیدراڵی :

هەندێـک لەیاساناسـان دەربـارەی بنەمـای پایەبـەرزی دەسـتور لـە دەوڵەتی فیدراڵیدا وای بۆدەچن کە (زۆر چاکە ئەگەر بوترێت، دەوڵەتەکە یەکێتیەکـی فیدراڵییـە، ئەگـەر دەسـتورەکەی باڵابـوو) ئەمـەش مانـای وایـە، کـە ئـەو ڕێککەوتنـەی حکومەتـی فیدراڵـی و حکومەتـی هەرێمـەکان

١- المصدر نفسه، ص ٢٢ .

٢- منذر الشاوي، في الدولة، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٦٥، ص٨٥.

پێکدەهێنێت و دەسەڵاتەکان دابەش دەکات لە نێوانیان، پێویستە باڵا بێت بەسەر حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمەکان، چونکە ئەو رێککەوتنەی کەوا پەیوەندییەکانیان رێکدەخات، پێویستە لەسەروی هەموو ویستەکانەوە بێت[١].

بنەمای پایەبەرزی دەستور لەسەر ئەم پایانە بەندە[٢]:

١- دەوڵەتی فیدراڵی یەکێتییەکی دەستورییە لە نێوان دوو دەوڵەتی هەرێمی یان زیاتر، بەرهەمی کردارێکی یاسایی دەستورییە، کە دەوڵەتی فیدراڵی لەسایەیدا دامەزراوە.

٢- دەستور دەسەڵاتی گشتی دادەمەزرێنێت لە دەوڵەتی فیدراڵییدا لەڕووی پێکهاتن و تایبەتکاری و دابەشکردنی تایبەتمەندییە دەستورییەکان لەنێوان حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمەکان و لەسەر ئەم بنەمایەش دەبێت هەردوولا ملکەچی دەستور بن.

٣- دەستوری فیدراڵی ئەو رێساو رێوشوێنانە پەسەند دەکات، کە بۆ هەموارکردنی دەستور بەکاردێن و دەستوری فیدراڵی پێویستی بە رێوشوێنی توندە بۆ هەموارکردنی. زۆر پێویستی هەن کە وا دەکات دەستوری فیدراڵی دەستورێکی توند بێت و مەبەستیش لە توندی ئەوەیە کە دەستوری فیدراڵی پێویستی بە رێوشوێنی ئاڵۆزو توندە بۆ هەموارکردنی، پێدانی بواری هەموارکردنی دەستور بەو رێگا ئاسانانەی کە لەدەوڵەتی سادەدا هەیە، دەبێتە هۆی هەڕەشە لەسەر دەسەڵات و تایبەتکاری هەرێمەکان و دروستکردنی مەترسی و ناسەقامگیری و زیانگەیاندن بە قەوارەی دەوڵەتی فیدراڵی و رێگرتن لە جێگیری دەستور لە دەوڵەتی فیدراڵیدا.[٣]

١- نقلا عن: نوري لطيف، النظام الفدرالي، دار المسيرة للطباعة والنشر، بدون سنة ومكان الطبع، ص١٣٠.

٢- ئاريان محمد علي، مصدر سابق، ص٦٦.

٣- علي مدلول محسن، ضوابط ممارسة الوظيفة التشريعية في الدساتير الفيدرالية، أطروحة دكتورا (غير منشورة)، كلية الحقوق والعلوم السياسة، جامعة بيروت العربية، ٢٠١٦، ص١٩.

٢- دابەشکردنی تایبەتکارییەکان لە دەستوری فیدڕاڵیدا:

دەوڵەتی فیدڕاڵی کاتێک دێتە ئاراوە، کە چەند دەوڵەتێک (چەند ویلایەتێک یان چەند هەرێمێک) ئارەزووی یەکگرتن لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی یەکگرتودا دەکەن، ئەو دەوڵەتە یەکگرتووەش لەڕێگەی حکومەتی فیدڕاڵییەوە چاودێری و ڕێکخستنی دەسەڵاتە گشتی و هاوبەشەکان دەکەن و ئەم ویلایەتانەش دەبنە یەکەی سیاسی دەستوری لەناو ئەم دەوڵەتەدا، لەگەڵ پارێزگاریکردن لە بڕێکی پێویست لە سەربەخۆی لە کاروباری ناوخۆی خۆیاندا، هاوکات و بەشداری حکومەتی فیدڕاڵیدا دەکەن، بەو شێوەی کە لە دەستوری فیدڕاڵیدا دامەزراوە[1].

لەسەرجەم دەوڵەتە فیدڕاڵییەکاندا میکانیزمەکانی دابەشکردنی دەسەڵات و تایبەتکارییەکان لەنێوان حکومەتی فیدڕاڵی و هەرێمەکان لە دەستوردا هاتووەو بەشێوەیەکی گشتیش کاریگەریان لەسەر بارودۆخی دامەزراندنی یەکێتیە فیدڕاڵییەکە و ویستی ئەندامەکانی بۆ پشتیوانی و بەهێزکردنی دەسەڵاتە فیدڕاڵییەکان یان بەپێچەوانەوە لەپاراستنی قەوارە سەربەخۆکانی هەرێمەکان هەیە . دیارە دەستورە فیدڕاڵییەکانیش جیاوازن لە چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ میکانیزمەکانی دابەشکردنی دەسەڵات و تایبەتکارییەکان لەنێوان دوو ئاستەکەی حکومەت، ئەمەش پەیوەستە بەو ڕێبازە سیاسی و ئابورییەی، کە دەوڵەتەکە پشتیوانی دەکات و ئەو هەلومەرج و فاکتەرانەش، کە ڕۆڵیان لە دروستبوونیاندا هەبووە[2].

شایەنی باسە دەبێت دەستوری فیدڕاڵی بابەتی دابەشکردنی دەسەڵاتەکان بە شێوەیەک ڕێکبخات کە لەگەڵ واقیعی سیاسی و

١- محمد هماوند، مصدر سابق، ص١٩٩-٢٠٠.

٢- المصدر نفسه، ص١٧٣.

سـەربەخۆیی و یەکسـانی فیدڕاڵیـدا بگونجێت، واتـە کاتێـک حکومەتـی ناوەنـدی تایبەتکارییـە دەسـتوری و یاسـاییەکانی خـۆی پراکتیـک دەکات دەبـێ سـەربەخۆ بێـت و ملکـەچ نەبێـت بـۆ حکومەتـی هەرێمـەکان و حکومەتـی هەرێمەکانیـش بەهەمانشـێوە بەسـەربەخۆیی پراکتیکـی دەسـەڵات و تایبەتکارییەکانـی خۆیـان دەکـەن، لەسـەر ئـەم بنەمایـەش دابەشـکردنی دەسـەڵات و تایبەتکارییـەکان یەکێکـە لـە تایبەتمەندییـە گرنگەکانـی دەسـتوری فیدڕاڵـی[1].

دیـارە دەسـتورە فیدڕاڵییـەکان لـە جیهانـدا ڕێگای جۆراو جۆر دەگرنـە بـەر بـۆ دابەشـکردنی تایبەتکارییـە دەسـتورییەکان، کـە بەشـێوەیەکی گشـتی بەسـەر سـێ ڕێـگای سـەرەکی دابـەش دەبـن:

ڕێگـەی یەکـەم: دیاریکردنـی تایبەتکارییـەکانی دەسەڵاتـی فیدڕاڵـی:

لـەم ڕێگەیـەدا دەسـتوری فیـدڕاڵ بەشـێوەیەکی ڕوون و ئاشـکرا لەسـەر شـێوەی ژمـاردن ئـەو تایبەتکارییانـەی کـە تایبەتمەنـدن بـە دەسـەڵاتی فیدڕاڵـی دیـاری دەکات، هەرچـی بمێنێتـەوەو بـاس نەکرابێت و دیـاری نەکرابێـت ئـەوا هەرێمـەکان خاوەنداریەتـی ئـەو تایبەتکارییانـە دەکـەن، نموونـەی ئـەم جـۆرە ڕێگەیـە لـە دابەشـکردنی تایبەتکارییـەکان لـە دەسـتورەکانی وڵاتـە یەکگرتوەکانـی ئەمریـکا (١٧٨٧)ز، ئەرجەنتیـن (١٨٥٣)ز، بەدیاردەکەوێـت[2].

١- ئاريان محمد علي، مصدر سابق، ص٨٠.

٢- سـوران علی حسـن، دامـەزراوە دەستورییەکان بـۆ گرەنتی کردنی مافی هەرێمـەکان لەدەوڵەتـی فیدڕاڵیـدا (عێـراق وەک نموونـە) ، تێـزی دکتـۆرای بڵاونەکـراوە، کۆلێـژی یاسـا، زانکـۆی سـەڵاحەدین.٢٠١٩، ل٧٦ .

ڕێگەی دووەم: دیاریکردنی تایبەتکارییەکانی هەرێمەکان:

بەپێی ئەم ڕێگەیە لە دەستوری فیدڕاڵیدا تایبەتکارییەکانی هەرێمەکان دیاری دەکرێت بە ژماردن و پاشان ئەوەی کە دەمێنێتەوەو باس نەکراوە خاوەنداریەتی دەگەڕێتەوە بۆ دەسەڵاتی فیدڕاڵی، ئەوانەی کە پەیڕەوکاری ئەم ڕێگەیە دەکەن وەک دەستوری کەنەدا (١٧٦٧)ز، دەستوری فەنزەویلا (١٩٥٣)ز[١].

ڕێگەی سێیەم: دیاریکردنی تایبەتکارییەکانی دەسەڵاتی فیدڕاڵی و هەرێمەکان:

ئەم ڕێگەیەش بریتییە لە تۆمارکردنی تایبەتکارییەکانی هەردوو ئاستی حکومڕانی لە دەستوردا، بەجۆرێک لایەنی بنەڕەت و بەدەر لە تایبەتکارییەکان بەدی ناکرێت، بەڵکو تایبەتکارییە دەستورییەکان بە دوو لیستی جیاواز دیاری دەکرێن، یەکێکیان بۆ دەسەڵاتی فیدڕاڵی و ئەوەی تریان بۆ دەسەڵاتی هەرێمەکان، نموونەی ئەم جۆرە لە دەسەڵاتی تایبەتکارییەکان لە دەستوری هند (١٩٤٩)ز، دەستوری مالیزیا (١٩٤٨)ز بەدی دەکرێت[٢].

سەرباری ئەم سێ ڕێگەیە، بەبڕوای هەندێک لە توێژەران دەکرێت ڕێگەی چوارەمیش بۆ ئەو سێ ڕێگە سەرەکییە دیاری بکرێت، کە ئەویش بریتییە لە (دیاریکردنی تایبەتکارییە هاوبەشەکان)، مەبەست لە تایبەتکارییە هاوبەشەکان ئەو تایبەتکاریانەیە کە هیچ یەکێک لە دەسەڵاتی فیدڕاڵی و هەرێمەکان بەتەنها خاوەنداریەتیان ناکەن، بەڵکو هەردوو ئاست هاوبەشن تییداو پیادەکردنیان دەکەوێتە ئەستۆی هەردوو لایان. ئەم ڕێگەیە ڕێگەیەکی سەربەخۆ نییە، بەڵکو پاشکۆی

١- معمر مهدي صالح، مصدر سابق، ص٢٤٧.
٢- محمد ابراهیم وەرتی، مصدر سابق، ص٦٨ .

گرتنەبەری یەکێک لە ڕێگاکانی پێشووە، کە ئاماژەمان پێکرد، نموونەی ئەم جۆرە دابەشکاریەش دەستوری مالیزیا (١٩٨٤)ز، سودان (٢٠٠٥)ز[١].

بۆیە زۆرگرنگە کە لە دەستوردا بەتەواوی دەسەڵاتەکان (حصري وغير حصري) کان دیاریبکرێت ئەمەش لەپێناوی دوو مەبەست ئەوانیش: ئارامی و جێگری دەستوری وملکەچ نەبوون بۆ فرە ڕاڤەیی وپەنابردن بۆدادگای باڵا یان دادگای دەستوری.

هەروەها حکومەتی فیدرالی دەسەڵاتە فیدراڵییەکان ئەوانەی دەکەونە سنوری هەرێمەکانەوە، لەڕێگای یەکێک لەم سێ شێوازانە بەڕێوەدەبات[٢]

١- شێوازی بەڕێوەبردنی ڕاستەوخۆ: جێبەجێکردنی یاساو بڕیارەکانی فیدراڵی لەناو هەرێمەکاندا لە ڕێگەی ئەو بەشانەوە کە لەلایەن حکومەتی فیدراڵیەوە دروست کراون و ڕاستەوخۆ ملکەچی ئەوانن و سەربەخۆن لە هەرێمەکان بەکارهێنانی ئەم شێوازە پێویستی بە خەرجی زیاتر هەیەو دەزگا ئیدارییەکانی دەوڵەت ئاڵۆزدەکات لە ئەنجامی دووبەرەکی و هەمەجۆری لە بەڕێوەبردندا، ئەم شێوازە لە دەستوری ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا لە ساڵی (١٧٨٧)ز پشتگیری کراوە.

٢- شێوازی بەڕێوەبردنی ناڕاستەوخۆ: یاساو بڕیارەکانی فیدراڵی بەهۆی نەبوونی لقی بەڕێوبەراتییە فیدراڵییەکان لە هەرێمەکاندا لەلایەن دەزگا جیاوازەکانی هەرێمەکانەوە جێ بەجێ دەکرێت، هەرچۆنێک بێت ئەم شێوازە لەوانەیە بێتە هۆی دواکەوتن لە جێبەجێکردن لە یاساو بڕیارەکانی فیدراڵی لە ئەنجامی دواکەوتنی یاساو بڕیارەکان لەلایەن فەرمانبەرانی ناوخۆییەوە، ئەم شێوازەش لە دەستوری ئەڵمانیا لە ساڵی (١٩١٩) پەیڕەو کراوە.

١-أمجد علي حسين، مصدر سابق، ص١٠٣.

٢- علي هادي حميدي الشكراوي، الاتحاد الفيدرالي في سويسرا، تاريخ الزيارة : ٢٠٢١/٣/١على الرابط الاتي:

http://www. uobabylon. edu. iq/uobColeges/lecture. aspx?fid=7&lcid=15071

٣- شێوازی بەڕێوەبردنی تێکەڵ: ئەم شێوازە لەسەر بنەمای دامەزراندنی چەند ئیدارەیەکی فیدڕاڵی لە هەرێمەکاندا دامەزرا بۆئەوەی بەرپرسانی دەوڵەتی فیدڕاڵی بتوانن یاساو بڕیاری دیاریکراو جێ بەجێ بکەن و بەشێکی تریش لە یاساو بڕیارەکان لەلایەن هەرێمەکانەوە جێ بەجێ دەکرێ، ئەمە ئەو شێوازەیە کە دەستوری سویسرا لە ساڵی (١٨٧٤)ز هەروەها دەستوری سویسرا لە ساڵی (١٩٩٨)ز پەسەندی کردووە.

سێیەم- هەموارکردنی دەستوری فیدڕاڵی:

ڕێسا دەستورییەکان ڕەنگدانەوەی بارودۆخی سیاسی و ئابوری و کۆمەلایەتین لە کۆمەڵگەی سیاسیدا کاریگەرییان لەسەر کۆمەڵگا هەیەو خاوەنی کاریگەریشن لەسەری، لەبەرئەمە پێویستە ڕێسا دەستورییەکان خۆیان بگونجێنن لەگەڵ گەشەکردن و گۆڕانکارییەکان و هاوشان لەگەڵ ئەم هەنگاوانەی کۆمەڵگەی سیاسی هەنگاوبنێت ئەویش بە وەرگرتنی هەمواری پێویست، دەستوری فیدڕاڵیش وەک هەر دەستورێکی تری نووسراو دەکرێت، وردە وردە لەڕێگەی بڕگەی ئاسایی و دادوەرییەوە هەمواربکرێتەوە، ئەوەی گرنگە ئەوەیە ئەو ڕێوشوێنانەی پەیوەستن بە هەموارکردنی فەرمی دەستورەوە دەبێت ڕەنگدانەوەی سروشتی فیدڕاڵی بێت[1].

ڕۆڵی هەرێمەکان لە هەموارکردنی دەستوری فیدڕاڵیدا چ لە قۆناغی پێشنیارکردندا چ لە قۆناغی یاسادانانا بە دوو شێوەیە، بەشێوەی ڕاستەوخۆو لەڕێگەی ئەنجومەنی یاسادانانی هەرێمەکان یان لەڕێگەی ڕێکخستنی کۆنفرانسی دەستوری لەهەرێمەکان بۆ ئەم مەبەستە، یان بەشێوەی ناڕاستەوخۆو لەڕێگەی پرۆسەی دەنگدانی گشتی (ڕیفراندۆم)

١- خاموش عمر عبدالله، دور القضاء الدستوري في حماية الحقوق والحريان العامة مجلة القانون والسياسية، كلية القانون والسياسة، جامعة صلاح الدين، السنة العاشرة، العدد ١١، اربيل، ٢٠١٢، ص١٦٢.

لەسـەر پێشـنیارەکە یـان پەسـەندکردنی هەموارکردنەکـە لـە ئەنجومەنـی هەرێمـەکان (ئەنجومەنـی دووەمـی یاسـادانان) لـە پەرلەمانـی ناوەنـدی[1].

بـەم پێیـە دەسـتوری فیدڕاڵـی لەبەرئـەوەی دەسـتورێکی نووسـراو و چەسپاوە پێویسـتی بە ڕێوشـوێنی تایبـەت هەیـە و ئـەم ڕێوشـوێنانەش لـە دەوڵەتێکی فیدڕاڵیـەوە بۆ دەوڵەتێکـی تـری فیدڕاڵـی دەگۆڕێت و بەگشـتی چۆنیەتی هەمواركردنی دەستوری فیدڕاڵـی دەکرێ بـە سێ چەشـنەوە [2]:

١- بەشـداریکردنی پەرلەمانـی ویلایەتـەکان لەگـەڵ پەرلەمانـی ناوەنـدی فیدڕاڵی: دەسـتور هەموارکردنـەوە و پەسـەندکردنی لـە هـەردوو پەرلەمانەکـە دەردەچـێ، وەک لـە ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکا هەمـواری دەسـتور پێویسـتی بـە ڕەزامەنـدی سـێ بەشـی ویلایەتەکانـی هەیـە بـە پێـی مـاددەی(٥).

٢- ڕەزامەنـدی خەڵـک بـە زۆرینـەی ڕەهـا، واتـە مەرجەکـە زۆرینـەی خەڵـک ویلایەتـەکان ڕازی بـن، وەکـو نموونـەی سویسـرا بەپێـی مـاددەی (١٩٢).

٣- ڕەزامەنـدی پەرلەمانـی ناوەنـدی فیدڕاڵـی: ڕەزامەنـدی زۆرینـەی تایبـەت، وەک نموونەکانـی بەڕازیـل و ئەرجەنتیـن.

ئـەوەی ماوەتـەوە بڵێیـن، ئەوەیـە کـە بەشـداریکردن هەرێمـەکان یـان ویلایەتـەکان لـە هەموارکردنـەوەی دەسـتوری فیدڕاڵـی، یەکێکـە لـە سـیما گرنگەکانی فیدڕاڵی، لەم کارەشدا جگە لەوەی کە هەرێمـەکان ڕەزامەندی خۆیـان دەردەبـڕن، هـاوکات لـە بەشـێک لـە سـەروەریی بەشـداری دەکـەن و هەروەهـا نوێنەرایەتـی ئامـرازی پێکەوەژیانـی ئاشـتیانەی نێـوان گروپـە جیاوازەکانـی نـاو دەوڵەتـی فیدڕاڵـی دەکـەن دور لـە قـەوارەو کەسـێتی خۆیـان[3].

١- محمد كامل ليله، مصدر سابق، ١٤٦.

٢- سولاف محمد امين، تحديد الصلاحيات في الدولة الفيدرالية، رسالة ماجيستر (غير منشورة)، كلية القانون، جامعة صلاح الدين ، ص٤٩.

٣- علي مدلول محسن، مصدر سابق، ص١١٣.

لقی دووەم: ڕۆڵی دەستوری فیدڕاڵی و هەموارکردنی لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکاندا:

بیرۆکەی بەکارهێنانی فیدڕاڵیزم وەک ئامرازێک بۆ چارەسەری پێکهاتەی ناکۆکییە ئەتنی و ئایینی و زمانییەکان بیرۆکەیەکی کۆنەو هێشتاش زۆر بەناوبانگە، چەندین دەستوری لە ڕابردوودا لەسەر ئەم بنەمایە بەشێوەیەکی ئاشکرا و ڕاشکاوانە بنیاتنراون، کاتێک باس دێتە سەر ڕەگەزی دەستور ئەمە بەواتای بەکارهێنانی ئامرازە سیاسییەکانە بۆ سنوردارکردنی دەسەڵات، واتە دەستور دەسەڵات دابەش دەکات و ڕێگری دەکات لە خراپ دابەشکردنی دەسەڵات. لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا، بەو پێیەی کارو رۆڵە گرنگەکانی دەستوری فیدڕاڵی دیاریکردنی دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی هەریەک لە حکومەتی ناوەندی و حکومەتی هەرێمەکانە، بەجۆرێک کە سنوری هەریەکێکیان بەڕوونی دیاری کرابێت، ئەم ڕۆڵەش لە ڕێی دەستورەوە دەبێت[١].

دەستور یەکێکە لەو ئامرازە کاریگەرانەی کە چارەسەری کێشەی کەمینەکان دەکات و مافی کەمینەکان دەپارێزێت، ئەویش لەڕێگای ڕێگریکردن لەو هەوڵانەی، کە ڕەنگە لە هەر کاتێکدا لەسەر بنەمای حوکمی زۆرینە بۆ بێ بەشکردنی کەمینەکان لە دەسەڵات ڕوبدات، بەڵام دەستوری فیدڕاڵی لە ڕێگای دابەشکردنی دەسەڵاتەوە حکومەت بۆ گروپێک کەمینەی دیاریکراو دەتوانیت زۆر بەسوودبێت، وەک ئامرازێک بۆ ڕاگرتنی ئەو ململانێی و ناکۆکییەی کە دەکرێت پەرەبسێنێت لە ئەنجامی بێ بەشکردنی کەمینەکان لە دەسەڵات و پێشکەشکردنی مافەکانیان[٢].

دەستوری فیدڕاڵی سنورو گەرەنتی دەستوری و سیاسی دادەنێت

-1 Hanns Buhler, Susanne Luther Michael sieghe FE DERAL ISMAND)) .CONFL ICT MANAGENENT, Hanns seudle foundation, 2017, p11

-2 .Ibid, p12))

بۆ پاراستنی سەقامگیری سیستەمی فیدڕاڵی و سەرکەوتنی، دەستوری فیدڕاڵی کاریگەرترین و باشترین ئامرازە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی هەمەڕەنگی و دابەشکردنی ناهاوسەنگی دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی نێوان ئاستەکانی حکومەت یەکلادەکاتەوە، بە لەبەرچاوگرتنی تایبەتمەندییەکانی هەریەکێکیان و ئاستی سەربەخۆییان و پیادەکردنی دەسەڵاتەکانیان لەسنوری خۆیان[1].

دەستوری فیدڕاڵی دوو دۆخی ناکۆک ونادژ لەبۆتەیەکدا کۆدەکاتەوە، کە ئەوانیش سەربەخۆیی و یەکگرتنە، چونکە هەندێ جار بەشێک لە دەوڵەتە ئەندامەکان، کە لەناو یەک فیدراسیۆندان هەرچەندە، کە یەکێتی و هەستی فیدڕاڵییان دەوێت، بەڵام یەکڕیزییان ناوێ، ئەمەش ڕەنگە سەربکێشێت بۆ چوونە دەرەوەیان لە فیدراسیۆنەکە، لەبەرئەمە دەستوری فیدڕاڵی مامەڵە لەگەڵ بەرژەوەندی یەک بە یەکی دەوڵەتە ئەندامەکان دەکات و ڕێگر دەبێت لەبەریەککەوتنی بەرژەوەندییە جیاوازو ناکۆکەکان[2].

دەستوری فیدڕاڵی هۆکاری سەرەکی پاراستنی شێوەی فیدڕاڵی دەوڵەت و گرەنتی سەربەخۆی دەوڵەتە ئەندامەکان دەکات بەو پێیەی دەستوری فیدڕاڵی دەسەڵاتی بەسەر هەموو دەوڵەتانەدا هەیە، کە یەکگرتنەکە پێکدەهێنن، هەر دەستورە، کە دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی ئەم دەوڵەتانە دیاری دەکات و لەڕێگای ئەویشەوە دەتوانرێ گۆڕانکاری لە دەسەڵاتەکانیان بکرێ و ڕێگریش دەبێ لە پێشلکردن و کەمکردنەوەی دەسەڵات و پێگەیان لەلایەن ناوەندەوە[3].

پەیوەست بە هەموارکردنی دەستوریش گومانی تێدا نییە کە دەستورو ڕێساکانی ژیانی هاوڵاتیان ڕیکدەخات و ژیانیش لە هەموو

١- عثمان علي ویسي، الطبیعة الدینامیكیة للدستور الفدرالي، أطروحة دكتورا (غیر منشورة)، جامعة صلاح الدین، اربیل، ٢٠١٣، ص٢٧.

٢- محمد رفعت عبدالوهاب، الانظمة السیاسیة، منشورات الحلبي الحقوقیة، بیروت، ٢٠٠٥، ص٧٠.

٣- عثمان علي ویسي، مصدر سابق، ص٢٥.

بوارەکانی سیاسی و ئابوری و کۆمەلایەتی بەردەوام لە گۆڕاندایە و ئەمەش وادەکات، کە هەموارکردنی دەستور ببێتە کارێکی پێویست بۆ ئەوەی خۆی لەگەڵ پەرەسەندە نوێیەکاندا بگونجێت، بەتایبەتیش گرنگی هەموارکردنەوەی دەستور بۆ دەوڵەتی فیدڕاڵی، کە لەچەند یەکەیەک پێکهاتووە و لە ئەگەری بوونی هەر کێشە یا ناکۆکییەک دەکرێت یەکێک لە ڕێگاکانی چارەسەرکردنی ئەم ناکۆکی و کێشانە هەموارکردنی دەستوری فیدڕاڵی بێت بە بەشداری خودی یەکە پێکهێنەرەکان[1].

دەکریَ یەکیَ لە گرنگترین هۆکارەکان کە وابکات پەنا ببرێت بۆ هەموارکردنەوەی دەستوری فیدڕاڵی دووبارە دابەشکردنەوەی دەسەلاتەکان بێت، واتە گواستنەوەی هەندێک لە دەسەلاتەکانی دەستور لەناوەندەوە بۆ هەریمەکان یاخود لە هەرێمەکانەوە بۆ ناوەند، بۆ نموونە هەموارکردنەوەی دەستور لە سویسرا لە ساڵی (١٨٤٧ز) کە لە ڕێیەوە هەندێک لە دەسەلاتەکانی کانتۆنەکان و گواسترایەوە بۆ ئاستی فیدڕاڵی[2].

لە پرۆسەی هەموارکردنی دەستوری فیدڕاڵیدا، یەکە پێکهێنەرەکانیش دەبیَ بەشداربن لە بنەمای فیدڕاڵی، ئەم بەشداریکردنەکەش بەئامانجی ڕێگرتنە لە دەستکاریکردنی سیستەمی یاسایی و قەوارەی سیاسی یەکەکان و ملکەچکردنی هەرێمەکان بۆ دەسەلاتی فیدڕاڵی، ئەمەش بە بەشدارییەکی ڕاستەوخۆی یەکەکان لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا دادەنرێت و گرەنتی ماف و تایبەتمەندییەکانی یەکەکان دەکات لە دەستوری فیدڕاڵیدا، کە بنەمای سەرەکی دروست بوونی دەوڵەتی فیدڕاڵییەو هەموارکردن و گۆڕانکاریکردنیش لەم بەڵگەنامە گرنگەدا، دەبێت بەجۆرێک بێت، کە هاوکاربێت بۆ پتەوکردنی فیدڕاڵی و چارەسەرکردنی ئەو کێشانەی، کە

١- وحيد علي عبدي، ، مصدر سابق، ص١٤٥.

٢- المصدر نفسه، ص١٤٦.

دەکرێ بەهۆی هەموارکردنی دەستورەوە چارەسەر بکرێن[١].

لێرەدا سەبارەت بە ڕۆڵی هەموارکردنی دەستوری فیدڕاڵی و بەکارهێنانی لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان نموونەی هەموارکردنەوەی دەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەخەینەڕوو پەیوەست بە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لە مەسەلە داراییەکاندا، ماددەی (١) لە دەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا برگەی هەشتەم ئاماژە بەوە دەکات، کە کۆنگرێس باج و قەرزو بەها و نرخی دراوی بیانی ڕێکدەخات و کێش و پێوانەکان دیاریی دەکات، و بەمەش ئەم مادەیە دەسەڵاتەکانی حکومەتی فیدڕاڵی فراوانکرد، دروستبوونی ناهاوسەنگی دارایی و سەرهەڵدانی ناکۆکی لەنێوان ویلایەتەکان و حکومەتی فیدڕاڵی لەم بوارەدا. بەڵام لەدەیەمین هەمواری دەستورەکەدا کە ساڵی (١٧٩١ز) ئەنجامدرا، دەسەڵاتەکانی حکومەتی فیدڕاڵی دیاریکراو ویلایەتەکان و خەڵک دڵنیا کرانەوە، کە حکومەتی فیدڕاڵی نایەوێت زاڵ بێت بەسەر ویلایەتەکاندا[٢].

لە ئەفریقای باشوریش دەستوری ساڵی (١٩٩٣ز) ڕۆڵێکی گرنگی لە دابەشکردنی دەسەڵاتەکان و گواستنەوە بۆ حکومەتی دیموکراسی هەبووە، ئەم دەستورە ڕێگر بوو لە هەڕەشەی سەرهەڵدانی شۆڕش و سەوداگەری نێوان گروپەکان.، لە ڕێگەی ئەم دەستورە حکومەتی یەکێتی نەتەوەیی زۆر بە گرنگییەوە کاری بەسەر ڕێکخستنی دابەشکردنی هێزو دەسەڵات لە ئەفریقای باشور کرد [٣].

١- أحمد علي احمد، مصدر سابق، ص١٠٨.

٢- وحيد علي عبدي، مصدر سابق، ص١٥٨.

3-Jamal Benomar, Making peacebuilding and Nation Reconciliation:))
earnead from tnecanstitution Making processes of post- conflict countries,
:Date of visit: 28/3/2021, At this site
.https://www. britannica. com/topic/Bundesrat-German-government

خواستی دووەم: ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان (ئەنجومەنی ویلایەتەکان)

ئەم خواستەش لەچوارچێوەی سێ لقدا تیشک دەخاتە سەرناساندنی میکانیزمەکە و ڕۆڵی لەچارەسەرکردنی ناکۆکییەکان و نموونەی بەکارهێنانی لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لە دەوڵەتە فیدڕاڵییە بەراوردییەکاندا.

لقی یەکەم: ناساندنی میکانیزمی ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان:

ئەم لقە لە ناساندنی چەمکی ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان دەکۆڵێتەوە لەڕووی پێناسەوەو چۆنیەتی دروستبوونی و ئامانجەکانی پێکهاتنی، پاشان لە پەیوەندی نێوان ئەم چەمکەو ناساندنی بنەمای سیستەمی دوو ئەنجومەنی لە پێکهاتەی پەرلەمان لە دەوڵەتی فیدڕاڵی دەکۆڵێتەوە. هەروەها ئاماژە بۆ ڕۆڵی ئەم ئەنجومەنە لەچارەسەرکردنی ناکۆکیەکان لەدەوڵەتی فیدڕاڵی دەکات،، بۆیە ئەم لقە دابەش دەبێت بەسەر سێ خاڵدا:

١- لەڕووی زمانەوانییەوە زانایانی یاسای دەستوری و توێژەرەوان چەندین ناویان بۆ گوزارشتکردن لەم چەمکە بەکارهێناوە، بۆ نموونە لە زمانی عەرەبیدا (المجلس الاعلی) ئەنجومەنی بالاّ و (الغرفة ثنائي) ژووری دووەمی یاسادانان و (المجلس التشريعي الثنائي) ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم و (المجلس ثاني) ئەنجومەنی دووەم و هەندێک لە توێژەرەوان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، کە ئەم فرەبوونی ناونانەی ئەم چەمکە لە زمانە بیانیەکانیشدا بڵاوە بۆ نموونە لەزمانی ئینگلیزیدا (Second Legistative Chamber) (Second Legislative Hase) (upper House) لە زمانی فەرەنسیشدا (haute chamber) و (Second Chambers)[١]

١--عابد خالدرسول، مصدر سابق، ص٤٧.

یەکەم : پێناسەی ئەنجومەنی دووەم :

لەڕووی زانستیەوە، چەندین پێناسە هەیە بۆ ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم، لەوانە بوونی ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم لە دەوڵەتی فیدرڕاڵیدا بەمەبەستی بەشداری کردنی هەرێمەکانە لە ویستی باڵای دەوڵەت[1].

ئەنجومەنی دووەم ئەو ئەنجومەنەیە، کە لەلایەن دانیشتوانی وڵاتانی ئەندامەوە هەڵبژێردراون، ئەم ڕێکخستنە یاسادانانە دوانییە دەرفەتی بۆ دەوڵەتانی ئەندامی بچوکتر یان دەوڵەمەند ڕەخساندوە، کە بەکردەوە ئامانج وبەرژەوەندییەکانیان بخەنەڕوو و نەبنە قوربانی قەڵەمڕەوی وڵاتانی ئەندامی گەورە[2].

کەواتە ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم، یەکێکە لە ڕێکخستنە دەستوری و یاساییەکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی و یەکێکیشە لەو هۆکارانەی کە وا دەکات سیستەمەکە کارامەبێت، لەرێگەی ئەم ئەنجومەنەوە هەرێمەکان بەشێوەیەکی کاریگەر بیروڕاکانیان دەخەنەڕوو بەتایبەت لەو حاڵەتانەی، کە بەرژەوەندییە هەرێمییەکان لە کێشەکانی سیاسەتی دەرەوەو مەسەلە ئابورییەکان جیاوازی لەنێوانیاندا پەیدادەبێت[3].

بیرۆکەی دوو ئەنجومەنی وفرە ئەنجومەنی لەمێژوودا بیرۆکەیەکی باوە، ژمارەیەک دەوڵەت هەن، کە پەرلەمانی پێنج ئەنجومەنیان تاقیکردۆتەوە لەوانە فیدراسیۆنی یۆگسلاڤیا لە نێوان ساڵانی (١٩٦٣-١٩٦٩)یان چوار ئەنجومەنی وەکو فیلاندا لە نێوان ساڵانی (١٩٠٦-١٩١٩)، هەروەها سێ ئەنجومەنی وەک ئەفریقای باشور لەنێوان ساڵانی (١٩٨٤-١٩٩٤)، بەڵام لەئێستادا پەرلەمان لەزۆربەی وڵاتانی

١- گۆران ئازاد حەمەد، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٣.

٢- ايات سلمان شهيب، النظام الفيدرالي في العراق، رسالة الماجيستر (غير منشورة)، كلية الحقوق، جامعة النهرين، ٢٠٠٧، ص٧٠.

٣--محمد عمر مولود، مصدر سابق، ص٢٨٢.

جیهـان لەیـەک یـان دوو ئەنجومـەن پێکدێت[1].

بەپێـی ڕاپۆرتێکـی پەرلەمانـی جیهانـی، کـە لەسـاڵی (٢٠١٢ز) لەلایـەن یەکێتـی پەرلەمانـی نێودەوڵەتـی و بەرنامـەی گەشـەپێدانی نەتـەوە یەکگرتـووەکان بڵاوکراوەتـەوە، لەسـەر واقیعـی پەرلەمـان لـە (١٩٣) دەوڵـەت لـە جیهانـدا، دەرکەوتـووە (٧٦) دەوڵـەت پەرلەمانەکەیـان دوو ئەنجومەنییـە و (١٠٩) دەوڵەتیـش یـەک ئەنجومەنـی، لەگـەڵ (٥) دەوڵـەت کە پەرلەمانێکی ڕاگوزەریان هەبووە، (٣) دەوڵەتش کە هەر پەرلەمانیان نەبووە یان هەڵوەشاوەتەوە، بەم شێوەیەش لەو ساڵەدا (١٨٥) دەوڵەت پەرلەمانێکـی جێگیریـان هەبـووەو لەنـاو ئـەو ڕێژەیەشـدا لـە (٤١٪)یـان سیسـتەمی پەرلەمانـی و دوو ئەنجومەنیـن و لـە (٥٩٪)ش پەرلەمانـی یـەک ئەنجومەنیـن[2].

لەڕووی مێژووییەوە ژمارەیەک لە توێژەران مێژووی دروستبوونی ئەنجومەنـی یاسـادانانی دووەم دەگەڕێنـەوە بـۆ گەشـەکردنی پەرلەمانـی بەریتانیـا لـە ناوەڕاسـتی سـەدەی (١٤) و پاشـان وڵاتانـی تـری ئەوروپـا، هەروەهـا ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکا لەکاتـی دامەزراندنـی و لـە چارەکـی کۆتایـی سـەدەی هـەژدەدا سیسـتەمی پەرلەمانـی دوو ئەنجومەنیـان دامەزرانـد، بەمەبەسـتی ئاشـتەوایی لەنێـوان بەرژەوەندییـە نیشـتمانی و هەرێمییـەکان لەدەوڵەتـی فیدراڵیـدا[3].

ئەنجومەنـی یاسـادانانی دووەم لەچەندیـن زەمینـەی جیاجیـاداو لـە وڵاتانـی جیاجیـادا دروسـتبووەو گەشـەی کـردووە، بـۆ نموونـە بنەمـای دروسـتبوونی ئەنجومەنـی یاسـادانانی دووەم لـە هەریەکـە لـە وڵاتانـی بەریتانیـاو فەڕەنسـا بریتـی بـووە لـە نوێنەرایەتیکردنـی چینـەکان لەگـەڵ دەرکەوتنـی چەمکـی سـەروەری جەمـاوەری و گەشـەکردنی دیموکراسـی

1-Andrew Heywood, politics, 2ed, (New york and Hampshire: palgrave Machill-.an, 2002, p320

٢- عابد خالد رسول، مصدر سابق، ص٥٢.

٣- سولاف محمد امین، ، مصدر سابق، ص٤٣.

پەرلەمانی)بنەمای نوێنەرایەتی کردنی خەڵک(وەک بنەمای پێکهێنانی ئەنجومەنی یەکەم پشتی پێ بەستراو ئەنجومەنی یاسادانانی دووەمیش هەر لەسەر بنەمای چینایەتی مایەوە، بەڵام ئەمڕۆ پێکهاتنی ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم لەسەر(بنەمای نوێنەرایەتی کردنی هەرێمەکانە لە پەڕلەمانی فیدڕاڵی[1].

سەبارەت بە مەبەست و ئامانج لەپشت پێکهێنانی ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم، دیارە هۆکارەکانی زۆرن، بەڵام بەزۆری توێژەران ئاماژە بە دوو هۆکار دەکەن، ئەوانیش بەشداریکردنی هەرێمەکان لە ویستی باڵای دەوڵەتەکە و کۆی بڕیارو کارەکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی و هەروەها گرەنتی کردنی ماف و بەرژەوەندی هەرێمەکان و نەبوونی ترسیان لە هەیمەنەی زۆرینەو و زاڵبوونیان بەسەر کەمینەدا، بۆ نموونە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا تێبینی دەکرێت، کە (٧) ویلایەتی شاخاوی، کە بریتین لە ئەریزۆنا، ئیداهۆ، مونتانا، نیڤادا، مەکیلای تازە، ئوتاما، وایومنگ، تەنها (١٢) نوێنەریان لە ئەنجومەنی نوێنەران هەیە، لەکاتێکدا (١٤) سیناتۆریان لەئەنجومەنی پیران هەیە[2].

پەیوەست بە تایبەتکاری دەسەڵاتی ئەنجومەنەکانی پەڕلەمانی فیدڕاڵی، بۆ نموونە لە ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا لەگەڵ ئەوەی دوو ئەنجومەنەکە لە کاری یاسادانانندا یەکسانن، بەڵام ئەنجومەنی پیران خاوەنی هەندێ تایبەتمەندی جێبەجێکردنی گرنگە، چ لە پەسەندکردنی ڕێککەوتنامە بێت، یان لە دامەزراندنی گەورە فەرمانبەران. هەروەها دامەزراندنی نوێنەری دبلۆماسی و دادوەرانی دادگای باڵاو گەورە فەرمانبەرەکان لەلایەن سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێکردنەوە پێویستی بە ڕەزامەندی ئەنجومەنی پیران هەیە[3].

١- عابد خالد رسول، مصدر سابق، ص٥٦.

٢- الشافعي محمد بشير، نظرية الاتحاد بين الدول وتطبيقها بين الدول العربية، دار المعارف، القاهرة ١٩٦٣، ص٦٧.

٣--گۆران ئازاد حەمەد، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٨.

لەبەرامبەردا لە هەندێک لە دەوڵەتانی فیدراڵی وەکو (سویسرا و یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو) دەسەڵاتی ئەم دوو ئەنجومەنە لەئاستێکی یەکسانن، بۆ نموونە لە سویسرا هەردوو ئەنجومەنی (نیشتیمانی و کانتۆنەکان) لە ئاستێکی یەکسانن لە ئەرکی یاسادانان و هەردوو ئەنجومەنەکەش یەکسانن لە بەشداریکردنی پێشنیارکردنی هەموارکردنی دەستور، لە ئەڵمانیاش دەسەڵاتی ئەنجومەنی فیدراڵی (ئەنجومەنی هەرێمەکان) لەهەندێ تایبەتکاری نزمترە، لە دەسەڵاتی ئەنجومەنی نیشتمانی، بۆ نموونە هەرچەندە هەردوو ئەنجومەنەکە لە پێشنیارکردنی یاساکان یەکسانن، بەڵام ڕەزامەندی کۆتایی بۆ ئەنجومەنی نوێنەرانە[1].

بەمشێوەیە ئەو ڕاستیە سەلماوە، کە پەرلەمانی دوو ئەنجومەنی، تایبەتمەندییەکی دیاری سیستەمی فیدراڵییەو جگە لەوەی یەکێکە لەو گرەنتیانەی، کە زامنکردنی کاریگەریی و بەردەوامی ئەم سیستەمەیە.

دووەم- ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم:

دەسەڵاتی یاسادانانی فیدراڵی، یەکێکە لە دەرکەوتە سەرەکییەکانی بنەمای یەکێتی لە دەوڵەتی فیدراڵیدا و ئەم دەسەڵاتە نوێنەرایەتی تەواوی دەوڵەت دەکات و پێکدێت لەدوو ئەنجومەنەکە ئەنجومەنی یەکەمیان لەسەر بنەمای نوێنەرایەتی دانیشتوانەو ئەنجومەنەکەی تر کە ئەنجومەنی یاسادانانی دووەمە، لەسەر بنەمای یەکسانییە بەبێ ڕەچاوکردنی ڕووبەری هەرێمەکان یان ژمارەی دانیشتوان، بوونی سیستەمی دوو ئەنجومەنی لەپەرلەمانی فیدراڵیدا شتێکی مسۆگەرە، چونکە دەوڵەتی فیدراڵی بە تەنها لە تاکەکان پێکنەهاتووە، بەڵکو لەچەندین هەرێم یاخود ویلایەت پێکهاتووە، کە سەربەخۆیی خۆیان هەیە، لەبەرئەوە ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم نوێنەرایەتی

١-نوري طالباني، مصدر سابق، ص١٧.

بەرژەوەنـدی هەرێمـەکان دەکات و ئەنجومەنـی یەکـەم نوێنەرایەتـی بەرژەوەنـدی ناوەنـدی و کـۆی دەوڵەتـە فیدڕاڵییەکـە دەکات[1].

لـەم چوارچێوەیەشـدا (د.منـذر الشـاوي) ئامـاژە بـەوە دەکات، کـە بیرۆکـەی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی لەسـەر دوو ڕاسـتی بنیاتنـراوە: دوانەیـی دەسـەڵات و دوانەیـی ئەنجومەنـی یاسـادانان، جیـاوازی نێـوان دەوڵەتـی فیدڕاڵـی و دەوڵەتـی ناناوەنـدی ئەوەیـە، کـە دەسـەڵاتی یەکـە ناوچەیـی و ناوخۆییـەکان لەدەوڵەتـی فیدڕاڵیـدا فراوانتـرە لـە دەوڵەتـی ناناوەنـدی[2].

هەندێک لـە توێژەران ئامـاژە بـەوە دەکەن، کـە دروسـتکردنی ئەنجومەنی دووەمی یاسـادانان لەبەر دوو هۆکارە[3]:

١- ترسـی ویلایەتـە بچووکـەکان لەبەکارهێنانـی زۆرینـە لەلایـەن ویلایەتـە گەورەکانـەوە لەئەنجومەنـی نوێنـەران، بەمەبەسـتی زیانگەیانـدن بـە ویلایەتـە بچووکـەکان.

٢- ترسـی ویلایەتـە گـەورەو بچووکـەکان لـە دەسـەڵاتی ناوەنـدی فیدڕاڵـی بۆسـەر بەژەوەنـدی و دەسـەڵاتەکانیان.

هـەر بۆیـە سیسـتەمی دوو ئەنجومەنـی لـە دامەزراندنـی دەوڵەتـی فیدڕاڵیـدا زۆر پێویسـتەو تاکـە هاوکێشـەیە، کـە لەژێـر سـایەیدا دەکرێـت بنەماکانـی (یەکبـوون) و (سـەربەخۆیی) کـە کۆنترۆڵـی بەردەوامـی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی دەکات، بەرجەسـتە بکرێـت. بەپێچەوانـەی ئەمـەو لـە ئەگـەری هەبوونـی جیاوازیکـردن لەنێـوان ویلایەتـەکان و سـەرخستنی بەرژەوەنـدی هەنـدێ ویلایـەت بەسـەر هەنـدێ ویلایەتـی تـرداو نەبوونـی هاوسـەنگی و سـەربەخۆیی وادەکات کـە دەوڵەتـی فیدڕاڵـی بـەرەو ناکارامەیـی و تەنانـەت هەڵوەشـانەوەش بچێـت[4].

١-عادل ابراهيم ادهم ، التنظيم الاداري في الدولة الاتحادية (العراق نموذجا)، اطروحة دكتورا (غير منشورة)، كلية القانون، جامعة سانت كليمنتس العالمية، ٢٠١٤، ص٦٥.

٢-منذر الشاوي، مصدر سابق، ص٢٥١.

٣-سولاف محمد امين، مصدر سابق، ص٤٤.

٤--شورش حسن عمر، خصائص النظام الفدرالي، مصدر سابق، ص٤٨

هەموو ئەوانە وا دەکەن، کە سیستەمی فیدڕاڵی جیاوازبێت لە سیستەمی ناناوەندی کارگێڕی و سیاسی حوکمڕانی، کە دەبێت لە چوارچێوەی دەوڵەتی یەکگرتوودا کاری پێبکرێت، ویلایەت و ناوچەکان و هەرێمەکان، کە ئەندامن لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا بەشێوەیەکی کارا بەشداری لە بڕیارداندا لەلایەن دەسەڵاتدارانی فیدڕاڵییەوە دەکەن، سیستەمی فیدراڵی بوون ئەو دامەزراوە فیدڕاڵییانە دەگرێتەبەر، کە ئەرکیان بەڕێوەبردنی بەرژەوەندی هاوبەش و جێبەجێکردنی یاساکانە بۆ یەکە ئەندامەکان و وەرگرتنی بڕیاری خوازراو بۆ تەواوی دەوڵەتی فیدڕاڵی[1].

سێیەم- ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم و بنەماکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی:

لە بابەتەکانی پێشوودا، ئەوە باسکرا، کە بیرۆکەی فیدڕاڵیەت لەسەر بنەمای تێکەڵکردنی هەردوو توخمی (ئۆتۆنۆمی و حکومڕانی هاوبەش) بنیات دەنرێت، بۆ بەرجەستەکردنی ئەم بیرۆکەیە لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا وەک ڕێکخستنی سیاسی تیشک دەخاتە سەر دوو بنەمای سەرەکی ئەوانیش (بنەمای سەربەخۆیی) و (بنەمای بەشداری) یە[2]، مەبەستیش لەمە دابەشکردنی دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی هەردوو ئاستەکەی حکومەتە بەمەبەستی گەرەنتی حوکمی سەربەخۆیی هەرێمەکان لە هەندێ بواری دیاریکراوداو هەروەها دامەزراندنی چەند دامەزراوەیەک لە حکومەتی فیدڕاڵی بەمەبەستی گرەنتی حوکمی هاوبەش و هاوسەنگ لەنێوان ئاستەکانی دەوڵەتی فیدڕاڵیدا.

لەمەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی، کە ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا بەرجەستەکەری بنەمای بەشدارییە، جگە

١--بیوار عبدالرحیم محمد امین، مصدر سابق، ص٤٠.
٢-رونالد ل. واتس، مصدر سابق، ص١٠٣.

لـەوەش ئەنجومەنـی یاسـادانانی دووەم دەتوانێت ببێتـە ئامرازێـک بـۆ چارەسـەرکردنی ناکۆکییەکانـی نێـوان هەرێمـەکان یـان نێـوان ناوەنـدو هەرێمـەکان، واتـە ئـەم ئەنجومەنـە دەبێتـە سـەکۆیەک بـۆ ڕاوێژکـردن و ئاشـتبوونەوە پێش ئـەوەی ناکۆکییـەکان ڕەوانـەی دادگای فیدڕاڵـی بکرێن، ئـەم ڕۆڵـەی ئەنجومەنـی یاسـادانانی دووەمیـش متمانـە بـە دامـەزراوە فیدڕاڵییـەکان دەسـتەبەر دەکات، بـەوەی بەشـداریکردنی هەرێمـەکان لـە بڕیارەکانـدا زیاتـر تایبەتمەنـد دەبێـت بـە فیدڕاڵـی و هەرێمـەکان نامـۆ نابـن بەبڕیـارەکان و گرەنتیەکیـش پێشـکەش بـە هەرێمـەکان دەکـرێ بـەوەی ناتوانـرێ دەسـتکاری سـەربەخۆیی ئەوانـە بکـرێ بەبـێ بوونـی ڕەزامەنـدی خۆیـان[1]، دیـارە جگـە لـە ئەنجومەنـی دووەمـی یاسـادانان لـە دەوڵەتـی فیدڕاڵیدا چەندین ئامـرازو دامـەزراوەی تـر بـۆ بەرجەسـتەکردنی بنەمـای بەشـداری لـەم جـۆرە دەوڵەتـەدا هـەن، بـەڵام ئـەوەی ئەنجومەنـی دووەمـی یاسـادانان لـە دامەزراوەکانـی تـر جیادەکاتـەوە. ئەوەیـە. کـە ئـەم ئەنجومەنـە دەرفەتێـک دەڕەخسـێنێت بـۆ بەشـداری ڕاسـتەوخۆی هەرێمـەکان بـە بەهێزتـرو کاراتـر لـە یاسـادانانی فیدڕاڵـی و لەسـەر ئاسـتی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی بەگشـتی، هەروەهـا بەرجەسـتەی بنەمـای ئۆتۆنۆمیـش دەکات لـە پرۆسـەی بڕیاردانـدا لەسـەر ئاسـتی دەوڵەتـی فیدڕاڵـی بەگشـتی و هەرێمـەکان گەرەنتییـان هەیـە، کـە بڕیـارە فیدڕاڵییـەکان بەبـێ بەشـداری ئـەوان دەرناکرێـت[2].

١-عابد خالد رسول، مصدر سابق، ص٧٤.

٢-محمد هماوند، مصدر سابق، ص٢٠٥.

لقی دووەم:

ڕۆڵی ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان

ڕۆڵی سەرەکی و یەکەمی زۆربەی ئەنجومەنەکانی دووەمی یاسادانان لە دەوڵەتە فیدراڵییەکاندا یاسادانان بوو، ئەویش لەڕێگای پێداچوونەوەی ئەو یاسایانەی کە لەلایەن ئەنجومەنی نوێنەرانەوە دەرکراوە بەمەبەستی گونجانی لەگەڵ بەرژەوەندی هەرێمەکان و کەمینەکاندا، ئەمیش قورساییەکی سیاسی بەهێز بە ئەنجومەنەکانی دووەم دەدات(١).

گرنگی بوونی ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان لەوڵاتانی فیدڕاڵی بریتییە لە توانای جێبەجێکردنی پرەنسیپە جیاوازەکان لە نوێنەرایەتیداو دیراسەکردنی یاسادانان و پێداچوونەوەکانی و دابینکردنی پشکنینی زیاتری دیموکراسی و هاوسەنگی لەپرۆسەی یاساداناندا، هەروەها لە هەندێک وڵاتدا ئەنجومەنی دووەم بەشێوەیەکی مێژوویی ماوەتەوەو بووە بەمیرات، واتە لە خاڵێکی دیاریکراو لە مێژووی نەتەوەدا هەڵگیراوەو بەتوندی ماوەتەوە(٢).

نوێنەرایەتی کردنی هەرێمەکان یان ویلایەتەکان لەڕێگەی ئەم ئەنجومەنەو بەیەکسانی بێ گوێدانە قەبارەو ژمارەی دانیشتوان یان ئابوری ویلایەتەکان وادەکات، کە یەکە پێکهێنەرەکان پەراوێزخراو نەبن و ڕۆڵیان هەبێت لە پرۆسەی یاسادانان و بڕیارەکان، بەم شێوەیەش ئەم ئەنجومەنە گوزارشت لە سەربەخۆیی یەکە پێکهێنەرەکان و ڕوحی نوێنەرایەتیکردنی بەکۆمەڵ دەکات، هەروەها لایەنگرانی ئەم سیستەمە

١-فتحي الجواري، الدول الفدرالية ذات المجلسين التشريعيين، تاريخ الزيارة : ٢٠٢١/٢/٣على رابط الإتي:

https://www.iraqfsc.iq/news.3845/

٢-المؤسسة الدولية للديمقراطية والانتخابات الفيدرالية، مصدر سابق.

پێیان وایە، کە ئەم سیستەمە وادەکات یاساکان بە وردی تێبینی بکرێن و سەقامگیریی یاسایی بەدەست بهێنن[1].

ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان ڕۆڵی سەرەکی دەبینێت لە پاراستنی دەستورو یاساکانی حوکمڕانی و جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان، هەروەها کاردەکات بۆ ڕێگریکردن لە ستەمکاری پەرلەمانی و خراپ بەکارهێنانی دەسەڵاتەکانی، هەروەها ڕۆڵ دەبینێت لە کەمکردنەوەی ناکۆکی لەنێوان دەسەڵاتی جێبەجێکردن و دەسەڵاتی یاسادانان و وەکو ناوبژایوانکەرێک کار لەنێوانیاندا دەکات[2]. ئەنجومەنی هەرێمەکان ڕۆڵی هەیە لە نەهێشتنی ئەو ترسەی کەلەلای دەوڵەتە ئەندامەکان دروست دەبێت لە ئەگەری هەبوونی یەک ئەنجومەنی یاسادانان، بۆ نموونە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ئەنجومەنی نوێنەران بۆ هەموو گەلەو ئەنجومەنی پیرانیش نوێنەرایەتی باری فیدراڵی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەکات و بەهۆیەوە ویلایەتەکان دڵنیابوون، کە هیچ کردەوەیەک دژی ویست و ئامانجەکانی ئەمان ناگیرێتەبەر[3].

لقی سێیەم: نموونەکانی بەکارهێنانی ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان لەچارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

لێرەدا بەمەبەستی خستنەڕووی زیاتری ڕۆڵی ئەنجومەنی یاسادانان لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان تیشک دەخەینە سەر ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم لە ئەڵمانیای فیدراڵ و ئەفریقای باشور.

١-عزيز كايه، السلطة التشريعية بين نظام المجلس الواحد ونظام المجلسين، الهيئة الفلسطينية لحقوق الموافق، عزت، ٢٠١١، ص١٦.

٢-زهير أحمد، المجلس التشريعي الثنائي وتناقص دوره في النظم السياسية المعاصرة، مجلة الزرقاء للبحوث والدراسات، المجلد الثامن، العدد الاول، ٢٠٠٦، ص١١.

٣-روافد محمد، مبدأ المشاركة في النظام الاتحادى، مؤسسة النباء للثقافة والاعلام وجامعة الكوفة، كلية القانون، ٢٠٠٨، ص١١.

یەکەم: ئەڵمانیا

لەدەوڵەتـی فیدڕاڵـی ئەڵمانیـا، ئەنجومەنـی ویلایەتـەکان (-Bundes rat) نوێنەرایەتـی (١٦) ویلایـەت (laender) دەکات و هـەر ویلایەتێک بەڕێـژەی دانیشـتوان بەشـدار دەبێـت، بەجۆرێـک هەمـوو ویلایەتێـک (٣) ئەندامـی هەیـە و هەندێجاریش دەگاتـە (٦) کـەس، ئـەم ئەنجومەنـە لـە (٦٩) ئەنـدام پێکدێـت[1].

ویلایەتـەکان لەڕێـی ئـەم ئەنجومەنـەوە بەشـداری لەدانانـی یاسـاو ئیـدارەی کاروبـاری فیدڕاڵـی دەکـەن، ئـەم ئەنجومەنـە جۆرێـک لـە هاوسـەنگی سیاسـی دروسـت دەکات و لەهەمانکاتـدا ئامرازێکیشـە بـۆ هێـزە بەرهەڵسـتکارەکان و سـەرۆکایەتی ئـەم ئەنجومەنـەش لەلایـەن ویلایەتـەکان خۆیانـەوەو یـەک لـەدوای یـەک و لەسـەر سیسـتەمی خولـی کـە بەپێـی ناوەکانیـان دیاریکـراو، دەبـێ[2].

بەپێـی یاسـای بنەڕەتـی ئەڵمانیـا سـەرۆکی ئەنجومەنـی ویلایەتـەکان بەرپرسـیارییەتیەکی زۆر گرنگـی هەیـە لـە دەرەوەی ئـەم ئەنجومەنـە، ئەویـش بریتییـە لەپیادەکردنـی دەسـەڵاتەکانی سـەرۆکی فیدڕاڵـی، لەحاڵەتـی ئـەوەی کـە سـەرۆکی فیدڕاڵـی دەتوانـێ ئەرکەکانـی خـۆی جێبەجێبکات بکات یـان لـە دەرەوەی وڵات بێت یـان لەکاتـی پشـووەکان، ئەرکـی سـەرۆکی ئەنجومەنـی ویلایەتـەکان هەمـان ئـەو ئەرکانەیـە، کـە سـەرۆک کۆمـار دەیـکات و لەماددەکانـی (٥٤) تاکـو (٦٠) لەبەشـی پێنجەمـی یاسـای بنەڕەتیـدا دیاریکـراوە، لەوانـەش ڕاسـتاندنی یاسـاکان و وەرگرتنـی پـەڕاوی باڵوێزانـی دەرەوەو دەستنیشـانکردن و دەرکردنـی

١- محمد مێرگەسوری، سیستەمی فیدراڵی ئەڵمانیا، مەکتەبی بیروهۆشیاری یەکێتی، سلێمانی، بێ ساڵ، ل٥٢.

٢-محمد مێرگەسوری ، سەچاوەی پێشوو، ل٥٣.

بەرپرسـانی حوکمـی[١].

ئەنجومەنـی ویلایەتـەکان لـە ئەڵمانیـا دەسـەڵاتی ڤیتـۆی هەیـە لەسـەر هەمـوو یاسـا فیدراڵییـەکان، کـە کاردەکاتـە سـەر ویلایەتـە فیدراڵییـەکان، لـەو چوارچێوەیەشـدا ویلایەتـە فیدراڵییـەکان لەهێـزی ڕێژەیـی خۆیـان یەکسـانن [٢].

ئەنجومەنـی ویلایەتـەکان بەشـێوەیەکی کارا بەشـدارە لـە یاسـادانان و هەروەهـا ئەگـەری ڕەتکردنـەوەی یاساکانیشـی هەیـە، بۆیـە ئـەم ئەنجومەنـە نـەک تەنیـا لەلایـەن جەمـاوەرەوە وەک نوێنـەری (Laender) و دەسـتەی بەشـداری فیدراڵـی پێدەکرێـت، بەڵکـو ڕۆژ بـە ڕۆژ زیاتـر وەک ئۆپۆزسـیۆنی ڕاسـتەقینە سـەیر دەکرێـت، بەشـێکی گرنگـی ئـەم ئەنجومەنـە لیژنەکانـە، کـە (١٦) لیژنـە لەخـۆی دەگـرێ، لـە بوارەکانـی: (سیاسـەتی کشـتوکاڵی، تەندروسـتی، دارایی...هتـد) لیژنەیەکـی هاوبەشـی نێـوان ئەنجومەنـی ویلایەتـەکان و ئەنجومەنـی نوێنـەران، کـە پێـی دەوترێـت لیژنـەی ئاشـتەوایی، ئـەم لیژنەیـە ڕۆڵێکـی کارا دەگێڕێـت، لـەو پـرۆژە یاسـایانەی کـە مشـتومڕێکی زۆریـان لەسـەرە[٣].

سـەبارەت بـە چارەسـەرکردنی کێشـەو ناکۆکییـەکان لەلایـەن ئـەم ئەنجومەنـە ئـەوا تەنهـا دەتوانێـت تاڕادەیەکـی سـنوردار کێشـە شـاراوەکان چارەسـەر بـکات، ئەویـش کاتێـک کـە کۆدەنگـی و سـازش کردنـی لـە پرۆسـەکانی دانوسـتاندا، وەکـو چارەسـەرکردنی پرسـی چاکسـازی تەندروسـتی لـە سـاڵی ٢٠٠٣ بەدیهاتـەوە[٤].

١-دلاور عثمان مجيد، المركز الدستوري للولايات الفدرالية (دراسة سياسية – دستور ولاية بافاريا في ألمانيا الاتحادية)، أطروحة دكتورا (غير منشورة)، كلية العلوم السياسية، جامعة السليمانية، ٢٠١٩، ص١٠٠.

٢-رونالد ل. واتس، مصدر سابق، ٣٥.

3-Bundesrat - German government, Britannic Site, Visit: 9/3/2021 at thus :linke .https://www. britannica. com/topic/Bundesrat-German-government

-4-.Bundesrat - German government Op.Cit

دووەم: ئەفریقای باشور

سەبارەت بە ئەفریقای باشور ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان پێی دەوترێت (ئەنجومەنی نیشتیمانی هەرێمەکان)، ئەم ئەنجومەنە لە (٩٠) ئەندام پێکدێت و نوێنەرایەتی بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی هەر (٩) هەرێمەکانی ئەفریقای باشور دەکات و لەهەوڵی ئەوەدایە کە بەرژەوەندی هەرێمەکان لەلایەن حکومەتی ناوەندییەوە زیانیان پێ نەگات[١].

ئەنجومەنی نیشتمانی هەرێمەکان (NCOP) لەڕووی دەستورییەوە بۆ ئەوە دامەزراوە، کە بەرژەوەندی هەرێمەکان لەبەرچاو بگرێت، ئەمەش لەڕێگەی بەشداریکردن لە پرۆسەی یاسادانانی نیشتیمانی و بەدابینکردنی سەکۆیەکی نیشتمانی بۆ ڕوانین لەو کێشانەی، کە دەکرێت کاریگەرییان لەسەر هەرێمەکان هەبێت. هەروەها ئەم ئەنجومەنە رۆڵێکی ناوازە دەگێڕێت لە بەرزکردنەوەی بنەماکانی حکومەتی هەرەوەزی و پەیوەندی نێوان حکومەتەکان و زامنکردنی کاری پێکەوەیی نێوان هەرسێ بوارەکانی حکومەت و دەستێوەردان لەکارەکانی یەکترو پاراستنی هاوسەنگی لەنێوانیاندا[٢].

ڕۆڵی ئەم ئەنجومەنە لە چاودێریکردنی بودجەدا ئەوەیە، کە بەرژەوەندی هەرێم و شارەوانییەکان بەشێوەیەکی گونجاو لە بودجەدا جێ بکاتەوەو دابەشکردنەکە بەشێوەیەکی ڕێک و پێک بێت، دابینکردنی تێڕوانینی هەرێمەکان لەسەر جێبەجێکردنی سیاسەتی نیشتمانی و یاسادانان و ڕاپۆرتکردن لەسەر کێشەی کەمی توانا بۆ جێبەجێکردنی بەرنامە نیشتیمانییەکان و پێداویستی دامەزراوەیی

١-مەجید ئاسنگەر، سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٢.

2-How Parliament is Structured,Parliament Of South Africa, Date of Visit: 9/3/2021 at :thus site

.https://www. parliament. gov. za/how-parliament-is-structured

هاوبەشی هەرێمەکان، هەروەها هەماهەنگی کردنی ئاڵوگۆڕی زانیاری لە نێوان هەرێمەکان لەسەر کێشەکان یان ڕاهێنان لەسەر کێشە هاوبەشەکان بۆ باشترکردنی توانای هەرێمەکان[١].

هەر لەسەرەتای دروستبوونی ئەم ئەنجومەنەوە، لە ساڵی ١٩٩٦ ڕووبەڕووی بەرەنگارییەکی بەرچاو بووەتەوە، وەک دامەزراوەیەکی نوێ بەمەبەستی ئەنجامدانی ئەو ڕۆڵەی کە لە دەستوردا بۆی گەلاڵەکراوە، بتوانێت پردێکی کاریگەر بێت لەنێوان هەرێمەکان (پارێزگاکان) و لەچوارچێوەی نیشتمانی حکومەتدا و هاوکاربێت لە بەدیهێنانی پابەندییە دەستورییەکان بۆ حکومەتی هەرەوەزی[٢].

خواستی سێیەم: دادگای فیدراڵی

ئەم خواستە تیشک دەخاتە سەر ناساندنی دادگای فیدراڵی و ڕۆڵی لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لەدەوڵەتانی فیدراڵی، وەک یەکێک لەمیکانیزمە کاریگەرەکان، هەروەها نموونەکانی بەکارهێنانی لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان.

لقی یەکەم: ناساندنی میکانیزمی دادگای فیدراڵی:

دادگای فیدراڵی بەرزترین دەسەڵاتی دادوەرییە لە دەوڵەتی فیدراڵیدا، وبریتییە لە دەسەتەیەکی دەستوری سەربەخۆ لە هەریەکە لە دەوڵەتی فیدراڵی و حکومەتەکانی هەرێمەکان و هەوڵدەدات بۆ هێنانەدی هاوسەنگی لەنێوان ئەم دوو لایەنە[٣]، دیارە دادگای فیدراڵی بەپێی دەوڵەتە فیدراڵییەکان ناو و ئەرکی جیاوازی هەیە، لە ویلایەتە

Ciristina Murray, speading trans formation: Ncop's Role in the Overe sight process,--1 .IN terim Report, Faculty of law University of cape town, p:24

.2-Ciristina Murray, OP. CIT, P:15

٣-گۆران ئازاد حەمەد، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٧.

یەکگرتووەکانی ئەمریکا و کەنەدا و هیندستان پێی دەوترێت (دادگای بالا)، لە سویسرا (دادگای فیدڕاڵی)، لە ئەڵمانیا (دادگای دەستوری فیدڕاڵی)، لە ئیماراتی عەرەبی یەکگرتوو و عێراق پێی دەوترێ: (دادگای بالای فیدڕاڵی)[1].

بوونی دادگای دەستوری یان دادگای فیدڕاڵی یەکێکە لە هەرە پێداویستیە گرنگ و سەرەکییەکانی دەوڵەتی فیدرالی، بەو پێیەی هەروەک لە پێشتریشدا ئاماژەی پێکراوە، فیدڕاڵیزم ڕێکخستنێکی دەستورییە کە تێیدا دەسەلاتەکان (تایبەتکارییەکان)، لە نێوان دوو ئاستی حکومەت دابەشکراون، ئەمەش زۆرجار دەبێتە هۆی دروستبوونی ناکۆکی لەسەر ئەم دابەشکردنە، یاخود هەندێ جار ئاڕاستەی ناوەندی وەربگرێ، یا سەرپێچی لە دەسەلات و تایبەتکارییەکانی ئەوی تر بکات، کە ئەمانە هەموویان دەبنە هۆی دروستبوونی ناکۆکی دەستوری و پێویستە دەزگایەکی دەستوری سەربەخۆی هەبێت، بۆ یەکلاکردنەوەی ئەم ناکۆکیانە، کە ئەویش بریتییە لە دادگای فیدڕاڵی[2].

سەبارەت بە ژمارەی ئەندامانی دادگای فیدرالیش لە دەوڵەتانی فیدڕالیدا ئەوا دیسانەوە جیاوازی بەدیدەکرێت، بەجۆرێک ئەندامانی دادگای بالا لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە (٩) دادوەر پێکدێت و لەلایەن سەرۆکی دەوڵەتەوە بە ڕەزامەندی ئەنجومەنی پیران دادەنرێن، ئەندامانی دادگای فیدرالی سویسراش لە(٣٠) دادوەر و جێگری دادوەر پێکدێت، لەلایەن پەرلەمانی فیدرالیەوە بۆ ماوەی (٦) ساڵ و بەتازەکردنەوە دادەنرێن، بەهەمان شێوە لە ئەڵمانیا دادگای دەستوری فیدڕاڵی لە (١٦) دادوەر پێکدێت و بەیەکسانی لەلایەن ئەنجومەنی نوێنەران و ئەنجومەنی ویلایەتەکان هەڵدەبژێردرێن بۆماوەی (١٢)

١-احمد ابراهیم الورتي، مصدر سابق، ص ص٥٣-٥٤.

2-Nicholas Aroney And John Kihcaid, Courts in Federal Countries, published by: .University of Toron to press, 2017, p:14

سـاڵ، کـە نوێکردنـەوەی نییـە[1].

بەشـێوەیەکی گشـتی گرنگتریـن کارەکانـی دادگای بـاڵا لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا ئەمانـەی خوارەوەیـە[2]:

١- چاودێری کردنی دەستوری بوونی یاسا فیدڕاڵی و هەرێمەکان.

٢- پێداچوونـەوەی ئـەو سـزایانەی کە لەلایـەن دادگاکانی هەرێمەکانـەوە دەرکراوە.

٣- پێدانـی ڕاسـپاردە نێـوان حکومەتـی ناوەنـدو هەرێمـەکان یاخـود لەنێـوان بەشـێک لـە هەرێمـەکان.

٤- یەکلاکردنـەوەی ناکۆکییەکانـی نێـوان حکومەتـی ناوەنـدی و حکومەتـی هەرێمـەکان، هەروەهـا ناکۆکـی نێـوان هەرێمـەکان.

سـەبارەت بـە سـنوری دەسـەڵات و تایبەتـکاری ئـەو دادگایـە بـە شـێوەیەکی گشـتی دەتوانرێـت دوو جـۆر پێـوەر دیـاری بکرێـت، کـە دەسـتوری دەوڵەتـە فیدڕاڵییـەکان کاریـان پێکـردون[3] :

١- دیاریکـردن و جیاکردنـەوەی تایبەتکارییـەکان لەڕێگای گەڕانـەوە بۆ سـیفەتی لایەنـی کێشـەکە.

٢- دیاریکـردن و جیاکردنـەوەی تایبەتکارییەکانیـان لەڕێگای سروشـتی کێشـەکە.

لقی دووەم: ڕۆڵی دادگای فیدڕاڵی لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

دەوڵەتانـی فیدڕاڵـی لـەڕووی پێکهاتـەی دەسـەڵات و بەرژوەندییـەوە جیـاوازن، سروشـتی کێشـەکانیش جیـاوازو هەمەلایەنـە بۆیـە پێویسـتی بـە ڕێوشـوێنی تایبەتـە بـۆ چارەسـەرکردنیان، جگـە لـەوە هەرێمـە

١-شـورش حسـن عمـر، الضمانـات الواقيعيـة لاسـتمرار الدولـة الفيدراليـة، مكتبـة زيـن الحقوقيـة، سـوريا، ٢٠٢٠، ص٥٦.

٢-احمد ابراهيم الورتي، مصدر سابق، ص٥٤.

٣-عادل الطبطائي، مصدر سابق، ص٣٠٨.

بچووکەکان پێویستیان بە بوونی دڵنیاییە بۆ یەکگرتن لەگەڵ هەرێمە گەورەو دەسەڵاتدارەکان، چونکە ئەگەر هاتوو دەزگایەکی ناوبژیوان لەنێوان حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمەکان نەبوو، ئەوا ئەگەری بڕیاری زاڵکردن هەیە بەسەر یەکدا، دادگای فیدراڵی بەشێک لەو دڵنیایە دەگرێتە خۆی ئەمەش بەهۆی ئەو ئەرکە گرنگانەی پێی هەڵدەستێت[1].

لە پیادەکردن و پراکتیکدا دەبینین، کە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دوایین قسەو بڕیاری کۆتایی لەڕاڤەکردنی دەستورو لە دوایشدا لە دابەشکردنی دەسەڵاتەکان بەدادگای باڵا سپێردراون، لە ئەڵمانیای یەکگرتوو و لەژێر سێبەری دەستوری فیدراڵی هەڵدەستێت بە یەکلاکردنەوەی بابەتەکانی ڕاڤەکردنی دەستوری و هەبوونی ناکۆکی سەبارەت بەماف و ئەرکەکانی هەریەکە لە یەکێتی ویلایەتەکان و پیادەکردنی چاودێری یەکگرتوو لەناکۆکییەکانی دیکە کە پەیوەندییان بە یاسای گشتی هەیە لەنێوان حکومەتی فیدراڵی و ویلایەتەکان یان لەنێوان ویلایەتەکان یان لەچوارچێوەی یەک ویلایەتدا[2].

بەڕەچاوکردنی گرنگی دادگای فیدراڵی لە دەوڵەتانی فیدراڵیدا و بەتایبەتی لە بەدیهێنانی هاوسەنگی لەنێوان یەکە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی هەندێک لە یاساناسان بە دەستەیەکی سیاسی وەسفیان کردووە، وەک ئەنجومەنی سیاسی سێیەم لەپاڵ ئەنجومەنی گەل و ئەنجومەنی هەرێمەکان، ئەم دادگایە ڕۆڵی هەیە لە بەدیهێنانی بنەمای یەکگرتن و دامەزراندنی کۆڵەکەکانی فیدراڵی، وەک زامنکردنی بوونی ڕاستەقینەی دەوڵەتەکان و سەربەخۆیی و ئازادی و پاراستنی قەوارە سیاسییەکانیان، هەروەها زامنکردنی بەردەوامی دەوڵەتی فیدراڵی و بەهێزبوونی دەسەڵاتەکەی[3].

١-مصدر نفسه، ص٥٤.

٢-محمد عمر مولود، مصدر سابق، ص٢٥٢.

٣-شورش حسن عمر، الضمانات الواقيعية لاستمرار الدولة الفدرالية، مصدر سابق،

لـه سویسـرا دادگای فیدراڵـی سویسـری، مافـی چاودێـری یاسـاكانی دەوڵەتـە ئەندام (كانتۆن)كانی هەیە، بۆشـی هەیە بڕیاری ئەوە دەربكات، كـە ئـەو یاسـایانە دەسـتوری نیـن لەبـەر دژبوونیـان لەگـەڵ دەسـتوری فیدراڵی، بـەڵام ئـەو دەسـەڵاتەی سـەبارەت بـە یاسـا فیدراڵییـەكان نییـە[1]، هەروەهـا هەڵدەسـتێ جێبەجێكردنـی ئـەو یاسـاو بڕیارانـەی كـە لەلایـەن ئەنجومەنـی فیدراڵیـەوە دەركـراون، لەگـەڵ ئامادەكـردن و دەربڕینـی بیـروڕا لەسـەر پێشـنیاركردنی یاسـاكان و ئامادەكردنـی بودجـەی گشـتی دەوڵەتـی فیدراڵـی.

دادگای بـاڵای دەسـتوری لـە ئەڵمانیـا بڕیـار لەسـەر ناكۆكییەكانـی نێوان حكومەتـی فیدراڵـی ویلایەتـەكان یان لەنێوان ویلایەتـەكان دەدات و هەروەهـا چاودێریكردنـی یاسـاكانی فیدراڵـی و ویلایەتـەكان بـەوەی تـا چ ڕادەیـەك لەگـەڵ یاسـای بنەڕەتـی (دەسـتوری فیدراڵـی) دەگونجێن یـان نـا، تـا ئێسـتا دادگای دەسـتور فیدراڵـی لەئەڵمانیـا بڕیـاری لەسـەر ١٤١ هـەزار دۆسـیە داوەو لەناویانـدا ١٢٥ هـەزار دۆسـیە پەیوەسـتن بـە سـكاڵای دەسـتورییەوە، ئەمـە سـەرەڕای ئـەوەی كـە زۆرجـار دادگا لەسـەر ئاسـتی سیاسـەتی ناوخـۆ و دەرەوەدا مامەڵـە لەگـەڵ ئـەو كێشـانە دەكات، كـە گرنگـی زۆریـان هەیـە نموونـەی ئـەو دۆسـیانەش بەشـداری سـەربازانی ئەڵمانـی لـە پرۆسـە سـەربازییەكانی دەرەوەی خاكـی ئەڵمانیـا[2].

كەواتـە وەك دەبینیـن لـە دەوڵەتـە فیدراڵییەكانـدا، دادگای فیدراڵـی ڕۆڵـی گرنـگ دەبینێـت لـە هاوسـەنگی نێـوان دەسـەڵاتەكان و یەكلاییكردنـەوەی ئـەو ناكۆكیانـەی كە لەنێوانیاندا دروسـت دەبێت، بەتایبـەت ئـەو ناكۆكیانەی كـە دژو پێچەوانـەی یاسـاكانن و بەڕێگـەی دبلۆماسـی چارەسـەر ناكرێـن، چونكـە لەچوارچێـوەی یاسـای هاوبەشـی ناوخۆییـدان و هەروەهـا

ص٥٧.

١-علي هادي حميدي الشكراوي، المصدر السابق.

٢-الانظمـة القضائيـة الدوليـة، القانـون والقضـاء فـي المانيـا الاتحاديـة، تاريـخ الزيـارة : ٢٠٢١/٣/١ علـى الرابـط الاتـي:

http://www. magallah. com/القانون-والقضاء-في-ألمانيا-الاتحادية/

بەڕێگـەی کارگێـڕی چارەسـەرناکرێن، چونکـە دەوڵەتانـی ئەنـدام لـە ڕێگـەی زنجیـرەی کارگێڕییـەوە، ناکەونـە ژێـر دەسـتی حکومەتـی بـاڵای فیدراڵـی تاکـو چارەسـەر بکرێـن[1].

لێـرەوە دەگەینـە ئـەوەی، کـە بڵێیـن لەزۆربـەی دەوڵەتـە فیدراڵییـەکان دادگا کۆتـا شـوێنە بـۆ چارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان و بەتایبـەت ئـەو ناکۆکیانـەی، کـە لەنێـوان دوو ئاسـتەکەی حکومەتـدا ڕوودەدەن، لەپێنـاو ئـەوەش، کـە ئـەم دامەزراوەیـە (دادگای فیدراڵـی) بـە باشـترین شـێوە ئەرکەکانـی ئەنجـام بـدات، زۆربـەی دەسـتورە فیدراڵییـەکان هەوڵـدەدەن بۆ دابینکردنی گەرەنتی پێویست بۆ پاراستنی بێ لایەنی و سـەربەخۆی دادگاکان[2].

لقـی سـێیەم: نموونەکانـی بەکارهێنانـی دادگای فیدراڵـی لـە وڵاتانـی فیدراڵیـدا:

لـە سـاڵی ١٨٦٨ و کاتێـک ویلایەتەکانـی باشـوری ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکا بـە سـەرۆکایەتی ویلایەتـی کارۆلینـای باشـور داوای جیابوونەوەیـان لـە دەوڵەتـی فیدراڵـی دەکـرد و ئەنجامـی ئەمـەش ململانێیەکـی خوێنـاوی و چەکداری لـێ کەوتـەوە، کەمـاوەی چـوار سـاڵی خایەنـد، لـەم باریـەوە دادگای بـاڵای ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکا بڕیارێکـی یەکلاکـەرەوەی دەرکـرد ئەویـش ئەوەبووکـە بـە پێـی دەسـتور یەکێتـی فیدراڵی شـیاوی لێجیابوونـەوە نییـەو لـە ویلایەتـەکان پێکدێت، کە بۆیـان نییـە جیـا ببنـەوە تاکـە ڕێگـەش بـۆ جیابوونـەوەی ویلایەتـەکان یاخود ئەگـەر یەکێتـی فیدراڵـی بیەوێـت ویلایەتێـک دەربـکات ئـەوا هەموارکردنـی دەسـتورەو لـەم بارەیەشـەوە دەبێـت ڕەزامەنـدی ویلایەتەکـە وەربگرێـت[3].

لـەم نموونەیـەوە کـە تیشـک دەخەینـە سـەردادگای بـاڵای فیدراڵـی لـە

١-عثمان علي ويسي، مصدر سابق، ص٢٢٩.
٢-المصدر نفسه، ص٢٤٢.
٣-محمد عمر مولود، مصدر سابق، ص١٥٦.

ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریکا، دیـارە دادگای بـاڵا بەرزتریـن دادگای وڵاتـە لـە ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکاو تاکـە دەسـتەی دادوەرییـە، کـە بـە دیاریکـراوی لەلایـەن دەسـتورەوە دامـەزراوە، ناکرێـت بڕیارەکانـی دادگای بـاڵا لەبـەردەم هیـچ دادگایەکـی تـر پێداچوونـەوەی بـۆ بکرێـت، دادگای باڵا لـە سـەرۆکی دادگای باڵاو ژمارەیـەک لـە دادوەری یاریدەدەر پێکدێـت، کـە لەلایـەن سـەرۆکی ئەمریـکاو بـە ڕەزامەنـدی لەگـەڵ ئەنجومەنـی پیـران دادەمەزرێنرێـن و دادگاکـەش خـۆی لـە سـاڵی ١٧٨٩ و بەپێـی مـاددەی (٣)ی دەسـتوری ئەمریـکا دامـەزراوە[١].

ئـەرک وتایبەتکارییەکانـی دادگای بـاڵای ئەمریـکا بریتییـە لـە چاودێـری و سـەرپەرشـتی کردنـی دادگای پێداچوونـەوەو لێکدانـەوەی کۆتایـی بـۆ یاسـای دەسـتوری و کارەکانـی هـەردوو حکومەتـی ناوەنـدی و ویلایەتـەکان، هەروەهـا ڕەتکردنـەوەی هـەر یاسـاو بڕیارێـک کـە لەگـەڵ ئازادییـە دەسـتورییە بنەڕەتییـەکان نەگونجێـت، بـە دیاریکـراوی ئـەم دادگایـە کارایـە بـۆ سـکاڵای ناکـۆکی نێـوان ویلایـەتەکان یـان ناکـۆکی نێـوان حکومەتـی ناوەنـدی و ویلایەتـەکان[٢]

لـە نموونـەی ڕۆڵـی دادگای باڵای ئەمریـکا، چارەسـەرکردنی ناکۆکییەکانـی نێـوان خـودی ویلایەتـەکان بریتییـە لـە ناکـۆکی نێـوان هـەردوو ویلایەتـی وایۆمینـگ (Wyoming) و ئۆکلاهۆمـا (Oklahoma) کاتێـک لـە سـاڵی (١٩٨٦ز) ویلایەتـی وایۆمینـگ ڕایگەیاند، کـە ویلایەتـی ئۆکلاهۆمـا بڕی لەسـەدا (١٠) وزەی کارەباییەکانـی بـۆ کڕینـی خەڵـوز بەکارهاتـووەو ئەمـەش بووەتـە هـۆی کەمبوونـەوەی خەڵـوزی کـڕدراو لەلایـەن ویلایەتـی وایۆمینگـەوە، هەروەهـا کاریگـەری ئەرێنیشـی دەبـێ لەسـەر داهاتـی وایۆمینـگ لـە بـواری سـەپاندنی بـاج بەسـەر کانـە خەڵوزییەکانـدا، لەبەرئەمـە ویلایەتـی وایۆمینـگ لەبـەردەم دادگای بـاڵادا داوایەکـی تۆمارکـردو لەبەرامبەریشـدا

١-الجزيرة، المحكمه العليا الامريكية، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/٣/١٠، على الرابط الاتي: https://www.aljazeera.net/amp/encyclopedia/organizationsandstructures/2016/3/26/المحكمة-العليا-الامريكية

٢-الجزيرة، المحكمه العليا الامريكية .

دادگای باڵا بەزۆرینەی دەنگ بڕیاریدا کە ویلایەتی وایۆمینگ داواکەی قبوڵکراوەو لەبەرژەوەندی ئەو یەکلاکرایەوە[1].

هەروەها تیشک دەخەینە سەر دادگای باڵا لە دەوڵەتی فیدڕاڵی ئوستڕالیا، دیارە دادگای باڵا بەرزترین دەستەی دادوەریشە لە سیستەمی دادوەری ئوستڕالیا، کە بەپێی ماددەی (٧١) لە دەستوری ئوستڕالیای ساڵی(١٩٠١ز) دروست بووەو لە سەرۆک و چەند یاریدەدەرێک پێکدێت، کە لەلایەن پەرلەمانی فیدڕاڵییەوە دیاری دەکرێن، ئەم دادگایە ڕۆڵی سەرەکی لە سەقامگیرکردنی فیدڕاڵی ئوستڕالیادا بینیوە[2].

وەک نموونەیەکی ڕۆڵی ئەم دادگایە لەچارەسەرکردنی ناکۆکیەکان، ساڵی(١٩٢٤ز) دادگا بڕیاری لەبارەی ناکۆکی نێوان ویلایەتی باشوری ئوستڕالیا و حکومەتی فیدڕاڵیدا سەبارەت بەیاسای ناوخۆ، بەجۆرێک دادگای باڵا بریاریدا، کە یاسایەکی ویلایەتی ئوستڕالیا نادروستە، کە سەبارەت بە هاوردەکردنی میوەی وشکەو هەروەها ماددەی (٥١)ی دەستوریشی پێشێلکردوە، کە تایبەتە بە مەرجی خۆلادان لە باج[3]. شایەنی باسە، کە ئەم بڕیارانەی دادگای باڵا لەلایەن ویلایەتەکانی ئوستڕالیاوە بووە هۆی نیگەرانی بە نادادپەروەریو کارێکی ناڕەوای دەسەڵاتی فیدڕاڵی دایاننا.

کەواتە وەک دەبینین لەم وڵاتە فیدڕاڵییانەدا دادگای فیدڕاڵی ئامڕازێکی کارایە بۆ یەکلاکردنەوەی چەندین ناکۆکی لەنێوان حکومەتی ناوەندی و ویلایەتەکان.

هەروەها لە سەرەتاکانی (١٩٨٢)ز لە کەنەدا سەرۆک وەزیران

١--لورانس بوم، المحكمة العليا، الجمعية المصرية لنشر المعرفة والثقافة العالمية، القاهرة، ١٩٩٨، ص٢٧.

٢--كليمنت ماكنتاير و جون وليامن، «استراليا، ثورة هادئة في ميزان القوى»، في حوارات حول توزيع السلطات والمسؤليات في البلدان الفيدرالية، راؤول بلند باخر وابيجل اوستاين، ترجمة: مها بسطامي، ج٢، منتدى الحوارات الفدرالية، اوتاوا، ٢٠٠٧، ص٥.

٣--المادة (٩٢) من الدستور استراليا لسنة ١٩٠١.

دەستپێشخەرییەکی کرد بۆ شێوازی هەموارکردن لەناو دەستور تایبەت بە دانانی خشتەیەک بۆ مافی مرۆڤ و ئازادییەکان لەناو دەستور مەبەستی ئەو لەو گۆڕانکارییانە بۆ دروستکردنی کاریگەری بوو لەسەر دەسەڵاتی هەرێمەکان، لەبەرئەوەی ئەو گۆڕانکارییانە لە لایەکەوە ئازادی ڕادەربڕینی دەدا بە هەرێمەکان لەکاتی هەمواری دەستوردا لەلایەکی تریشەوە دەسەڵاتی هەرێمەکانی سنوردار دەکرد ئەویش لەڕێگەی گەڕانەوە بۆ خشتەی مافەکان، بۆیە پرۆژەکە ڕووبەڕووی ڕێگری بووەوە لەلایەن هەشت هەرێم لەکۆی دە هەرێم، بۆیە لەدوای ئەوەی کە حکومەتی فیدراڵی سور بوو لەسەر جێ بەجێکردنی ئەم پرۆژەیە، هەرێمەکان داوایان لە دادگای پێداچوونەوەی تایبەت کرد، کە لەم بارەیەوە بڕیاربدات و ئەمەش بۆ یەکەمجار بوو لە مێژووی دەستوری کەنەدادا، کە داوا لە دادگا بکرێت بۆ دەرکردنی بڕیارێکی کۆتایی لەو شێوەیە[1]

لەسویسراش دادگای باڵای فیدراڵی تاکە لایەنی تایبەتمەندە بۆ گوێگرتن لەناکۆکییەکانی نێوان کانتۆنەکان، لەوانەش ناکۆکی سنوری نێوان کانتۆنەکان وەکو ناکۆکی سنوری نێوان کانتۆنەکانی بێرن وڤالایس لەساڵی ١٨٦٣ کە دادگا کەیسی ناکۆکییەکەی لەبەرژوەندی کانتۆنی بێرن یەکلاکردەوە. [2]

1-Nicholas Aroney And John Kihcaid, op.t.c, p:159

2–Ibid,p234

باسی دووەم : میکانیزمە کاتییەکان (نائاساییەکان)

لە چوارچێوەی باسی دووەمدا، لە میانەی سێ خواستی سەرەکیدا سێ لە میکانیزمە کاتییەکان یاخود نائاساییەکان دەخرێنە بەرباس و شیکردنەوە، لەڕێگەی ناساندنی میکانیزمەکە و ڕۆڵی میکانیزمەکەو نموونەی بەکارهێنانی لە دەوڵەتە فیدراڵییەکان لەم میکانیزمە کاتیانە، شایەنی باسە ئەم میکانیزمە جێگرەوەی شەڕەوبەجۆرێ لەجیاتی ئەوەی کێشەکان لەڕێگەی ململانێی سەربازییەوە چارەسەربکرێت پەنا دەبرێت بۆچارەسەری ململانێکان لەڕێگەی ئاشتییەوە.

خواستی یەکەم : دانوستان و ڕێککەوتن:

دانوستان وڕێککەوتن یەکێکە لەمیکانیزمە دیارو سەرەکییەکانی میکانیزمە کاتییەکان، لەمیانەی سێ لقدا ئەم میکانیزمە شەن وکەو دەکرێت بەم شێوەیەی خوارەوە:

لقی یەکەم: ناساندنی میکانیزمی دانوستان و ڕێککەوتن

دانوستان یەکێکە لە کۆنترین و باوترین و وردترین ئامرازەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان، دانوستانەکان دەکرێت بە ئاڵوگۆڕێکی بیروڕا لە نێوان دوو دەوڵەتی ناکۆک پێناسە بکرێت بۆ گەیشتن بە ڕێککەوتن لەسەر ناکۆکییەکان[1].

زۆرجار پەیماننامەکان مەرجی ئەوە دادەنێن، کە پێش ئەوەی پەنا بۆ ناوبژیوانی یان دادگای نێودەوڵەتی ببرێ، پەنا بۆ دانوستان و ڕێککەوتنی دبلۆماسی ببردرێ، دانوستانی دبلۆماسی ئامرازێکە بەسیفەتی نەرمی و

١--عبدالكريم علوان، الوسيط في القانون الدولي العام، مكتب دار الثقافة للتعميم والانتاج، عمان، ٢٠١٠، ص١٨٣.

بێ دەنگی جیادەکرێتەوە، لەبەر ئەمە ئەم ئامرازە بۆ یەکلاکردنەوەی هەموو جۆرە ناکۆکییەکان یان زۆرینەی ناکۆکییەکان بەکاردەهێنرێ[١].
کەواتە دانوستان پرۆسەیەکە، کە لەڕێگەیەوە دوو لایەن یان زیاتر لەگەڵ یەک کارلێک بکەن لەسەر باوەڕێک بۆ بەرژەوەندی هاوبەش و بەدیهێنانی ئامانجەکانیان و بەدەستهێنانی ئەنجامی خوازراو، کە ئەمەش پێویستی بە پەیوەندی لەنێوان خۆیاندا، وەک ئامرازێک بۆ بەرتەسککردنەوەی ڕووبەری جیاوازییەکان و فراوانکردنی ڕووبەری ڕێککەوتن لەنێوانیاندا لەڕێگەی گفتوگۆو قوربانیدان بە هەندێ ئارگۆمێنت و ڕازیبوون بۆ گەیشتن بە ڕێککەوتنێکی پەسەند بۆ لایەنەکان لەسەر پرسی کێشەو ناکۆکییەکانی نێوانیان[٢].

لقی دووەم: ڕۆڵی میکانیزمی دانوستان و ڕێککەوتن لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

دانوستان یەکێ بووە لەو شێوازی بەڕێوەبردنانەی ململانێ لە دەوڵەتی فیدراڵی نێجیریا، کە زۆر بەکارهاتووە و سوودی لێ بینراوە، بەو پێیەی نێجیریا دوای سەربەخۆیی، بەدەست جۆرەها ناکۆکی و ململانێی ناوخۆییەوە گیرۆدە بووە لەوانەش ناکۆکی نەتەوەیی و جوداخوازی و ئاینی و ئەتنی و سیاسی[٣].
دیارە بەکارهێنانی میکانیزمی دانوستان و ڕێککەوتن زیاتر لەو دەوڵەتە فیدراڵیانەدا دەردەکەوێ و گرنگە کە بە فیدراڵیزمی ڕاوێژکاری

١--عصام العطية، القانون الدولي العام، المكتبة القانونية، بغداد، ٢٠١٢، ص٥٨٣..
٢--صحيفة النجاح، مفهوم التفاوض وخصائصه، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/٣/٨ على الرابط الاتي:
.amparticle-18605 .annajah .www//:https

3- Layi Egunjobi, The Negotiation Issues in Nigeriad post – Independence conflicts, :Datt of visite: 25/3/2021, At this site
https://digitalcommons. kennesaw. edu/cgi/viewcontent. cgi?article=1172&con-.text=jgi

ناسـراون، وەکـو دەوڵەتـە فیدراڵیەکانـی کەنـەداو ئوسـترالیا و هیندسـتان و مەکسـیک و بەرازیـل سـەرەڕای ئـەوەی کـە سیاسـەتی زۆر ناکۆکیـان هەیـە لـە کارکردنـی دەزگاکانیانـدا و ئـەم ناکۆکییـە لـە تایبەتمەنـدی کۆمەڵگایەکەیانـدا ڕەگـی داکوتـاوە، بـەڵام لـە هەمـوو حاڵەتێکـدا هـەردوو ئاسـتەکەی حکومـەت بەرژەوەنـدی هاوبـەش لـەوەدا دەبینـن کـە کێشـەو ناکۆکییەکانیـان بـە دانوسـتان و ڕێککەوتـن چارەسـەر بکـەن، بـەو پێیـەی لـەم جـۆرە فیدڕاڵیزمانـەدا زیاتـر گرنگـی بـە ڕاوێژکاریـی و ڕێککەوتنـی گفتوگـۆ لەسـەرکراو دەدرێـت[1].

لقـی سـێیەم: نموونـەی بەکارهێنانـی میکانیزمـی دانوسـتان و ڕێککەوتـن لـە چارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان:

لـە نموونـەی ڕێککەوتـن و دانوسـتان لـە دەوڵەتانی فیدڕاڵیـدا نموونـەی ڕێککەوتنـی ئاشـتی گشـتیگری نێـوان حکومەتـی نیشـتمانی لـە باشـوری سـودان و حکومەتـی باکـوری سـودانمان هەیـە، کـە لەسـاڵی ٢٠٠٥ لـە کینیـا ئیمـزا کـرا بـۆ چارەسـەرکردنی قەیرانـی نێـوان هـەردوو حکومـەت و دۆزینـەوەی چارەسـەر بـۆ ئـەو کێشـەو ناکۆکییانـەی کـە بوونـە هـۆی شـەڕو ماڵوێرانـی و وێرانبوونـی ژێرخانـی ئابوری ومەدەنـی بەتایبـەت لـە باشـوری سـودان، هـەردووولاش داوایـان کـرد، کـە بۆ چارەسـەری پەنـا بۆ چارەسـەری سیاسـی ببـەن، بـە ڕازیبـوون بەهاوبەشـی کردنـی سـامانی سروشـتی . شـایەنی باسـە ئـەم ڕێککەوتنـە یارمەتـی حکومەتـی باشـوری سـودانی دا، کـە داهاتـی پێویسـت بـۆ بنیاتنانـەوەی باشـور بەدەسـت بهێنێـت[2] .

چەنـد دەوڵەتێکـی فیدڕاڵـی داهێنانێکـی تـازەی ڕێکخراوەیـی ئەوتۆیـان پەسـەند کـردووە کـە شـێوازی گفتوگـۆو دانوسـتان ئامـڕازی بـۆ مامەڵـە کـردن لەگـەڵ مەسـەلەو ناکۆکییە ناوخۆییـەکان، کە بوەتە جێگەی سـەرنجی

١- جورج ئەندرسن، مصدر سابق، ص٦٢ .

٢--وحيد علي عبدي، مصدر سابق، ص١٧٠.

نێودەوڵەتی، بۆنموونە ئوسترالیا کۆمسیۆنێکی سەربەخۆی مینحەدانی هەیە، کە کاریان دەسنیشانکردنی تواناو پێویستی دارایی ولایەتەکان و پێشکەشکردنی ڕاوێژکارییە لەسەر بەخشین بۆئەوەی نەبێتە هۆی دروست بوونی ناکۆکی لە ولایەتەکاندا، و لە هەندێ دەوڵەتی فیدڕاڵیشدا، حکومەتی ناوەندی زۆر باڵا دەستەو دەکرێ لەپەیوەندییەکاندا لەگەڵ یەکە پێکهێنەرەکاندا زۆر بەکاربێت، لەدەوڵەتی تردا یەکسانی زۆرترەو گرنگیی زیاتر بەڕاوێژکاریی وڕێککەوتنی گفتوگۆ لەسەرکراو دەدرێت. بۆنموونە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ویلایەتەکان کار لەسەر دروست کردنی لۆبی دەکەن لەناو کۆنگرێسدا بەڵام لەمالیزیا گفتوگۆیەکی کەمی بونیادنراوی نێو حکومییان هەیەو فیدڕاڵییەکەیان ناوەندگەرایە.

خواستی دووەم: ڕاگەیاندنی باری نائاسایی

ڕاگەیاندنی باری نائاسایی یەکێکی ترە لەمیکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لەدەوڵەتانی فیدڕاڵیدا، بۆیە ئەم خواستە لەچوارچێوەی سێ لقدا شەن وکەوی ئەم میکانیزمە دەکات:

لقی یەکەم: ناساندنی میکانیزمی ڕاگەیاندنی باری نائاسایی

دۆخی نائاسایی یان حاڵەتی نائاسایی لە کاتێکدا دروست دەبێت، کە دۆخ و فاکتەرێک لە دەوڵەتدا دێتە پێشەوە، کە دەسەڵاتی جێبەجێکردنی بێ توانا دەکات لە سەپاندنی ئاسایش و سەقامگیری، بەمجۆرەش دەسەڵاتی جێبەجێکردن دەردەچێ لە حوکمی یاسای بنەڕەتی و ئاسایی و پەنا بۆ ڕێوشوێنی بەپەلەو مەترسیدار دەبات، بەمەبەستی پاراستنی ئاسایشی گشتی و دامەزراوە گشتیەکان[١].

١-م.د.اسعد غالي حمزة، قانون الطواري وحقوق الانسان، موقع جامعة القادسية، تاريخ الزيارة:
٢٠٢١/٢/٢٥، على الرابط:
https://qu.edu.iq/law/wp-content/uploads/2013/11/قانون-الطوارئ-وحقوق-الانسان.pdf

تایبەتمەندییەکانی دۆخی نائاسیی بریتین لە[1]:

١- بەکارهێنانی ئەم میکانیزمە (دۆخی نائاسایی) دەبێت لەژێر چاودێری یاساکاندا بێت.

٢- ئەم یاسایانە نابێت لە حوکمەکانی دەستور لابدەن .

٣- ئەم یاسایە دەبێت کاتی بن.

٤- مەبەست لە سەپاندن و ڕاگەیاندنی باری نائاسایی پاراستنی بەرژەوەندی نەتەوەییە.

٥- ئەم حاڵەتە ڕیزپەڕی دەبێ بەهێزی یاسا کۆتایی بێت، یان گەر پێویستی نەما کۆتایی بێت.

دوو جۆری سەرەکی هەیە لە حاڵەتی باری نائاسایی:

١- حاڵەتی باری نائاسیی ڕاستەقینە:

ئەم حاڵەتە پێشی دەوترێت یاسای جەنگی یان حاڵەتی لەناکاوی سەربازی، کە بارودۆخێک کە بەهۆی داگیرکاری دوژمنی بیانی خاکی دەوڵەت یان بەشێک لە خاکەکەی پێناسە دەکرێت، هەروەها ناکۆکی ناوخۆیی، کە هەڕەشە لە دەوڵەت دەکات و ڕاگەیاندنی ئەم دۆخە دەبێتە هۆی دروستبوونی پێشێلکاری لەسەر ماف و ئازادییە گشتیەکان، ئەمەش بەهۆی توندی بارودۆخە نائاساییەکەی و ئەو پێداویستیانەی کە ئەو دۆخە پێویستی پێیەتی[2].

١--جغلول زغدود، حالة الطوارىء وحقوق الانسان، رسالة الماجستير، كلية الحقوق والعلوم التجارية، جامعة بـ و مرداس، ٢٠٠٥، ص١٣.

٢--جغلول زغدود، مصدر سابق، ص٢٤.

٢- دۆخی حاڵەتی باری نائاسایی سیاسی :

ڕاگەیاندنی ئەم دۆخ و حاڵەتە لەکاتی بوونی هەڕەشەیەکی هەستپێکراو دەبێت، جا هۆشداری بدرێت لە بوونی هەڕەشە یان شەڕ، واتە ڕاگەیاندنی حاڵەتی سیاسی لەناکاو ڕەنگە لەسەر بنەمای ئەو مەترسیە نزیکە بێت، کە ڕووبەڕووی نیشتمان دەبێتەوە جیا لە جەنگ دەکرێ سەرپێچیەکی مەدەنی بێت یان ناسەقامگیری لە ڕادەبەدەر یان بوونی کارەساتی گشتی[١].

ڕاگەیاندنی باری نائاسایی لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا لە مامەڵەکانی جەنگ و قەیرانی ئابوری و جیابوونەوەو لە مامەڵەشدا دامەزراوە فیدراڵییەکان دەسەڵاتێکی زۆریان دەبێت وەک لێپرسراویەتی سیاسەتی دەرەو جەنگ و مەسەلەی ئاشتی و زۆرجار بۆ ئەوە دەڕوات، کە دامەزراوە فیدڕاڵییەکان زیاتر دەست لەکاروباری ناوخۆیی هەرێمەکان وەربدەن و تێپەڕبکات لەوەی کە لەدەستوردا دیاریکراوە. جەنگ یەکێکە لە هەرە هۆکارە بزوێنەرەکان بەرەو ناوەندی بوون، بەزیادکردنی دەسەڵاتی دەوڵەت بەسەر کۆمەڵگادا بۆ دابینکردنی پاراستن و ئاسایش بۆ تاک و ئاسانکارییەکانی دەوڵەت بۆ ئەوەی دەوڵەت بتوانێت هەموو وزەکانی نەتەوە ئاڕاستە بکات بۆ خزمەتی هەوڵی جەنگی دەوڵەت، هەموو ئەمانەش دەبێتە هۆی فراوانبوونی سەروەری دەوڵەت بەسەر هەرێمەکاندا و لەکارکەوتنی جوڵەی حکومەتی هەرێمەکان لە دەستێوەردان لە هەندێ کاروباری تایبەت بە حاڵەتی نائاسایی و چارەسەرەکردنی[٢].

لەم حاڵەتەشدا دەوڵەتی فیدڕاڵی سروشتی فیدڕاڵی خۆی لەدەستداوە و بۆتە نیمچە فیدڕاڵی، بەو هۆیەی کە حکومەتی فیدڕاڵی دەستێوەردان

١--معمر مهدي صالح، مصدر سابق، ص٢٣٠.
٢--المصدر نفسه، ص٢٣١.

دەكات لەدەسـەڵاتی ولاتانـی ئەنـدام و هەنـدێ جـار دادگاكان ڕۆڵیـان دەبێت لـە حوكمكردن لەكاتی دەسـەڵاتی نائاسـایی و ناوەندی دەسـەڵاتی فیدڕاڵـی بـۆ نموونـە، لەوانەیـە بەكارهێنانـی هێـزو پێویسـتی بەڕەزامەنـدی یاسـادانەران هەبێـت، بـەڵام كاریگەرییەكـەی سـنوردارە، ئەگـەر زۆرینـە كۆنترۆڵـی دەسـتەی یاسـادانانی كردبێت، بۆ نموونـە دەسـتوری باشـوری ئەفریقـا لـە سـاڵی (١٩٩٦ز) یەكێكـە لـە دەسـتورە هـەرە پێشـكەوتووەكان لەدانانـی ئامـرازو ڕێوشـوێنەكانی پاراسـتنی ئـەو حاڵەتانـە[١].

چەنـد پێداویسـتیەک هـەن بـۆ ڕێگەگرتـن لـە خـراپ بەكارهێنانـی ئـەو دەسـەڵاتانەی كـە بـۆ چارەسـەركردنی دۆخـی نائاسـایی دانـراون لەوانـەش[٢]:

١- پێویسـتە دەسـەڵاتە ناوەندییەكانـی پەیوەسـت بـە حاڵەتـی نائاسـایی لـە دەسـتورەوە سـەرچاوەیان گرتبێـت.

٢- پێویستە ئەم دەسەڵاتانە بۆماوەیەكی كاتی بن.

٣- بوونـی دەسـتەیەكی سـەربەخۆ بـۆ بڕیـاردان لـە ڕێوشـوێنی نائاسـایی، كـە بـۆ پاراسـتنی دەسـتورو بەرگریكـردن لێـی گیراونەتەبـەر .

سیسـتەمە فیدڕاڵییەكانـی حكومـەت وەک هەمـوو جـۆرە حكومەتـە دەسـتورییەكانی تـر لەسـەر ئـەو گریمانەیـە دامـەزراوان، كـە دەبێـت دەسـەڵاتی سیاسـی هەندێـک ڕاهێنانـی لەگـەڵ سـنورداركردنی یاسـایدا هەبـێ، واتـە پێویسـتە دەسـتور ئامادەبكرێـت بـۆ ڕێوشـوێنە لەنـاكاوە ڕاشـكاوەكان یـان پێویسـتە نەرمییـەک هەبێـت بۆئـەوەی حكومـەت بـە پێوانەیـی نائاسـا مامەڵـە لەگـەڵ حاڵەتـی لەنـاكاو و نائاسـایی بـكات، و ئـەو قەیرانانـەش، كـە پێویسـتیان بـەم ڕاهێنانـی دەسـەڵاتە هەیـە واتـە دەسـەڵاتی لەنـاكاو بریتییـن لـە جەنگـەكان و پاشەكشـەكردنی ئابـوری و جیابوونـەوەو سـەرهەڵدان و ئـاژاوەو تێكـدان[٣].

١--جورج اندرسون، مصدر سابق، ص٥٢.
٢--علي مدلول محسن، مصدر سابق، ص١٢٩.
٣--روبـرت بـوی، كارل فریدریـک، دراسـات فـي الـدول الاتحادیـة، ط٢، الـدار الشـرقیة

بەکارهێنانی ئەم دەسەڵاتە لە دەوڵەتی فیدڕاڵی سێ جۆر سنورداری لەسەرە، کە بریتین لە:[1]

١- سنورداری پەیوەندی دەسەڵاتی جێبەجێکردن لەگەڵ هاووڵاتیان، کە دەسەڵات لێرەدا پەیوەست دەبێت بە بنەمای ئەو ئازادیانەی کە بۆ هاووڵاتیان پارێزراوەو دور لە دەستێوەردانی حکومەت.

٢- سنورداری پەیوەندی دەسەڵاتی جێبەجێکردن بە دەسەڵاتەکانی ترەوەو پەیوەستبوون بە بنەمای جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان و پاراستنی سەربەخۆییان.

٣- دوا سنوری پەیوەندی بە دەوڵەتی فیدڕاڵییەوە هەیە، واتە لقی جێبەجێکار بە بنەمای فیدراڵییەوە پەیوەست دەبێت بەپێی ئەو بنەمایانە بێت، کە لە دەستوردا هاتووەو پێویستە ڕێزی لێبگیرێت و کارەکانی حکومەت لەنێوان حکومەتی فیدڕاڵ و خۆجێیدا دابەش ببن.

لقی دووەم: ڕۆڵی میکانیزمی ڕاگەیاندنی باری نائاسایی لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

دیارە دەوڵەتی فیدڕاڵیش وەک هەر جۆرێکی تری دەوڵەت، لەبەرامبەر دۆخی نائاسایی وەک جەنگ و قەیرانی ئابوری و یاخیبوون و هەموو ئەو دۆخانەی زیان بە قەوارەی دەوڵەتەکە بگەیەنێت و لاوازی بکات پەنا بۆ ڕێوشوێنە لەناکاوەکان دەبات، بۆ پێدانی دەسەڵاتی زیاتر بە حکومەتی ناوەندی بە مەبەستی کۆتایهێنان بەو دۆخانە[2].

بەکارهێنانی ئەم دەسەڵاتانەو ڕۆڵیان بۆ دەستەبەرکردنی سەقامگیری و دیموکراسی و پاراستنی مافەکانی مرۆڤ و حوکمی یاساو شێوە بنەڕەتییەکانی حوکمڕانی باشە، زۆربەی ڕێسا فیدراڵییەکان ڕێگە بە حکومەتی فیدڕاڵی دەدەن، کە دەست لە ئیدارەی ناوخۆیی یەکە

للنشر بالاشتراك مع مؤسسة فرانكلين الطباعة والنشر بيروت، ١٩٦٥، ص١٥٩.

١--روبرت بوى، كارل فريدريك ، مصدر سابق، ص١٦١.

٢--أزهار هاشم، مصدر سابق، ص١٢.

پێکهێنەرەکان وەربدات، بۆ نموونە دەستوری هیندستان بەپێی ماددەی ٣٥٥ بەرپرسیاریەتی دەخاتە سەر حکومەتی ناوەندی، کە ئەرکییەتی دەوڵەت لە دەستدرێژی دەرەکی و نائارامی ناوخۆیی بپارێزێت و دڵنیابێت لەوەی حکومەتی هەر ویلایەتێک بەپێی ماددەکانی دەستور کاربکات[١].

هەروەها ئەم دەسەڵاتانە ڕۆڵیان لە پاراستنی هاوسەنگی دەسەڵاتەکان لەنێوان ناوەندو ویلایەتەکان هەیە و یان ئەگەر یەکەیەک مەترسی ئەوەی لەسەربیت کە هەڵوەشێتەوە، بە هۆکاری هەبوونی قەیران لەو یەکەیەدا، ئەوا حکومەتی ناوەندی لەو کاتەدا سەربەخۆیی کەم دەکاتەوەو دەستێوەردان دەکات لەکاروباری یەکەکە[٢].

لقی سێیەم: نموونەی بەکارهێنانی ڕاگەیاندنی باری نائاسایی لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

پەیوەست بە نموونەی بەکارهێنانی میکانیزمی ڕاگەیاندنی باری نائاسایی لە چارەسەرکردنی کێشەو ناکۆکییەکانی دەوڵەتە فیدڕاڵیدا ئەوا دەتوانین باس لە نموونەی ڕاگەیاندنی باری نائاسایی لە دەوڵەتی (کەنەدا) بکەین، لە ساڵی (١٩٧٠ز) بەهۆی قەیرانی (ئۆکتۆ) بە سەرۆک وەزیرانی کەنەدا بڕیاری ڕاگەیاندنی باری نائاسایی و ڕاگرتنی ئازادییە گشتییەکانی دا، ئەمەش بەهۆی دروستبوونی ئەو دۆخە ناسەقامگیرو ئەمنیەی، کە لەلایەن بزوتنەوەی سەربەخۆیی (کیبک) دروستبوو، کە هەوڵی سەربەخۆیی (کیبکیان) ئەدا، لە کەنەدا[٣].

هەروەها سودان لە بەرواری ١٢ی کانوونی یەکەمی ساڵی (١٩٩٩ز)

١--المؤسسة الدولية الديمقراطية، الفيدرالية، مصدر سابق.

٢--المصدر نفسه.

٣--بيار أحمراني، النزعة الاستقلالية في كيبيك عبر التاريخ، تاريخ الزيارة، ٢٠٢١/٣/٣٠على الرابط الاتي:

https://www.rcinet.ca/ar/2018/08/11/النزعة-الاستقلالية-في-كيبيك-عبر-التار/

حاڵەتی نائاسایی لەو وڵاتەدا ڕاگەیاند و پەرلەمانی هەڵوەشاندەوە بۆ ماوەی سێ مانگ، ئەمەش بەهۆی بەردەوامی شەڕی ناوخۆی لە باشوری ئەو وڵاتە، کە بەدرێژایی حکومەتە یەک لەدوای یەکەکان. کە داوای سەربەخۆیی و ئەتۆنۆمیان لە دەوڵەتی سودان دەکرد، بەهۆی ئەم ململانێ و شەڕەوە لە ساڵی (١٩٩٣ز) و نزیکەی دوو ملیۆن کەس مردون و زیاتر لە ٤ ملیۆنیش، کە لەباشورەوە بەرەو ئاڕاستەی باکوری وڵات ئاوارە بوون[١]

لە (نێجیریا)ش دەسەڵاتی سەربازی ئەو وڵاتە، لە ساڵی (١٩٩٨ز) باری نائاسایی لەناوچەی (دەلتا) ڕاگەیاند، ئەمەش بەهۆی ئەو توندوتیژی و ململانێیەی کە لەوێ سەریهەڵدابوو، کە داوای سەربەخۆییان دەکرد، بۆیە سوپا بە مەبەستی گەمارۆدان و کۆتایی هێنان بەو توندوتیژیانە باری نائاسایی ڕاگەیاندو دەستێوەردانی فراوانی کرد بە مەبەستی کۆنترۆڵکردنی دۆخەکە[٢].

لە ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا لە ساڵانی جەنگی ناوخۆیی (١٦٦٤–١٦٦٥ز) سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێکردنی ئەوکات، (ئەبراهام لینکۆڵن) کە سەرۆک کۆماری ئەوکات بوو، دەسەڵاتی ڕاگەیاندنی میکانیزمی باری نائاسایی بەکارهێنا لە دژی ئەو ویلایەتانەی کە داوای سەربەخۆیان دەکردو بەمەش توانی یەکێتییە فیدراڵیەکە بپارێزێت، هەروەها کۆماری ڤایماری ئەڵمانی بە پێی ماددەی (٤٨) لە دەستوری ڤایمار لە سەرەتای ساڵی (١٩٣٠ز) دەسەڵاتی ڕاگەیاندنی باری نائاسایی بەکارهێنا بۆ کۆنترۆڵکردنی هەندێ لەو ویلایەتانەی کە یاخی ببون لە حکومەتی فیدڕاڵی تەنانەت هەندێ جار بە پێی دەسەڵاتی ڕاگەیاندنی

١- عبر الوهاب الافندي، «السودان إلى أين حول الممارسات الديمقراطية العربية، دراسة حالات (ملف)»، مجلة المستقبل العربي، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، العدد (٢٥٧)، تموز ٢٠٠٠، ص١٧١.

٢- فضيلة خلفون وفيصل خميلة، «تداعيات النزاع الإثني على الدولة الفدرالية في إفريقيا – نيجيريا نموذجا–»، المجلة الجزائرية للامن الانساني، العدد الرابع، ٢٠١٧، ص١٨٥.

باری نائاسـایی لـەو ویلایەتانـە وەردەگرتـەوە یـان حکومەتەکانـی لەسـەر کار لادەبـردن و نوێنـەری فیدڕاڵـی دادەنـا، تـا یاخیبوونەکـە چارەسـەر دەکـران[1]

لـەم نموونانـەوە دەبینیـن، کـە ڕاگەیاندنـی بـاری نائاسـایی میکانیزمێکـی کاریگـەرە بـۆ کۆنترۆڵکردنـی هەنـدێ لـە ناکۆکییـەکان لـە نێـوان دەوڵەتـی فیدڕاڵـی و یەکـە پێکهێنـەرەکان کـە ڕەنگـە سـەر بکێشـێت بـۆ هەڵوەشـاندنەوەی دەوڵەتـی فیدراڵـی ئەگـەر چارەسـەر نەکرێـن، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا لەبەرئـەوەی ئـەم میکانیزمـە زۆربـەی کات ئەشـێت تاکلایەنـە لەلایـەن حکومەتـی فیدڕاڵیـەوە بەکاربهێنرێـت بۆیـە پێویسـتە چەنـد کۆتێـک بـۆ بەکارهێنانـی دابنرێـت لـە پێنـاو ئـەوەی زیـادەڕەوی لـە بەکارهێنانیـان نەکرێـت[2].

بەگشـتی لـە دەوڵەتانـی فیدڕاڵـی و نافیدڕاڵـی دوو کـۆت هەیـە لەسـەر بەکارهێنانـی میکانیزمـی ڕاگەیاندنـی بـاری نائاسـایی کـە یەکەمیـان بەرامبـەر هاوڵاتیانـە بـەوەی کـە پێویسـتە دەسـەڵاتی جـێ بەجێکـردن مـاف و ئـازادی هاوڵاتیـان بپارێزێـت، هەرچـی کۆتـی دووەمیانـە بەرامبـەر دەسـەڵاتەکانی تـرە، واتـە پێویسـتە دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن زیـادەڕەوی نەکاتـە سـەر دەسـەڵاتەکانی یاسـادانان و دادوەری، جگـە لـەم دوو کۆتانـە لـە دەوڵەتانی فیدڕاڵیدا کۆتێکی تر هەیـە لەسـەر ئـەم میکانیزمە، کە بریتییە لـە پابەندبوونـی دەسـەڵاتی حکومەتـی فیدڕاڵـی بـە بنەمـای فیدڕاڵیزمـەوە کە مەبەستمان ڕێزگرتنـە لـە مانـەوەو پاراستنی دوو ئاسـتەکەی حکومـەت و نابێـت ئـەم بـاری نائاسـاییە ببێتـە هـۆی لەناوبردنـی ئـەم دوو ئاسـتەی حکومـەت و تەنیـا دەبێـت بـۆ ماوەیەکـی کاتـی بێـت بەکارهێنانەکـەی[3].

هـەر لـە چوارچێـوەی ئـەو کۆتەشـدا بەکارهێنانـی ئـەم کۆتـە نەبێتـە هـۆی پێشـێلکردنی دەسـتور، کـە بنەمـای سـەرەکی دەوڵەتـی

١- روبرت بوی، كارل فريدريک، مصدر سابق، ص ص ١٦٧ –١٦٨.

٢- المصدر نفسه، ص١٦٢ .

٣- روبرت بوی، كارل فريدريک، مصدر سابق ، ص١٦٢ .

فیدراڵیـە، لەگـەڵ ئەوەشـدا ناکرێت گرنتـی ئـەوە بکرێت کـە دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن بـە هەمـوو ئـەو کۆتانـەوە پابەنـد بێـت، بۆیـە هەنـدێ جـار ببـێ بـە سـەرچاوەیەک بـۆ چارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان دەبێتـە هـۆی قوڵبوونـەوەی ناکۆکییـەکان، بـۆ نموونـە کۆمـاری ڤایمـار لـە سـاڵی کۆتایی تەمەنـی (١٩٣٠ز) زیـادەڕەوی کـرد لـە بەکارهێنانـی ڕاگەیاندنـی بـاری نائاسـایی، کـە بـووە هـۆی پەکخسـتنی زۆربـەی حکومەتـی هەرێمـەکان کـە ئەمـەش یەکێـک بـوو لـە ڕێگا خۆشـکەرەکان بـۆ هەڵوەشـانەوەی کۆمـاری ڤایمـاری فیدڕاڵـی لـەو سـاڵەدا[1].

کەواتـە، دەبنیـن، ڕاگەیاندنـی بـاری نائاسـایی میکانیزمێکی کاریگـەرە بـۆ چارەسـەری ناکۆکـی، بـەڵام گرنگتریـن کەلێـن لـەم میکانیزمـەدا ئەوەیـە کـە تاکلایەنـە بـە ویسـتی حکومەتـی فیدڕاڵـی بەکاردەهێنرێـت، گەرچـی ڕەنگـە لـە هەندێـک حاڵەتـی دەگمەنـدا حکومەتـی هەرێمێکـی ناکـۆک یـان چەنـد لایەنێکی ناوخۆیـی ئـەو هەرێمـە خۆیـان داوای بەکارهێنانـی لـە حکومەتـی فیدڕاڵـی بکـەن، بۆیـە زۆربـەی جـار یەکلاییکردنـەوەی ناکۆکییـە کـە بـەم میکانیزمـە لـە بەرژەوەنـدی حکومەتـی فیدڕاڵـی دەبێـت.

خواستی سێیەم : جیابوونەوەو ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی

خواسـتی سـێیەم تیشـک دەخاتـە سـەر ناسـاندن و ڕۆڵ و بەکارهێنانـی لەچارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان لەدەوڵەتانـی فیدڕاڵیـدا.

لقـی یەکـەم ناسـاندنی میکانیزمـی جیابوونـەوە و ڕاگەیاندنـی سـەربەخۆیی:

یەکێک لـە و بابەتـە سـەرەکیانەی، کـە دەبێتـە پرسیار لەسـەر سیسـتەمی فیدڕاڵـی، ئەوەیـە کـە ئایـا دەوڵەتانـی ئەنـدام مافـی هەڵوەشـاندنەوە یـان پوچەڵکردنـەوەی یاسـا فیدڕاڵییـەکان، و بڕیـاری ڕاگەیاندنـی یەکلایەنـەی

١- المصدر نفسه، ص١٦٨.

جیابوونەوەیان هەیە؟ ڕەگ و ڕیشەی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا کاتێک ویلایەتی (کارۆلینای باشور) لە ساڵی ١٨٣٢ هەڵوێستی وەرگرت بە پوچەڵکردنەوەی هەندێک لە یاساکانی یەکێتی، کە پەیوەندبوون بەنرخی گومرگ، بە بیانووی ئەوەی، کە کۆنگرێس سنوری خۆی بەزاندووە، لە بەکارهێنانی دەسەڵاتەکانی خۆی کە لە دەستوری فیدڕاڵی هاتوون، ئەوەش ڕێگا بە هەر ویلایەتێک دەدات، کە ئەو یاسایانە بە پوچەڵکراو دابنێت[1].

لەڕووی زاراوەییەوە جیابوونەوە، واتە ڕۆیشتنی بەشێک یان هەرێمێک لە سەروەری دەوڵەتی ڕەسەن و دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێ، ئەمەش کاتێک دەبێت، کە هەموو توخمەکانی دەوڵەتی یاسایی کۆکردبێتەوە و جێگری کردبێت و دەولەتە ڕەسەنەکەش نەیتوانی بێت باوەڕی پێبهێنێت کەدەستبەرداری ڕای جیابوونەوە ببێت[2].

سەبارەت بە پرسی جیابوونەوە لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا، ئەوا زۆربەی دەستورە فیدڕاڵییەکان بە ئاشکرا یاخود نائاشکرا ئەو بڕگەیان تێدایە، کە مافی جیابوونەوە قەدەغە دەکەن و جەخت لەیەکێتیەکە یەکپارچەیی ناوخۆیی دەوڵەت و پاراستنی یەکپارچەیی، یەکێتی دەکەنەوەو ڕێگە لەپارچەپارچەبوون و ڕوخانی دەوڵەت دەگرن، نموونەی ئاشکراش بۆ ئەمە دەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە، کە ڕێگە لە جیابوونەوەی ویلایەتەکان لەدەوڵەتی ناوەندی دەگرێت، هەروەها دەستوری مەکسیک و بەڕازیل و نێجیریا و ئیسپانیا، کە دوو ڕیفراندۆمی جەماوەری لەسەر جیابوونەوە قەدەغە کردووە[3].

هەندێک لەفوقەهاکان هۆشداری لە مەترسیەکانی چەسپاندنی مافی جیابوونەوە دەدەن، چونکە لەگەڵ ئەو بنەمایانەدا ناگونجێت، کە دەوڵەتی

١--الشافعي رشيد، القانون الدستوري والنظم السياسية السودانية، منشأه المعارف، الاسكندرية، ١٩٧٢، ص١٧٦.

٢--عبدالواحيد محمد، القانون الدولي العام، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٩٤، ص١٤٨.

٣--صلاح جبير البصيصي، مصدر سابق، ص٣٧٠.

فیدرڕاڵی لەسەر دامەزراوە، چونکە مەترسی لەسەر یەکپارچەیی دەوڵەت دروست دەکات و کاریگەری لەسەر سەقامگیری دەوڵەت هەیە، هەروەها دەبێتە هۆی لاوازی حکومەتی فیدرڕاڵ و دەیخاتە ژێر گوشاری حکومەتە هەرێمیەکان بەجۆرێک کە بۆ بەدەستهێنانی داواکارییەکانی خۆیان بەکاریدەهێنن، بۆیە دامەزراندنی دەوڵەتی فیدرڕاڵی پێویستی بە پابەندبوونێکی هەمیشەیی هەیە بە هاریکاری و تەبایی و جیابوونەوە لەگەڵ بنەماکانی دەوڵەتی فیدرڕاڵ یەکناگرێتەوە[1].

لەبەرامبەردا لە دەستوری هەندێک لە دەوڵەتان دەبینرێت، کە بەفەرمی ئەم مافەیان بەیەکە پێکهێنەرەکان داوە، وەکو دەستوری یەکێتی سۆڤیەت لە ساڵی ١٩٧٧، ئەسیوبیا لە ساڵی ١٩٩٥، سانت کیتس ونیفیس لە ساڵی ٢٠٠٣ و دەستوری کۆماری فیدرڕاڵی سودان لە قۆناغی گواستنەوە لە ساڵی ٢٠٠٥، واتە ئەم دەستورانە ڕێگایان بەیەکە پێکهێنەرەکان داوە بۆ هەڵوەشاندوەی پەیماننامەی یەکگرتنەکە و کێشانی ڕێگای جیابوونەوە، ئەمەش بەمەبەستی دورکەوتنەوە لە قەیرانی دەستوری[2].

لەگەڵ ئەوەشەدا بەشێک لەو دەستورانەی، کە مافی جیابوونەوەیان تێدا هاتووە و دانی پیانراوە تەنها مەسەلەیەکی تیۆرییە، بۆ نمونە لە یەکێتی سۆڤیەت دەسەڵاتەکانی یەکگرتوو هەڵدەستێت بە سەرکوتکردنی هەر بزوتنەوەیەک داوای جیابوونەوە بکات، وەکوئەو ڕووداوە خوێناوییەی کە لە کۆماری شیشان ڕوویاندا لە میانی هێرشی سوپای ڕووسیا داو بە دوای ڕاگەیاندنی جیابوونەوە لەلایەن شیشانییەکان[3].

هەریەک لەبیرمەندان (شارل دیوراند)و (کالهون) بەم جۆرە باس لە مافی جیابونەوەو مافی هەڵوەشانەوە (پوچەڵکردنەوە) لەدەوڵەتی

١--صلاح جبیرالبصیصي، مصدرسابق، ص٣٧١.

٢--مصدر نفسە، ص٣٧١.

٣--محمد عمر مولود، مصدر سابق، ص٢٥٩.

فیدراڵیـدا دەکـەن:

١- بـەڕای (شـارل دیوراند) دەوڵەتی فیدڕاڵی، جۆرێکە لـە جۆرەکانـی ناناوەندێتـی و ئـەم دەوڵەتـە بریتییـە لەچەنـد کۆمەڵەیـەک کەپێکهاتـەی تایبەتی خۆیان ومافي سـەربەخۆیی بەشیان هەیە، بۆیە دەوڵەتی ئەندام مافـی پاشـگەزبوونەوەی لەیەکێتـی هەیـە، کەئەمـەش ئەوەیـە کەجیـای دەکاتـەوە لەپارێـزگاو ناوچـەو کانتۆنـەکان[1].

٢- بـەڕای (کالهـون) یـش ویلایەتـەکان مافـی پوچەڵکردنـەوەی یاسـا فیدڕاڵییەکانیان هەیەو هەروەها مافی جارِدانی جیابونەوەشیان لەیەکێتی هەیـە، ئـەو بەڵگـە یاسـاییانەش، کـە (کالهـون) پشـتی پـێ بەسـتبوون ئەمانـەی خـوارەوە بـوون[2]

أ- یەکێتی ڕێککەوتنێکە لەنێوان دەوڵەتە یەکسانەکان.

ب- حکومەتـی یەکێتـی لەلایـەن ئـەو دەوڵەتانـە دامـەزراوە، وەکـو بڕیارێـک بـۆ جێبەجێکردنـی دەقەکانـی ئـەو ڕێککەوتنـە کـە لـە دەسـتوری یەکێتـی هاتـووە.

ت-کاری بریکار ئەگەر سنوری خۆی بەزاند پوچەڵ و بێ نرخە.

ث- دەوڵەتی ئەندام مافی ئـەوەی هەیـە، کـە بڕیاربدات ئایا حکومەتی یەکگرتـوو لـە هەرکارێـک لـە یاسـای کارەکانـی سـنوری تایبەتمەندییەکانـی خـۆی بەزانـدووە یـان نـا؟.

دەکرێـت ڕای ڕاسـت لـە نێـوان شـارەزایانی نێودەوڵەتـی و دەسـتوری ئەوەبێـت، کـە جیـاوازی بنەڕەتـی لەنێـوان یەکێتـی کۆنفیدڕاڵـی و یەکێتـی فیدڕاڵـی ئەوەیـە، کـە یەکەمیـان مافـی جیابوونـەوە بـۆ دەوڵەتانـی چونـە نـاو یەکێتیەکـە دەدات، بـەڵام فیدڕاڵـی یەکریـزی و بـێ توانایـی دەوڵەتانـی ئەنـدام لـە جیابوونـەوە لـە یەکێتییەکـە دەچەسـپێنێ و دەبـێ هەمـوو جیـاوازی و ناکۆکییـەکان لـە دەوڵەتـی فیدڕاڵیـدا بـۆ بەرزکردنـەوەی پلـەی

١--محمـد بكـر حسـين، الاتحـاد الفدرالـي بيـن النظريـة التطبيـق، اطروحـة دكتـورا، كليـة الحقـوق، جامعـة عيـن شـمس، ١٩٧٧، ص٣٩.

٢--معمر مهدي صالح، مصدر سابق، ص٢٦٢.

یەکێتی بەکاربێن نەک جیابوونەوە[١].

لقی دووەم: ڕۆڵی جیابوونەوەو ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

دیارە بابەتی جیابوونەوەو ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی یەکێکە لەو دیاردانەی، کە ڕووبەڕووی دەوڵەتی فیدراڵی دەبێتەوەو دەوڵەتانی فیدراڵیش جیاوازن لە چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەم پرسە، بەجۆرێک هەندێک لە دەستورە فیدراڵییەکان قەدەغەی دەکەن و بە دژی یەکپارچەیی دەوڵەتی دادەنێن و هەندێکی تریش هەرخۆیان لێنادەن، هەرچۆنێک بێت پرسی جیابوونەوە، یەکێکە لەو ئامرازە سیاسی و یاساییانەی کە رۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت لە چارەسەرکردنی گرفت و ناکۆکییەکانی ئەتنی و نەتەوەییەکان و بڕیاردان لە ئایندەی سیاسیان ...هتد[٢].

جیابوونەوە لەو دەوڵەتە فیدراڵیانەی کە شکست دەهێنێت لە جێبەجێکردن و چەسپاندنی بنەماکانی فیدراڵی ڕۆڵێکی سەرەکی دەبینێت لە چارەسەرکردنی ئەو ناکۆکیانەی کە یەکە پێکهێنەرەکانی توشی دەبن، لەگەڵ حکومەتی ناوەندی بەتایبەتی کاتێک کە حکومەتە ناوەندییەکان زۆر ناوەندیی دەبن و لە دیموکراسی دوور دەکەونەوەو دەرفەتی دیالۆگ یان هاوکاری لە نێوان ناوەندو هەرێمەکان کەمدەبێتەوە بۆیە لێرەدا هەرێمەکان دەرفەتێک کە بەڕاست و دروستی دەزانن لەبەردەمیان بەردەوام نەبوونە لەو یەکێتیەو گرتنەبەری جیابوونەوە سەربەخۆییە[٣].

١--معمرمعدي صالح،مصدرسابق، ص٢٦٣.

٢- أليو قرنق، الحق في الاستقلال عبر تقرير المصير بالتطبيق على تجربة جنوب السودان، ٣يناير ٢٠١٩، ، مركز الجزيرة للدراسات، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/٣/١٦، على الرابط الاتي:

https://studies. aljazeera. net/en/node/4384.

٣--محسن سعدون، الفيدرالية في المجتمعات المتعددة، مطبعة ازادى، دهوك، ٢٠٠٨،

هەروەهـا جیابوونـەوە ڕۆڵێکـی سـەرەکی دەبێـت لەچارەسـەرکردنی گرفتەکانـی نەبوونـی حوکمـی یاسـاو دابەشـنەکردنی دەسـەڵاتەکان بەپێـی دەسـتورو ڕێزنەگرتـن لەمافـی کەمینـەکان، کـە ئەمـەش وادەکات شانسـی مانـەوەی فیدراڵییـەکان کەمتربێتـەوە بەتایبـەت لـەو فیدراڵیانـەی کـە بـەزۆر سـەپێندراون وەکـو قەیرانـی شیشـان لـە سـاڵی (١٩٩٤ز) بـەو پێیـەی کـە شیشـان بـە ئیرادەی خـۆی نەچووبـووە نـاو فیدراسـیۆنی ڕوسـیا[1].

جیابوونـەوە لـەو دەوڵەتانـەی، کـە بەدەسـت کێشـەی نەتەوەیی و ئەتنی دەناڵێنـن و ناتوانـن پێکـەوە ژیـان و تەبایـی لەژێـر سـێبەری دەوڵەتـی فیدراڵیـدا بەدیبێنـن، ڕۆڵێکـی گرنـگ دەبینـێ بـەوەی، کـە هـەر نەتـەوەو گروپێـک بڕیـار لـە ئاینـدەی چارەنوسـی خـۆی بـدات، بـەوەی کـە دەبێتـە دەوڵەتێکـی سـەربەخۆ لەپـاش جیابوونـەوە یـان لەگـەڵ دەوڵەتێکـی تـر یـەک دەگـرێ.

ڕەنگـە لـە بەشـێک لـە دەوڵەتـە فیدارڵییـەکان لاوازی بارودۆخـی ئابـوری ببێتـە هـۆی ئـەوەی، کـە هەرێمـەکان بـە دوای جیابوونـەوە لـە دەوڵەتـی فیدراڵییـدا بگەڕێـن، بەمەبەسـتی پەیداکردنـی سـەرچاوەی نوێـی پارەدارکـردن و چارەسـەرکردنی خـراپ و دۆخـی ئابـوری هەرێمەکەیـان، وەک ئـەوەی کـە لـە ئوسـترالیای خۆرئـاوا ڕوویـدا، کاتێـک زۆرینـەی دانیشـتوانی ئـەو ویلایەتـە دەنگیـان دا بـە جیابوونـەوەی لـە یەکێتـی فیدراڵـی ئوسـترالیا لـە سـاڵی (١٩٩٣ز) بەهـۆی تێکچوونـی بـاری ئابـوری. بـەڵام حکومەتـی فیدراڵـی ئوسـترالیا ئـەم جیابوونـەوەی ڕەتکـردەوەو لەجیاتـی ئـەوە وەڵامـی داواکاری و کێشـە ئابورییەکانـی ویلایەتەکانـی دایـەوە، لەڕێگـەی سیسـتەمی یارمەتـی دارایـی بـۆ ئـەو ویلایەتانـەی کـە ڕووبـەڕووی کێشـەی ئابـوری دەبنـەوە[2].

ص٧٤.

١--صلاح جبير البصيصى، مصدر سابق، ص٣٧٧.

٢--صلاح جبير البصيصي، مصدر سابق ، ص٣٧٧.

لقـی سـێیەم: نموونـەی جیابوونـەوەو ڕاگەیاندنـی سـەربەخۆیی لـە دەوڵەتانـی فیدراڵیـدا:

لـە مێـژووی دەوڵەتانـی فیدراڵـی چەنـدان نموونـەی جیابوونـەوە بەرچاودەکەوێت، لەوانەش جیابوونـەوەی ئەریتیریا لـە دەوڵەتی فیدراڵـی ئەسـیوبیا، ئەمـەش بەهـۆی هەڵوەشـانەوەی سیسـتەمی فیدراڵـی لـە سـاڵی ١٩٦١ و بەهۆیـەوە ئەریتریـا لـە سـاڵی ١٩٩٣ سـەربەخۆیی خـۆی لـە ئیمپراتۆریەتـی (هایـل سێلاسـی) ڕاگەیانـد[١].

جیابوونەوەی باشـوری سـودان لە دەوڵەتی سـودان لە ساڵی (٢٠١١ز)، کـە لـە٨٣ ٪ی باشـورییەکان بەپێـی ڕاپۆرتـەکان دەنگیـان بەجیابوونـەوە دابـوو، هۆکارەکانـی جیابوونـەوەی باشـوری سـودان زۆرە لەوانـەش کێشـەی ڕەگـەزی و تاوانبارکردنی باکورییـەکان وەک داگیرکـەر و فشـارە دەرەکییـەکان چ لـە وڵاتانـی دراوسـێی چ لـە وڵاتـی دەرەوە، هەروەهـا خراپـی بەڕێوەبـردن و بەفیڕۆدانـی سـەرچاوەکانی وڵات و بێ بەشـبوون لـە خزمەتگوزارییـە پەروەردەیـی و تەندروسـتی و کۆمەڵایەتییـەکان، جگـە لەوانـەش لـە دەسـتدانی متمانـە لەنێوان باکورو باشـوردا وایکرد، کـە هـەر لایەنـەو بەگومانـەوە سـەیری کارەکانـی یەکتـر بکـەن[٢].

جیابوونـەوەی هەرێمـی بیافـرە لـە نێجیریا لـە سـاڵی (١٩٦٧ز) ئەمـەش بەهـۆی شـەڕی ناوخـۆ و خـراپ بەڕێوەبردن و جێبەجێنەکردنی پێکهاتـەی فیدراڵییـەت لـە نێجیریا[٣]، هەروەهـا جیابوونـەوەی چیکۆسـلۆڤاکیا لـە سـاڵی

١--أمجد الدهامـات، هـل الفيدراليـة تـؤدي الـى التقسـيم؟، شـبكة النبـأ المعلوماتيـة، الأحـد ١٧ حزيـران ٢٠١٩ تاريـخ الزيـارة : ٢٠٢١/٢/٢٧علـى الرابـط الاتـي:
https://m.annabaa.org/arabic/authorsarticles/19615

٢--اسـماء عبدالـرزاق، انفصـال جنـوب السـودان نتيجـة، فمـا أسـبابه، تأريـخ الزيـارة: ٢٠٢١/٢/٢٨علـى الرابـط الاتـي:
https://almoslim.net/node/150121

٣- أوتـا شـتاينفير، حـركات انفصاليـة فـي افريقيـا، خلال ارث اسـتعماري قديـم، تاريـخ الزيـارة: ٢٠٢١/٢/٢٨علـى الرابـط الاتـي:
https://amp.dw.com/ar/حركات انفصالية في افريقيا.. أطلال إرث استعماري قديم/a-55714622

١٩٩٣ لـە سـانت كيتـس نفيـس، جيابوونـەوەی كۆمـاری (مۆنتينگـرۆ) لـە يەكێتـی سـربيا لـە سـاڵی (٢٠٠٦ز)، جيابوونـەوەی ڕۆژهەڵاتـی پاكسـتان (بەنگلاديـش) لـە دەوڵەتـی فيدڕاڵـی پاكسـتان لـە سـاڵی (١٩٧١ز) لەڕێگـەی توندوتيژييـەوە[1].

لەبەرامبـەر ئـەم نموونـە سـەركەوتوانەی جيابوونـەوە ڕاگەياندنـی سـەربەخۆيی جـا بـە ئاشـتی بووبـێ، يـان بـە توندوتيـژی، ئـەوا چەنـد نموونەيەكيشـمان هەيـە، كـە لەجيابوونـەوەو ڕاگەياندنـی سـەربەخۆيی سـەركەوتوو نەبـوون، لەوانـە ١٠ ويلايەتـی ديكـەی باشـور لەويلايەتـە يەكگرتووەكانـی ئەمريـكا، كـە بـەدوای كارۆلينـای باشـور كەوتـن و جيابونـەوەی خۆيـان ڕاگەيانـد، ئـەوەش وای كـرد كەيەكێتـی ناچاربێـت بەچـەك و ململانێـی چەكداری كۆتايی بەكێشـەی جيابوونـەوە لـە ويلايەتـە يەكگرتووەكانـی ئەمريـكا بێنـێ .

لە سـاڵی (١٩٣٤ز) ويلايەتی ئوسـتراليای ڕۆژئـاوا داوای جيابوونـەوەی كـرد لـە پەرلەمانـی بەريتانيـا، بـەڵام داواكارييەكـەی سـەری نەگـرت، لـە بەرئـەوەی ليژنـەی هەڵبژێـردراو لـە هـەردوو ئەنجومەنـی لـۆردات و گشـتی لـە بەريتانيـا بڕيـاری دا، كـەوا بەپێـی ڕێككەوتنـە دەسـتوورييەكان پەرلەمانـی بەريتانيـا تايبەتمەندييـە بـە مامەڵەكـردن لەگـەڵ ئـەو كێشـانە[2]
.

بەگشـتی، دەبينيـن كـە ميكانيزمـی جيابوونـەوە ميكانيزمێكـی جێـی مشـتومڕە لـەوەدا ئاخـۆ تـا چ ڕادەيـەك كاريگـەری ئەرێنـی يـان نەرێنـی هەيـە لـە چارەسـەركردنی ناكۆكييـەكان لـە دەوڵەتـی فيدڕاڵيـدا، ئايـا بەكارهێنانـی واتـای هەڵوەشـاندنەوەی دەوڵەتـی فيدڕاڵـی دەگەيەنـێ يـان چارەسـەركردنی ناكۆكييەكانـی و بـەردەوام بوونـی دەوڵەتـە فيدڕاڵييەكـە، هەروەهـا بەهەمـان شـێوەی ڕاگەياندنـی بـاری نائاسـايی، گرنگترين كەلێن لـە ميكانيزمـی جيابوونـەوەدا ئەوەيـە كـە تاكلايەنـە بـە مكوڕبونـی هەرێم

١--صلاح جبير البصيصي، مصدر سابق، ص ص ٣٧٤-٣٧٥.
٢--شافعي محمد، مصدر سابق، ص١٧٩.

و یەکە پێکهینەرەکان بەکاردەهێنرێت، گەرچی ڕەنگە لە هەندێک حاڵەتی دەگمەندا حکومەتی فیدراڵی بە بەکارهێنانی قایل بێت، بۆیە زۆربەی جار یەکلاییکردنەوەی ناکۆکییەکان بەم میکانیزمە لە بەرژەوەندی هەرێمەکان دەبێت.

لەکۆتاییدا ئەوەی ماوەتەوە بیڵێین، لەبارەی میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لەدەوڵەتە فیدراڵییە بەراوردییەکاندا ئەوەیە، کە بەکارهێنان و ڕۆڵی هەریەکێک لەم میکانیزمانە لەدەوڵەتێکەوە بۆدەوڵەتێکی تر دەگۆڕێت، هەروەک لەپێشتریشدا ئاماژەمان پێکرد، دەوڵەتی فیدراڵیش وەک هەموو جۆرەکانی تر بەدەر نییە لەکێشەوناکۆکی و گرنگە لەڕێگای میکانیزمی دەستوری و یاساییەکانەوە هەوڵی چارەسەرکردن و کۆتایهێنان بەم ناکۆکیانە بدرێ، چونکە چارەسەرنەکردنی ئەم ناکۆکیانەو مانەوەیان بەهەڵپەسێردراوی ڕەنگە گرفتەکان قوڵتر بکاتەوەو زیانیش بەپێگەو داهاتووی دەوڵەتە فیدراڵییەکە بگەیەنێت.

بەشی سێیەم

میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکی لەدەوڵەتی فیدراڵی عێراقدا

باسـی یەکـەم: ناسـاندێك بـۆ دەوڵەتـی فیدڕاڵـی عێـراق و هەرێمـی کوردسـتان

باسـی دووەم: ناکۆکییەکانـی نێـوان حکومەتـی هەرێمـی کوردسـتان و حکومەتـی فیدڕاڵـی عێـراق.

باسـی سـێیەم: میکانیزمەکانـی چارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان لـە نێـوان هەرێمـی کوردسـتان و حکومەتـی فیدڕاڵـی عێـراق.

بەشی سێیەم و کۆتایی ئەم توێژینەوەیە تەرخانکراوە بۆ خستنەڕووی نموونەیەک لە ناکۆکی لەدەوڵەتێکی فیدراڵیدا، کە بریتییە لە دەوڵەتی عێراق، بۆیە و بەمەبەستی شیکردنەوەی تەواوی وێنەو کارکردنی سیستەمی فیدراڵی لە عێراقدا هەوڵدەدەین، کە لەتەواوی گۆشەنیگا ئاراستەکانەوە سیستەمی فیدراڵی لە عێراق بخەینە بەرباس و لێکۆڵینەوە، هەرلەبەرئەم هۆکارەش بەشی سێیەم، سێ باسی سەرەکی و چەند داواکارییەک لەخۆدەگرێت دەربارەی ناساندنی دەوڵەتی فیدراڵی عێراق و یەکە پێکهێنەرەکەی لەگەڵ ئەو ناکۆکیانەی کە لەم دەوڵەتە فیدراڵییەدا هەن لەگەڵیشدا خستنەڕووی میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان.

باسی یەکەم: ناساندێک بۆ دەوڵەتی فیدراڵی عێراق و هەرێمی کوردستان

لەم باسەدا هەوڵ دەدرێ لە میانی دوو خواستدا تیشک بخرێتە سەر ناساندنی دەوڵەتی فیدراڵی عێراق و هەرێمی کوردستان، وەک تاکە یەکەی پێکهێنەری فیدراڵی لە عێراقدا.

خواستی یەکەم: ناساندێک بۆ دەوڵەتی فیدراڵی عێراق

سەرەتای سەرهەڵدانی بیرۆکەی فیدراڵیزم لە عێراق تا ڕادەیەک کۆنەو دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (١٩٢١) کە لەو کاتەدا هەرسێ ویلایەتی عوسمانی (بەغداد، بەسرە، موصل) کە شانشینی عێراق بوون، بەشێوەیەکی نیمچە فیدرالی بەڕێوەدەبران، واتە لەسەر بنەمای ناناوەندییەتی سیاسی، دواتریش دوای کۆتایهاتنی سیستەمی پاشایەتی

و هاتنەسەرکاری سیستەمی کۆماری و گرتنەدەستی دەسەڵات لەلایەن ڕژێمی بەعسەوە لە هەموو ئەو قۆناغانەدا نەتوانرا کێشەکانی عێراق بەگشتی و بەتایبەتی کوردیش لەناویدا چارەسەر بکرێت بۆیە ئەم بارودۆخەو چەند هەنگاوێکی تر ڕێگەخۆشکەربوون بۆ عێراق بەرەو فیدراڵی، لەوانەش لە ساڵی ١٩٨٠ کوتلە سیاسیە ئۆپۆزسیۆنەکانی عێراق گفتوگۆیان دەکرد لەسەر مافی چارەی خۆنووسینی گەلی کورد لە عێراق و دواتریش دانان پێی لەچوارچێوەی هاوکێشەی فیدراڵیدا، گرنگتریش لەوە ڕاگەیاندنی فیدراڵی تاکلایەنە لەلایەن هەرێمی کوردستانەوە لە ساڵی ١٩٩٢ زەمینەیەکی لەباریان ڕەخساند بۆ هەنگاونان بەرەو بە فیدراڵی بوونی عێراق[1].

لەدوای ڕووخاندنی ڕژێمی بەعس لە ٢٠٠٣/٤/٩، لەلای زۆربەی هێزە عێراقیە ڕێکخراو و نا ڕێکخراوەکان و هێزە دەرەکی و نێودەوڵەتییەکان بەتایبەت (وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و ئەوروپاو نەتەوە یەکگرتووەکان)، باوەڕی بەوە ئەوە بوو، کە پێویستە بونیادنانەوەی دەوڵەتی عێراق لەسەر چەند بنەمایەک ببێت، کە بتوانێت کۆی لێکەوتە خراپەکانی دەیان ساڵەی حوکمڕانی دیکتاتۆری ناوەندی سەرکوتکەر و ستەمکاری نەتەوەیی و مەزهەبی ساڕێژ بکات لەم چوارچێوەیەشدا باشترین بژاردە لای زۆربەی ئەو هێزە ناوخۆیی و دەرکیانە ئەوەبوو کە عێراق وەکو دەوڵەتێکی فیدراڵی فرەیی خاوەن سیستەمێکی حوکمڕانی دیموکراسی پەرلەمانی ناناوەندی بونیاند بنرێتەوە[2].

لە ڕاستیشدا لەو کاتەدا چانسی بونیادنانەوەی عێراق لەسەر ئەم بنەمایانە ئەستەم نەبوو، بەتایبەت دوای هەڵوەشاندنەوەی زۆربەی

١- ازاد عثمان، العملية السياسية ومسيرة الفيدرالية في العراق، دار موكرياني للطبع والنشر، مطبعة موكرياني (اربيل)، ٢٠١٣، ص١٦٢.

٢- عابد خالد رسول، «ئایندەی بونیادنانەوە عێراق وەکو دەوڵەتێکی فیدراڵی»، گۆڤاری ئایندەناسی، ژمارە ١، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی، سلێمانی، ئایار/٢٠٢٠، ل٤٠.

دەزگا سـەرکوتکەرەکانی ڕژێمـی پێشوو(سـوپا، دەزگای ئەمـن، وەزارەتـی بەرگـری و ناوخـۆو . . .) هەربۆیـە لـە سـاڵانی سـەرەتادا پرۆسـەی بونیادنانـەوەی عێراق بـەم ئاڕاسـتەیە بەرێوەدەچـوو، بەتایبـەت لـە ئاسـتی پرۆسـەی سیاسـی و پێکهێنانـی هـەردوو حکومـەتـی کاتـی و گواسـتنەوەدا چەند وەزارەتێکی وەک (مافی مرۆڤ و کاروباری ژینگە) پێکهێنران، لەپاڵ بوژانـەوەی دەزگا ناناوەندییـە خۆجێییـەکان و چالاکبوونـی ڕێکخراوەکانـی کۆمەڵـگای مەدەنـی و میدیـای ئـازاد، بەشـێوەیەک، کـە چـاوەڕێ دەکـرا ئیـدی عێـراق ئامادەیـە بـۆ دەربازبـوون لـە جێکەوتەکانـی سـێ دەیـەی ڕژێمـی پێشـوو چواردەیـەی ڕژێمـی پاشـایەتی لاواز[1].

لەسـەر ئاسـتی پرۆسـەی دەسـتوریش دوو دەسـتور هـەن، کـە بـۆ بەیاسـایکردنی پرۆسـەی بنیاتنانەوەی عێراق لەسـەر بنەماکانی دیموکراسـی و فیدراڵـی و پەرلەمانـی نوسـراون، یەکەمیـان یاسـای بەڕێوەبردنـی عێـراق بۆ قۆناغـی گواسـتنەوە کە لـە (٢٠٠٤/٣/٨)پەسـەندکراوە و لـە ٢٨ /٢٠٠٤/٦ چـووە بـواری جێبەجێکردنـەوە، لەمـاددەی٤٤دا هاتـووە: (سیسـتەمی حکومـەت لەعێـراق کۆمـاری، فیدراڵـی دیموکراتیـەو دەسـەڵاتەکان لەنێـوان حکومەتـی فیدراڵـی و حکومەتـی هەرێـم و پارێـزگاو شـارەوانی و ئیـدارە خۆجێیـەکان دابەشـکراوە)، پاشـانیش دەسـتوری هەمیشـەیی عێـراق، کـە لـە سـاڵی (٢٠٠٥) دەرچـوو لەمـاددەی یەکەمیـدا دووپاتـی پەیڕەوکردنـی سیسـتەمی فیدراڵـی دەکاتـەوە. کـە دەقی ماددەکـە بـەم جۆرەیـە (کۆمـاری عێـراق دەوڵەتێکـی سـەربەخۆی خـاوەن سـەروەرییە، سیسـتەمی حوکـم تێیـدا کۆمـاری نوێنەرایەتـی (پەرلەمانـی) دیموکراتـی فیدراڵیـە)[2].

دیارە چەند هۆکارێک هەن کە وایان کرد عێراق فیدراڵی هەلبژێرێت و پیـادەی بـکات لەوانـەش فرەیـی نەتەوەیـی و ئاینـی و تایفـی بەجۆرێـک، کـە دیـاردەی دابەشـبوونی مەزهەبیـی و نەتەوەیـی لـە کۆمەڵـگای عێراقیدا لـە ئاسـتێکی بەرزدایـەو کاری کردۆتـە سـەر لایەنـی بارودۆخـی سیاسـی و

١--عابد خالد رسول، سەرچاوەی پێشوو، ل٤.

٢--المادة (٤) من الدستور العراقي.

کۆمەڵایەتی عێراق دوای ڕووخانی ڕژێمی بەعس دا دابەشبوونە ئەتنی و نەژادییەکان بەربەستێکی ڕاستەقینەبوون بۆ دیموکراسی عێراق و دورنەبوو ئەم جۆرە ناکۆکیانە ببێتە هۆی گەڕانەوەی بۆ دیکتاتۆری یان شەڕی ناوخۆیی خوێناوی، بۆیە فیدڕاڵیزم وەک چارەسەرێک بۆ ململانێ ئەتنی و مەزهەبییەکان دەبینراو لە زۆرێک لە وڵاتان فیدڕاڵیزم یارمەتیدەر بووە بۆ بەهێزکردنی دیموکراسی و ئاسانکردنی ململانێی ئاینی و ئەتنی وەک هندستان و کەنەداو سویسرا، ئەم دۆخی ململانێی سیاسیەی عێراقیش پێویستی بە دروستکردنی سیستەمێک هەبوو، کە ئەم پلوڕالیزمە دینی و نەتەوەیی و مەزهەبیانە لەخۆبگرێت، کە ئەویش فیدراڵیزم بووە[١].

هەروەها هۆکاری ئابوری بەمەبەستی هێشتنەوەی قازانجە ئابورییەکانی عێراق بۆ ڕۆڵەکانی وڵات و بەهێزکردن زیادکردنی ئەو قازانجانە، بەو پێیەی بازرگانی لە عێراق ڕووی لە زیادبوون کردووە وای لێهاتووە، کە زەحمەتە و ناکرێ لەڕووی ئابورییەوە هەرێمی کوردستان لەناوچەکانی دیکەی عێراق جیابکرێتەوە، چونکە خەڵکی ئەو هەرێمە لە فرۆشتنی هەندێک جۆری بەرهەمە کشتوکاڵی و ئاژەڵیەکاندا پشتیان بە بەغداو موسڵ دەبەست و لەبەرامبەریشدا دانیشتوانی ناوچەکانی ناوەڕاست و باشوری عێراق لە فرۆشتنی چەند جۆرێکی تر لە بەرهەمە کشتوکاڵی و پیشەسازییەکان پشتیان بە بازاڕەکانی هەرێمی کوردستان دەبەست و ئەمەش ببووە هۆی دروستبوونی ئابورییەکی تەواوکاری و پتەو لەنێوان ناوچە جۆراوجۆرەکانی عێراق[٢].

ئەمە جگە لە هۆکاری جوگرافی و بوونی کلتوری هاوبەش و ژیانێکی دوورودرێژی نەتەوەکانی عێراق بەیەکەوەو هۆکاری سەربازی (بەرگریش) بەو پێیەی هەرێمی کوردستان پێگەیەکی ستراتیژی گرنگ

١- نغم محمد صالح، «الفيدرالية في الدستور العراقي العام ٢٠٠٥ الواقع والطموح»، مجلة دراسات دولية، العدد ٤١، ٢٠٠٩، ص٥٢.
٢--محمد عمر مولود، مصدر سابق، ص٤٩٦.

بۆ عێراق پێکدێنێت، بەتایبەتیش لە گۆڕەپانی ململانێی سیاسی و ئابوری ستراتیژیدا لە پێناو خۆسەپاندن بەسەر ناوچەکەدا لەنێوان هەریەکە لەعێراق و ئێران و تورکیا، پەیوەندی ئاینی هاوبەش و دەکرێ بوترێ ئیسلام بەهێزترین پەیوەندییە، کە عەرەب و کورد لە عێراق پێکەوە گرێ بدات[1].

سەبارەت بە بوونی تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتێکی فیدڕاڵی لە دەوڵەتی فیدڕاڵی عێراقدا ئەوا دەتوانین بڵێین سەبارەت بە تایبەتمەندی هەبوونی دوو ئاست لە حکومەت، تا ئێستا جگە لە هەرێمی کوردستان هیچ هەرێمی تر لە سایەی دەستوری ٢٠٠٥ دروست نەبووە لە کاتێکدا دەستور بە ڕاشکاوانە مافی بەهەر پارێزگایەک یان زیاتر داوە، کە هەرێم دروست بکەن و ئەمەش وایکردووە، کە تایبەتمەندی بوونی دوو ئاست لە حکومەت لە عێراقدا لەبەردەم گرفتی گەورەدابێ، بەو پێیەی یەک یەکەی پێکهێنەر هەیە، سەبارەت بە تایبەتمەندی هەبوونی دەستوریش ڕاستە دەستوری نووسراو نەگۆڕی هەیەو تا ئێستا بەبێ ڕەزامەندی هەرێم، هیچ هەموارێکی بۆ نەکراوە، بەڵام دوچاری پێشێلکاری گەورە بووە لەلایەنی سیاسی و مافی مرۆڤ و دیموکراسی[2].

لە گرنگترین تایبەتمەندی دەوڵەتی فیدڕاڵی دابەشکردنی دەسەڵاتەکانە لەنێوان حکومەتی فیدڕاڵی و یەکە پێکهێنەرەکان، ڕاستە دەستوری عێراق هەستاوە بە ئەنجامدانی ئەم دابەشکردنە، بەڵام هەمیشە ئەم دابەشکردنی دەسەڵاتانە جێگەی مشتومڕو ناکۆکی بووە لەنێوان حکومەتی فیدڕاڵی و حکومەتی هەرێمی کوردستان لەوانەش کێشەو ناکۆکییەکانی بوودجەو نەوت و گاز و پێشمەرگەو ناوچە جێناکۆکەکان، بەجۆرێک ئەم کێشانە هەتا ئێستاش بە چارەسەرنەکراوی ماونەتەوە

١- وسن حميد رشيد، «الفيدرالية وتطبيقها في العراق»، مجلة جامعة بابل للعلوم الانسانية، المجلد ٢٧، العدد٤، ٢٠٠٩، ، ص١٢٣.

٢--عابد خالد رسول، ئایندەی بونیاتنانەوەی عێراق وەک دەوڵەتێکی فیدرالی، سەرچاوەی پێشوو، ل٦.

و عێراقیان بەرەو لاوازی بردووە[1].

تایبەتمەندییەکی تری دەوڵەتی فیدراڵی بریتییە لە بوونی ئەنجومەنی دووەم لە پەرلەمانی فیدراڵیدا، کە بەمیکانیزمێک دادەنرێت بۆ نوێنەرایەتی کردنی هەرێمەکان، بەڵام لە عێراقدا تا ئێستا ئەم ئەنجومەنە پێکنەهێنراوە و بوونی نییە، کە ئەمەش کەلێنێکی گەورە لەژیانی دیموکراسی لە عێراق و کەموکوڕی و لاوازی ژیانی یاسادانان لە عێراقدا و گرفتیشە لەبەردەم بونیادێکی ڕاستەقینەی فیدراڵی لە عێراقدا[2].

بوونی دەزگای دادوەری تایبەتمەند بەتایبەتی بوونی دادگای فیدراڵی و ڕۆڵی لە چارەسەرکردنی کێشەو ناوکۆکییەکانی نێوان ناوەندو هەرێمەکان یەکێکی ترە لە تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتی فیدراڵیدا و دەبینین سەرەڕای ئەوەی کە ئەم دادگایە هەیەو یەکێک لە تایبەتکارییەکانی ئەم دادگایە بەپێی دەستوری عێراق و ماددەی ٩٣ بریتییە لە یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکانی نێوان حکومەتی ناوەندی و حکومەتی هەرێم و پارێزگاو ئیدارە خۆجێیەکان، بەڵام دەبینین کە ئەم ڕۆڵەی دادگای فیدراڵی بەوپێیەی هیچ یەکێک لەدوو ئاستەکەی حکومەت (ناوەندو هەرێم) بۆچارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوانیان پەنایان بۆدادگای فیدراڵی نەبردوە، بۆیەزۆربەی کێشەکان لە عێراقدا بە هەڵپەسێردراوی ماونەتەوەو نەتوانراوە چارەسەربکرێن[3].

١- کوردستان سالم سعید، «اشكالية توزيع الاختصاصات بين السلطات الاتحادية وسلطات اقليم كوردستان»، مجلة جامعة التنمية البشرية، المجلد ٣، عدد٤، ص٣٤.

٢--محسن باقر، العراق: مجلس الاتحاد ضرورة دستورية وحاجة ملحة، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/٤/٣، على الرابط الاتي:
2ahUKEwjju9GVyvTwA-=ved&=cd&web=source&t=sa?url/com.google.www//:https
.raialyoum .2Fwww%2F%3A%https=url&hU0gf0HHZIMDmYQFjAAegQIGBAC

٣- احمد رسول غزاي، «توزيع الاختصاصات بين السلطات الاتحادية وسلطات الاقاليم والمحافظات في الدستور العراقي الدائم ٢٠٠٥»، جامعة القادسية، كليه القانون، ٢٠١٨، ص٣٣.

خواستی دووەم: ناساندنێک بۆ هەرێمی کوردستان

باشوری کوردستان پێش جەنگی جیهانی یەکەم بریتی بوو لە دەوڵەتی ناسراو بە ویلایەتی موصل، کە سەربەخۆبوو لە ویلایەتەکانی تری ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، کاتێک بۆیەکەمجار حکومەتی کاتی عێراق لە ١٩٢٠/١١/٢پێکهێنرا، دانیشتوانی ئەو ویلایەتە کە زۆربەیان کوردبوون بەشدارییان ڕەتکردەوە، بۆیە کۆمسیاری باڵای بەریتانیا (پێرسی کۆکس) بەیاننامەیەکی بڵاوکردەوەو تێیدا پێشنیاری کرد بۆ کابینەکەی عێراق، کە چەند ڕێوشوێنێکی ئیداری بۆ بەڕێوەبردنی باشوری کوردستان بگرێتەبەر، بەجۆرێک ئەم ویلایەتە سەربەخۆ لەناوچەکانی تر عێراق لە کاروباری سیاسی و ئیداری لەژێرسایەی کۆمسیاری باڵای بەریتانیا بێت و نەک حکومەتی عێراق، ئەمەش لەگەڵ فەرمانی (١٦)ی سەرپەرشتی کردنی عێراق لەلایەن بەریتانیاوە دەگونجا، کە بەوپێیە بەریتانیا ڕاسپێردرابوو بۆ پێکهێنانی حکومەتێکی سەربەخۆ بۆ کورد بەو شێوەیەی کە بەگونجاوی دەزانێ[١].

لە کانووی یەکەمی ساڵی (١٩٢٢) هەردوو حکومەتی بەریتانیاو عێراق بەیانێکی هاوبەشیان دەرکردو تێیدا دانیان بە مافی کوردا نا لەناو عێراقدا، بەڵام ئەمە لە کرداردا ڕەنگی نەدایەوەو بەردەوامی کێشەی کورد بووە هۆی دروستبوونی کێشەی ویلایەتی موصل، بەپێی هەموو ڕاستیە مێژوویی و جوگرافیەکان دەوڵەتی عێراق بە درێژایی حوکمی پاشایەتی لە ساڵی (١٩٢١-١٩٥٨) پابەند نەبووە بەو بەڵێنانەی کە بە کوردو ناوچە کوردییەکانی داوە، دوای نەهێشتنی سیستەمی پاشایەتی دامەزراندنی سیستەمێکی کۆماری لەدوای شۆڕشی (١٤ی تەممووزی ١٩٥٨) هیوایەکی نوێ بۆ گەلی عێراق بەگشتی و گەلی کورد بەتایبەتی گەڕایەوە، کاتێک دوای دوو هەفتە لەسەرکەوتنی

١- شۆڕش حسن عمر، خصائص نظام فیدراڵی، مصدر سابق، ص٨٥.

شۆڕش یەکەم دەستوری کاتی لەعێراق لە (٤ی تەممووزی١٩٥٨) داننراو تێیدا بۆیەکەمجار بەشێوەیەکی یاسایی و سیاسی کورد وەک هاوبەشێکی ڕاستەقینە لە عێراق دانرا، بەڵام دوای هاتنە سەرکاری (عبدالکریم قاسم) لە ساڵی (١٩٦٣) هەموو ئەو لێدوان و دانپێدانانەی کە بەکورد درابوو لە دەستورو بەڵگەنامە فەرمییەکاندا تەنیا وەک مەرەکەبی سەر کاغەز مایەوە[1]. دوای ئەوەی لە ساڵی (١٩٦٨) حیزبی بەعس هاتە سەر حوکم پێویست بوو حیزب چەند ڕێوشوێنێک بگرێتە بەر سەبارەت بە کێشەی کورد، کە جێگای مەترسی بوو، بەو پێیەی کێشەی بەردەوامی حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عێراق کورد بووە، بۆیە چەند ڕێوشوێنێکی یاسایی گرتەبەر، لەوانە دامەزراندنی زانکۆی سلێمانی، کۆمەڵەی زانستی کوری، دانپێدانانی جەژنی نەورۆز، لە ساڵی (١٩٦٩)ش حیزبی بەعسی حاکم لە عێراق چەند بڕیارێکی لە بارەی کوردەوە دەرکرد، لەوانە دانپێدانانی زمانی کوردی[2].

لە ساڵی (١٩٦٩) چەند قۆناغێک لە دانوستانی دوو قۆڵی لە نێوان ڕژێمی بەعس و سەرکردایەتی پارتی دیموکراتی کوردستان دەستی پێکرد تا ئەوکاتەی هەردوولا لە ئازاری (١٩٧٠) گەیشتە ڕێککەوتنێکی سەرەتایی لەسەر پێدانی ئۆتۆنۆمی بە کورد لە چوارچێوەی دەوڵەتی عێراقدا بۆ یەکەمجار ئەمەش گرنگییەکی زۆری هەبوو لەڕووی سیاسی و یاساییەوە چونکە خۆ بەڕێوبەری هەرێمی کوردستان لە چوارچێوەی دەوڵەتی عێراقدا بۆ یەکەمجار ڕاگەیەندرا وەک وەڵامێک بۆ داخوازییەکانی گەلی کورد، بەپێی ڕێککەوتنەکە کە لە (١٥) خاڵ پێکهاتبوو، بڕیار بوو تا ساڵی ١٩٧٧ لە ڕێگەی سەرژمێری گشتییەوە ناوچەی ئۆتۆنۆمی بۆ گەلی کورد دیاری بکرێت، بەڵام دوای ناکۆکییەکی زۆر کە لەدوای ڕێککەوتنەکە هاتە ئاراوە بەتایبەت لەبارەی پرسی

١- شورش حسن عمر، مصدرسابق، ص٨٧.

٢- سعد ناجي جواد، العراق والمسألة الكوردية ١٩٥٨ –١٩٧٠، دار السلام، لندن، ١٩٩٠. ص١٥٧ .

کەرکوک و چەند بابەتێکی تر، حکومەتی عێراق لە ساڵی ١٩٧٥ ڕێککەوتنامەی جەزائیری لەگەڵ ئێران واژۆ کرد بەمەش کۆتایی بە ڕێککەوتنامەی (١١)ی ئازار هات[١].

هەموو ئەو بنەما یاسایی و ڕێککەوتنانەی کە لەسەرەوە باسکران، بوون بە زەمینەیەک بۆ بە ڕەسمی ناساندنی دروستبوونی هەرێمی کوردستانی عێراق لە ئەنجامی نزیکەی سێ چارەکە سەدە لە خەبات و قوربانیدان و نەهامەتیەوە بووە، هەروەها یەکێکە لە دەرهاویشتەکانی جەنگی دووەمی کەنداو (١٩٩٠–١٩٩١)، بووە هۆی گۆڕانکاری گەورە لە هاوسەنگی هێز لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و هەروەها هاوسەنگی هێزی نەوت لە ناوچەی کەنداودا[٢].

دواتر کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیی بەشداری کرد بۆ کۆتایهێنان بە داگیرکاری عێراق لە کوێت، لەبەرئەوە ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی (٢٠) بڕیاری لەدژی عێراق دەرکرد لەوانەش ڕاگەیاندنی جەنگ لەدژی عێراق بەسەرکردایەتی ئەمریکاو هاوپەیمانی (٣٣) دەوڵەت لەوانە بەریتانیا و فەرەنساو ئیتالیاو چەندین وڵاتی عەرەبی وەکو میسرو سوریاو دەوڵەتانی کەنداو[٣].

دیارە ڕژێمی پێشووی عێراق وەڵامی بڕیارە نێودەوڵەتییەکان و بانگەوازی وڵاتانی جیهانی نەدایەوە، دەربارەی کشانەوەی لە کوێت و دواجار جەنگی نێوان عێراق و هاوپەیمانان لە (١٩٩١/١/١٣) دەستی پێکرد و تا (١٩٩١/٢/٢٨) بەردەوام بوو، دەرئەنجامە بەرچاوەکانی ئەم جەنگەش بریتی بوو لە لاوازبوونی بەرچاوی سوپای عێراق و هێزی سیاسی و ئابوری عێراق و گۆشەگیری نێودەوڵەتی و ئەمەش هەلێکی بەرچاوی بۆ گەلی کورد ڕەخساندو بەهۆیەوە ڕاپەڕین لە کوردستان

١- أحمد علي احمد، مصدر سابق، ص٣٣٣ .

٢--محمد الطاهر محمد، القضية الكردية وحق تقرير المصير، مكتبة مدبولي، القاهرة، ٢٠٠٨، ص١٣٢.

٣--مصطفى الانصاري، العراق والامم المتحدة ١٩٩٠ –١٩٩٧، بنك المعلومات العراقي، ١٩٩٨ ص٣١.

لە ڕانیە[1]وە لە ١٩٩١/٣/٥دەستی پێکرد، دژی ڕژێمی پێشووی عێراق و لەماوەی دوو هەفتەدا تەواوی شارە کوردییەکان ئازادکران و دواترینیان کەرکوک بوو لە١٩٩١/٣/٢١ [2].

لە ڕۆژی ٢٨ی هەمان مانگ و ساڵ ڕژێمی پێشووی عێراق هێرشێکی پێچەوانەی بۆ سەر ناوچە کوردییەکان دەست پێکرد و بەهۆیەوە کوردەکان ئاوارەی ناوچە سنورییەکانی ئێران و تورکیا بوون، وێنەی کارەساتباری ئەم ڕووداوە کۆمەڵگای نێودەوڵەتی هێنایە دەنگ و لە ئەنجامدا ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی بڕیاری (٦٨٨)ی بەمەبەستی پاراستنی کوردەکان دەرکرد، و جێبەجێکردنی ئەم بڕیار نامەیە بووە هۆی گەڕانەوەی کوردەکان بۆ شارو ناوچەکانی خۆیان، لەو ماوەیەدا چەند جارێک دانوستان لەنێوان ڕژێمی پێشووی عێراق و سەرکردەی پارتە کوردییەکاندا هەبووە، بەڵام ئەم دانوستانانە نەگەیشتونەتە ئەنجام و ڕژێمی پێشووی عێراق هیچ ئامادەبوونێکی تێدا بەدی نەدەکرا، بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی نوێی دیموکراسی لە عێراق[3].

سەرکردایەتی بەرەی کوردستانی لە ١٩٩١/٤/٨وەکو دەسەڵاتێکی دیفاکتۆ یاسای ژمارە (١)ی ساڵی ١٩٩١ی یاسای ئەنجومەنی نیشتیمانی کوردستان – عێراق و یاسای ژمارە(٢)ی ساڵی ١٩٩٢ یاسای هەڵبژاردنی ڕابەری بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردیان دەرکردو لە(١٩٩٢/٥/١٩) یەکەم هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نیشتیمانی کوردستانی عێراق بەڕێوەچوو، هەرچەندە ئەم هەڵبژاردنە یەکێک بوو لە دیموکراسیترین هەڵبژاردنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەوکاتەدا، بەڵام لە کەش و هەوایەکی بارگاوی بەلایەنی سیاسی و ئایدۆلۆژی و کەم و کورتیەوە

١- ڕانیە قەزایەکە سەر بە پارێزگای سلێمانی و دەکەوێتە باکوری ڕۆژهەڵاتیەوە، ڕانیە(٤) ناحیە لە خۆدەگرێت ئەوانیش (سەرکەپکان، بێتواتە، حاجیاوا، چوارقوڕنە)، بەپێی ئاماری ساڵی (٢٠١٥) کۆی گشتی دانیشتوانی ئەم قەزایە (٢٢٢٧٣٠)هەزار کەسە.

٢-أمجد علي حسين، مصدر سابق، ص١١٧–١١٨.

٣-المصدر نفسه، ص١١٧.

بەڕێوەچوو و بەشداریکردنی فراوانی هاوولاتیانیش لەم هەڵبژاردنەدا بەڵگەی ڕەنگدانەوەی کۆتایهێنان بە ڕژێمی سەدام حسێن بوو [١].

یەکەم کۆبوونەوەی پەرلەمانی کوردستان لە (١٩٩٢/١٠/٤)لە هەولێر کراو(جەوهەر نامیق سالم) بەسەرۆکی پەرلەمان و (محمد تۆفیق رەحیم) بە جێگر هەڵبژێردران و یەکەم کابینەی حکومەتیش لە هەرێمی کوردستان متمانەی پەرلەمانی کوردستان لە (١٩٩٢/٧/٤) بە سەرۆکایەتی (فوئاد مەعسوم) لە یەکێتیی نیشتیمانیی کوردستان و جێگرەکەی (ڕۆژ نوری شاوەیس) لەپارتی دیموکراتی پێ درا بەم شێوەیەش سیما سەرەکییەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق وەکو قەوارەیەکی سیاسی نزیک لەسەربەخۆیی لە عێراق دروستبوو[٢].

لە(١٩٩٢/١٠/٤) پەرلەمانی کوردستان فیدڕاڵی پەسەندکرد بۆ ڕێکخستنی پەیوەندی ئایندەیی نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی ناوەندی عێراق لەسەر بنەمای فیدڕاڵی و چەسپاندنی بارودۆخی سیاسی و یاسایی هەرێمی کوردستانی عێراق و ئەم حاڵەتە لەلایەن دەوڵەتی عێراقەوە لە یاسای ئیدارەدانی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوەی ساڵی (٢٠٠٤)و دەستوری هەمیشەیی عێراق لە ساڵی ٢٠٠٥ دانی پێدانراوە[٣].

سەبارەت بە سیستەمی حوکم لە هەرێمی کوردستان و بەو پێیەی ئەمە لەدەستوردا دیاری دەکرێت و هەرێمی کوردستانیش هێشتا ڕەشنوسی دەستورەکەی پەسەند نەکراوە، بەڵام لەماددەی (١) ی ڕەشنوسی دەستوری هەرێمی کوردستاندا هاتووە، کە سیستەمی سیاسی بریتییە لە پەرلەمانی کۆماری دیموکراتی، بەڵام بە تێڕوانینی لە برگەو ماددەکانی تری ئەم دەستورەو بەتایبەت دەسەڵاتەکانی

١- ازاد عثمان، دراسات مختارة من أجل السلام والتقدم في العراق الجديد، دار ئاراس للطباعة والنشر، أربيل، ٢٠٠٧، ص٥١-٥٢.

٢- سایتی پەرلەمانی کوردستان، مێژووی هەڵبژاردنی خولی یەکەم ١٩٩٢، بەرواری سەردان ٢٠٢١/٤/١٨وەرگیراوە لەم پێگەیەوە:
/1-term/terms-parliament/parliament-about/krd.parliament.www//:https

٣--محمد هماوەند، مصدر سابق، ص١٨٣.

سەرۆکی هەرێمی کوردستان و شێوازی هەڵبژاردنی و پەیوەندی ناهاوسەنگی نێوان دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردنی سیستەمەکە دووردەکەوێتەوە لە سیستەمی پەرلەمانی[١].

دەستوری عێراق دانی بەهەرێمی کورستاندا ناوە وەک بەشێک لە دەوڵەتی فیدراڵی عێراق و بەپێی دەقی ماددەی (١١٦)ی دەستوری عێراق ((سیستەمی فیدراڵی لە کۆماری عێراق پێکدێت لە پایتەخت و هەرێم و پارێزگاو ئیدارە خۆجێییەکان))، بۆیە هەرێمی کوردستان وەک تاکە یەکەی پێکهێنەری فیدراڵی لە عێراق خاوەنی هەرسێ دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەری خۆیەتی[٢]، بەپێی دەستوری عێراق خاوەنی کەسایەتی یاساییە لە سنوری دەوڵەتی عێراق، سەبارەت بە دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی هەرێمی کوردستان، ئەوا بەپێی دەستوری عێراق دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی حکومەتی فیدراڵی دیاریکردوەوئەوەی ماوەتەوە هی هەرێمەکانن لەگەڵ بوونی چەند دەسەڵاتێکی هاوبەش کە لەلایەن هەردوو ئاستی فیدراڵی و حکومەتی هەرێم کاری پێدەکرێت[٣].

شایەنی باسە لەگەڵ ئەوەی هەرێمی کوردستان دەستوری نییە، بەڵام هەندێ یاسا لە هەرێمی کوردستاندا هەن، کە سروشتێکی دەستورییان هەیەو لەگەڵ هەبوونی دەستوردا دەبێ ئەم یاسایانەش گۆڕانکارییان تێدابکرێ بۆئەوەی لەگەڵ دەستورەکەدا کۆک بن، وەک یاسای ژمارە (١) ساڵی (٢٠٠٥) (یاسای سەرۆکایەتی هەرێمی کوردستان- عێراق) کە لە (١٠) ماددە پێکهاتووەو لە ڕۆژی (٢٠٠٥/٦/٧) لە پەرلەمانی کوردستان دەرچووە، لە رۆژی ٢٠١٧/١٠/٢٩ ئەم یاسایە هەموار کراوەتەوە لەژێر ناوی (یاسای دابەشکردنی دەسەڵاتەکانی سەرۆکایەتی هەرێم بەسەر دامەزراوە دەستورییەکانی هەرێمدا) کە لە پێنج ماددە پێکهاتووە[٤].

١- یوسف محمد صادق و ئەوانی تر، کوردستان و عێراق ململانێی ناوخۆیی و ئایندەی سیاسی، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی، ٢٠١٤، ل١٥.
٢--شورش حسن عمر، خصائص نظام الفدرالي، مصدر سابق، ص٢٠٩.
٣--احمد ابراهيم، مصدر سابق، ص٢٩٦.

(4) (parliament.krd)

باسی دووەم: ناکۆکییەکانی نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی فیدڕاڵی عێراق.

ئەم باسە لە چوارچێوەی چوار خواستدا تیشک دەخاتە سەر گرنگترین و سەرەکیترین ئەو ناکۆکییانەی کە لەنێوان هەردوو حکومەتی هەرێمی کوردستان و فیدڕاڵی عێراق هەن کە خۆی لەمانەی خوارەوەدا دەبیننەوە:

خواستی یەکەم: کێشەی شوناسی کورد لە عێراقدا

زۆرێک لە وڵاتانی فیدڕاڵی هاوشێوەی دەوڵەتی فیدراڵی عێراق بەدەست قەیرانی ناسنامەو کێشەی شوناسەوە گرفتارن، لەوانەش ئەفریقا بەهۆی بوونی جیاوازی ئاینی و کلتورییەکان، ناتوانرێت هەست بە ناسنامەیەکی نیشتیمانی بکرێت لەو وڵاتەدا، توێژەران پێیان وایە هەمەجۆری شوناسی ئەفریقی لە ئاین و زمان و کلتوردا سەرچاوەی بەهێزییە لەسەر بنەمای پێشکەوتن و سەقامگیری، بەڵام گرفتەکە لە شکستی سیاسەتەکانی ئەفریقادایە بۆ مامەڵکردن لەگەڵ ئەم هەمەجۆرییەداو حکومەت ناکارایە لە بنیاتنانی دەوڵەت لەسەر بنەمای ژێرخانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری بەهێز بۆ هاوڵاتیان کە ئەمە وادەکات تاک دڵسۆزی هەبێت بۆ نیشتیمان و کەمتر بیر لە جیاوازییە زمانی و نەتەوەیی و کلتورییەکان بکاتەوە[1].

لەعێراقیشدا کێشەی شوناس و ناسنامە یەکێکە لە هەرە کێشە و قەیرانە دیارەکانی عێراق، بەو پێیەی لە عێراقدا چەندین شوناش هەن

١- ادمام بمبا، صراع الهوية في افريقيا، التأريخ راجع بين القبيلة والدولة، تأريخ الزيارة: ٢٠٢١/٤/١٩ على الرابط الاتي

: https://bit.ly/3j18kPz .

لە کوردو عەرەبی سونی و عەرەبی شیعی و چەند شوناسێکی تر، کە ئەوان کاریگەریان کەمترە لە سەر پەیکەری سیاسی عێراق، هەریەک لەم شوناسانە بە درێژایی مێژوو بە شێوەیەکی کرداری لە پێناو یەک شوناسی نیشتیمانی یەکگرتوو بە سوودی پەیکەری سیاسی لە عێراق لە هەماهەنگیدا نەبوون، کە ئەمەش لە عێراق خۆی لە مێژووی دامەزراندن و دروستکردنی دەوڵەتی نەتەوەیی دەبینێتەوە، کە پرۆسەیەکی مێژووی تێنەپەڕاندوەو گەلانی عێراق و لێک نزیکبوونەوەو بەستنەوەی ئەم میللەتانە مەبەستێکی سیاسی هەبووە نەک بەهۆی مێژوو، زمان، نەژاد، میراتی هاوبەش، فەرهەنگ، بەرژەوەندی هاوبەش یەکیان گرتبێ[1].

گومان لەوەدانییە کە یەکێک لەگرنگترین ئەو پاڵنەرانەی بووە هۆی قوڵبوونەوەی قەیران و کێشەی ناسنامەی نەتەوەیی لە عێراقدا قەیرانی متمانەو نادڵنیایی و ناکۆکی بوو لەنێوان پارت و کوتلە سیاسییەکان و سەرکردەکانی حکومەت، ئەم دیاردەیەش ڕەگەکێکی مێژوویی هەیەو دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق نەک بەرهەمی سەردەمی ئێستا بێت، چونکە ناکۆکییە ئیتنی تائیفییەکان، کە بەربەستیان لەبەردەم ناسنامەی نەتەوەییدا دروستکردوە، دەگەڕێتەوە بۆ هەمان هۆکار[2]

کێشەکانی عێراق زۆرن و یەکێ لە بەرچاوترین کێشەکانیش کێشەی ململانێی تائیفی و ئیتنیکە، کە ئەمەش دەرئەنجامی ڕوخاندنی ڕژێمی بەعسی فاشی لەساڵی (٢٠٠٣)یان بەرهەمی نەوەی ئێستا نییە، بەڵکو بەرهەمی مێژوو جوگرافیاو کێشەی حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عێراقە بە درێژایی سەدە، لە ئێستادا گەلی عێراق، گیرۆدەی

١- ئاودێر جەمیل، کاریگەری شوناس لە پەیکەری سیاسی عێراقدا، توێژینەوە، ژوری توێژینەوەی سیاسی بزوتنەوەی گۆڕان، سلێمانی، ٢٠١٦، ل٧.

٢- أيوب محمد طيب، ماهية الهوية الوطنية وتحياتها (تحديات الهوية الوطنية العراقية نموذجا)، بحث، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/٤/١٩على الرابط الاتي :
التحديات التي تواجه الهوية الوطنية العراقية (iasj.net)

ململانێی تایفەگەری (سوننەو شیعە) و ناسیۆنالیستی (عەرەب و کورد و تورکمان) کە فۆرمی جیاوازی وەرگرتوەو، کە ڕۆڵی سەرەکی هەیە لە ناسەقامگیری سیاسی و ئابوری[1]. پەیوەندی نێوان نوخبە سیاسیەکانی عێراق بە قەیرانی بێ متمانەییدا گوزەر دەکات و هەموان سەرقاڵی بەشکردنی پۆستە سیاسییەکانن لەسەر حسابی بەرژەوەندییە نیشتیمانییەکان، نوخبە لە عێراقدا هەڵگری ڕوحێکی نەتەوەیی نییەو تەنیا وەک نوخبەی پێکهاتەکانی خۆیان ڕەفتاریان کردوە تەنیا داکۆکی لە مافەکانی نوخبەی خۆیان دەکەن، بەجۆرێک نوخبەی شیعە، داکۆکی تەنیا لە مافەکانی شیعە دەکات و نوخبەی سوننەش تەنیا بەرگری لە بەرژەوەندی سوننە دەکات و جێگای سەرنجیشە کە ئەم بەرگرییە پێچەوانەی بەرژەوەندی نەتەوەییەو بەشێوەیەکی نەرێنی کاریگەری هەیە لەسەر ناسنامەی نەتەوەیی[2].

گومانی تێدانییە، کە مێژووی دەوڵەتی عێراق لە مێژە پڕبووە لە پێکدادان و کودەتای سەربازی، کە قەیرانی متمانەو ناکۆکی و نەبوونی زەمینەی گونجاوی قوڵتر کردۆتەوە بۆ ڕێگەدان بە پێکەوەژیانی ئاشتیانەو دروستکردنی ژینگەیەکی گونجاو بۆ سەرهەڵدانی شوناسی نەتەوەیی، کەواتە لێرەدا ڕووبەڕووی ئەو پرسیارە دەبینەوە کە ئایا چۆن شوناسی نەتەوەیی لە غیابی ژینگەیەکی سیاسی جێگیردا و بێ بوونی سیستەمی دامەزراوەیی بێ لایەن دروست دەبێت؟[3]

سەبارەت بە کێشەی کورد زیادەڕۆیی نییە بڵێین تا ساڵی (١٩٩١ز) کێشەی کورد لە عێراقدا گەورەترین کێشەی عێراق بووە و تا ئەمڕۆش هەر بە کێشەیەکی سەرەکی ماوەتەوە، کورد وەکو نەتەوەیەکی خاوەن زمان و خاک و کلتوری خۆی هەوڵی پاراستنی ناسنامەی

١- أيوب محمد طيب، مصدر سابق.

٢- رشيد عمارة، النخب السياسية العراقية و دوروها في السلم الاهلي، مجلة كلية للعلوم القانونية والسياسية، تصدرها جامعة كركوك، العدد ١٢، ٢٠١٥، ص٣١ .

٣- أيوب محمد طيب، مصدر سابق .

نەتەوەیی و زمانی خۆی دەدات لە دەوڵەتی عەرەبی دا، کێشەی شوناس ئەوکاتە سەرهەڵدەدات، کە شوناسی نەتەوەیی سەرکوت بکرێت، ئاشکرایە کە مێژووی سیاسی عێراق خاڵی نییە لە کوشتاری بە کۆمەڵ، سەرکوتکردنی بە کۆمەڵ، جینۆساید، لەبەرئەوە بیروبۆچوونی کورد لە عێراقدا بە ئاڕاستەی دامەزراندنی دەوڵەتی ناسیۆنالیزمی کوردی بووەو هیچ کاتێک رازی نەبوون بە دەوڵەتی خاوەن شوناسی عەرەبی، ئەمەش وای خواستوە، کوردەکان بە درێژایی مێژووی دروستبوونی عێراق لە هەوڵی خودموختاری و مافی چارەی خۆنووسیندا بن[١].

پێکهاتەی دەسەڵاتی سیاسی عێراق لەسەرەتاوە بەشێوەیەکی نایەکسان لە پێکهاتەکان دابەشکرا، بەجۆرێک لە ساڵی(١٩٢٠–١٩٥٨) نزیکی (٦٠٪)کاربەدەستانی سیاسی لە عێراق لە عەرەبی سونی، (٢٥٪) عەرەبی شیعی، (١٥٪)لە کورد پێکهاتبوو، ئەم بارودۆخە لە سوپاشدا بەهەمان شێوە بوو، کە ئەم ڕێژەیە بۆ ساڵانی دوای خۆی بە تێڕوانینی کوردەکان کەمتربوو، ئەمەش وایکرد کوردەکان هەست بە نایەکسانی و پەراوێزخستن بکەن. هەروەها ڕەفتارو مامەڵەی سیستەمە یەک لەدوای یەکەکانی عێراق لەگەڵ شوناسی کورد و دانیشتوانەکەی ڕەفتارێکی تەندروست نەبووە، کە خۆی لە سەرکوتکردن و جوڵانەوەی سەربازی دژی ئەم پێکهاتەیە بینیوەتەوەو کار گەیشتوە بە ئەنجامدانی تاوانی ئەنفال، کیمیاباران، جینۆساید، کۆچی بە زۆرەملێ، هەربۆیە دەکرێت بگوترێت ئەمانە خاڵی سۆزبوون کە وا شوناسی کوردی هەنگاوی کرداری نەبێت بۆ شوناسی عێراق یان دەوڵەتی نیشتمانی، تەنها لە ئاستی شوناسنامەیەکی سادە تێپەڕی نەکردووە[٢].

لە ساڵی (١٩٩١ز) دەستپێکردنی گەردەلولی بیابان بەرامبەر

١--سعد ناجي، أكراد العراق و أزمة الهوية، البحث، تاريخ الزيارة : ٢٠٢١/٤/١٩على الرابط الاتي:

/2004/10/amp/net.aljazeera.www//:https

٢--ئاودێر جەمیل، سەرچاوەی پێشوو، ل٩.

سیستەمی عێراقی پێشوو لەلایەن وڵاتانی هاوپەیمانان و دواتر لە ئەنجامدا دروستبوونی هەرێمێکی کوردی وەک واقیعێکی دیفاکتۆ لەژێر بڕیاری ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان، هەلێکی باش بوو بۆ زیندوکردنەوەی شوناس و فەرهەنگی کوردی و دامەزراندنی قەوارەیەکی سیاسی و پەرلەمانی، سەرەڕای بوونی ناکۆکی و شەڕی ناوخۆ، بەڵام دەستپێکی مێژوویەکی نوێ بوو لە پرۆسەی ساسی کوردەکان کە پاش جەنگی جیهانی یەکەم لە عێراقدا، تێی کەوتبوون، کە بۆماوەی زیاتر لە یەک دەیە توانیان جیا لە عێراق لەژێر چەتری سیستەم و ڕێسای نێودەوڵەتی حوکمڕانی خۆیان بکەن، هاوکات دورکەوتنەوە لە شوناسی عێراقی بەشێوەیەکی کرداری لەو ماوەیەدا تا ڕووخانی سیستەمی سیاسی عێراق لەساڵی (٢٠٠٣ز)[١].

ئازادکردنی عێراق و ڕوخانی ڕژێمی سەدام لە ساڵی (٢٠٠٣ز) بۆ کوردەکان بە وەرچەرخانێکی گرنگ دادەنرا، بەهۆی ئەوەی کوردەکان لەلایەک هەستیان بەوە دەکرد، کە ڕژێمێک کە دەستی هەبوو لە پاکتاوی نەژادی و بەعەرەبکردنی ناوچەکانیان لەناوچووە، لەلایەکی تر توانیان ئەو حکومڕانیەی لە دوای ڕاپەڕین لە ساڵی١٩٩١ بەدەستیان هێنابوو لە سیستەمی تازەی عێراقدا بیچەسپێنن، و بەدەستوری بکەن هەرچەندە ڕێککەوتن لەسەر دەستوری عێراق بۆ کوردەکان کارێکی ئاسان نەبوو پڕ کێشمەکێشم و ململانێی بوو، بەتایبەت سەبارەت بەوەی کە عێراق چ شوناسێکی دەبێ و کوردەکان ئامادەنەبوون بچنە ژێر شوناسێک لەژێر ناوی گەلی عەرەبی بەو واتایەی ئەوان بەشێک بن لە گەلانی عەرەبی ناوچەکە، لەلایەکی تریش کێشەی سنوری هەرێم و بەڕێوەبردنی و سەرەڕای چەندین ناکۆکی تر دواجار لە ساڵی (٢٠٠٥) دەستوری نوێی عێراق چەسپێنراو کوردەکان توانیان زمان و حوکمڕانی بەدەستهاتووی خۆیان لە عێراقی نوێدا بچەسپێنن[٢].

١--سعد ناجي، مصدر سابق.

٢- الموسوعة الجزائية للدراسات السياسية والاستراتيجية، قراءة في أشكالية الهوية

ناكۆكییەكانی دوای (٢٠٠٣)و پاش ڕوخانی ڕژێمی بەعس بەكراوەیی مانەوەو شوناسە جۆراو جۆرەكانی عێراق بۆ مانەوەو زیندوكردنەوەو پاراستنی شوناسی خۆیان لە عێراقی نوێدا تێكۆشاون، هەرچەندە لە دەستوری عێراقدا باسی پاراستنی مافی كەمینەكان و سود وەرگرتن لە زمان و كلتوری خۆیان كراوە، بەڵام دەكرێت بگوترێت لەڕووی كردارییەوە نەتوانراوە كار بۆ زەمینەیەك بۆ لەیەك نزیكبوونەوەی عێراقییەكان لە نێوان پێكهاتە جیاوازەكان بكرێ، شایەنی باسە ناكۆكییەكانی عێراقی دوای سەدام لەگەڵ هەرێمی كوردستان خۆی لە بابەتی ناوچە جێناكۆكەكان و پرسی نەوت و گازو پشكی كورد لەبودجەی فیدراڵی و پێشمەرگەدا دەبینێتەوە ئەمانە پرس گەلێكن، كە تائێستا چارەسەر نەكراون، كە ئەمەش كاری كردۆتە سەر یەكێتی عێراق و شوناس و سەقامگیرییەكەی[1].

دەتوانین بڵێین كە عێراق تاكە وڵاتی دنیا نییە، كە بەدەست دابەشبوون و جیاوازی بەهاو ئینتیما و فرەچەشنی لە پێكهاتەی كۆمەڵایەتی و ململانێی ئەتنیەوە گرفتارە، و دەبێ لەڕێگای دەوڵەتی دامەزراوەیی و دەسەڵاتی فەرمانڕەواوە كار بۆ چارەسەركردنی ئەم كێشانە بكرێت و چیتر ئەم كێشانە نەبنە ڕێگر لەبەردەم گۆڕانكاری و گەشەكردنی عێراق و خۆشگوزەرانی و بنیاتنانی دەوڵەتێكی مەدەنی و دیموكراسی و یاسایی لە عێراقدا[2].

الوطنية العراقية، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/٤/١٩على الرابط الاتي:
https://www.politics-dz.com/قراءة-في-إشكالية-الهوية-الوطنية-العرا/

١--ئاودێر جەمیل، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠.

٢--الموسوعة الجزائرية للدراسات السياسية والاستراتيجية، مصدر سابق.

خواستی دووەم: بابەتی ناوچە جێناکۆکەکان

دەستەواژەی ناوچە جێناکۆکەکان، ئاماژەیە بۆ بەشێک لە خاک، یان خاکێکی دیاریکراو، کە ناکۆکی لەسەر خاوەندارێتیەکەی یان سەروەرییەکەی لەنێوان دوو دەوڵەت یان زیاتر هەیە. واتە زیاتر لەلایەنێک هەیە کە داوای مافی یاسایی خۆی دەکات بۆ کۆنترۆڵکردنی ناوچەکانی، نمونەی ناکۆکی نێوان ئیسرائیل و سوریا لەسەر بەرزاییەکانی جولان، دورگەکانی(طنب الکبری و طنب الصغری و ابو موسی) لەنێوان ئێران وئیمارات[1].

بابەتی ناوچە جێناکۆکەکان یا کێشەی سنورو جوگرافیا، لە دەوڵەتی فیدراڵی عێراق لە نێوان حکومەتی ناوەندی و حکومەتی هەرێمی کوردستان، یەکێکە لە کێشە هەر سەرەکییەکان، کە نە لەیاسای بەڕێوەبردن دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوەو نە لە دەستوری هەمیشەیی عێراقدا سەرنج و چاودێری پێویستی لەسەر نەبووەوکەمتەرخەمیەکە لەئاستی دەسەڵاتی جێبەجێکردنە سەرەڕای ئەوەی لەڕووی یاسادانەوە هەنگاوی باشی بڕیوە ئەم بابەتە، هەروەها لەلایەن هەرسێ لە حکومەتەکانی ناوەندی عێراقەوە (کاتی و گواستنەوەو هەمیشەیی) فەرامۆشکراوە. سەرەڕای ئەوەی، کە چارەسەرکردنی ئەم بابەتە زۆر پێویستییە بۆ مسۆگەرکردنی سەرکەوتنی بنیاتنانی دەوڵەتێکی فیدراڵی هاوبەش لەسەر بنەمای یەکێتی ئارەزوومەندانەو بەدیهێنانی چارەسەرێکی یەکجاریی و بەجێ بۆ مەسەلەی کورد لەعێراق[2].

لە یاسای بەڕێوەبردن دەوڵەتی عێراق (٢٠٠٤) بەپێی ماددەی (٥٨) ئەم یاسایە، کەرکوک تایبەتمەندی پێ دراوەو بەتەنها ناوی هێنراوە، وەک

١--یوسف محمد صادق و ئەوانی تر، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠٩.

٢--أزاد عثمان، المصدر سابق، ص٦٥.

بەشێک لە ناوچە جێناکۆکەکان، ناوی ناوچەکانی دیکە نەهاتووە. بەپێی بڕگەی (ج) لەم مادەیە یەکلاکردنەوەی کێشەی ناوچە جێناکۆکەکان بە کەرکوکیشەوە دوادەخرێت، تا ئەوکاتەی پرۆسەی سەرژمێریکردن و جێگیرکردنی ناوچەکان تەواو دەکرێت و دەستوری هەمیشەیی پەسەند دەکرێت هەر لەهەمان ماددەش هاتووە، کە پێویستە ئەو یەکلاکردنەوە لەگەڵ بنەماکانی دادوەری کۆک بێت و ویستی دانیشتوانی ئەو ناوچانە ڕەچاو بکرێت[1].

لە دەستوری عێراقی ساڵی (٢٠٠٥)یشدا بۆ چارەسەرکردنی پرسی ناوچە جێناکۆکەکان تەنها یەک ماددەی دەستوری بۆ دیاریکراوە، کە ئەویش بریتییە لەماددەی (١٤٠)، کە دەقەکەی بریتییە لەوەی کە دەسەڵاتی جێبەجێکار هەنگاوی پێویست دەنێت بۆ تەواوکردن و ڕاپەڕاندنی پێداویستییەکانی ماددەی (٥٨)ی یاسای بەڕێوەبردن عێراق، قۆناغەکانی ئاسایی کردنەوەو سەرژمێری و پاشان ڕاپرسی لە کەرکوک و ناوچە جێناکۆکەکانی تر ئەنجامی بدرێت و ئەویش لە ماوەیەکدا، کە دوا وادەی ٣١ی کانونی یەکەمی ساڵی (٢٠٠٧)ە[2]. بەپێی نوسراوەکانی لیژنەی ماددەی (١٤٠) ناوچە جێناکۆکەکانی نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی عێراق بریتین لە (هەموو پارێزگای کەرکوک، قەزای خانەقین لە پارێزگای دیالە، قەزای بەلەدروز، قەزای بەدرە لە پارێزگای واست، قەزای دوزخورماتوو، قەزای مەخمور لە پارێزگای هەولێر، قەزای شنگال، قەزای تەلعەفەر، قەزای تەلکێف، قەزای شێخان، قەزای حەمدانیە، ناحیەی قحتانیە[3].

دیارە هەنگاوەکانی ماددەی (١٤٠) و خودی مادەکە، تائێستا نەک هەر نەتوانراوە تەواوی هەنگاوەکانی جێبەجێبکرێت، بەڵکو تەنانەت

١- فريد أسسرد، المسألة الكردية بعد قانون ادارة الدولة العراقية، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية، السليمانية، ٢٠٠٤، ص٥٥١ .

٢- لیام ئاندرسن، تەنگژەی کەرکوک، و: (ئومێد عوسمان)، خانەی موکریانی، هەولێر، ٢٠١٣، ل٢٢٥.

٣--یوسف محمد صادق و ئەوانی تر، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٣.

کارەکانی هەنگاوی یەکەم، تەنها کەمێکیان تەواو کردوە، کارەکانی هەنگاوی یەکەم هێندە قورس و ئاستەم بوون، کە نەک لەماوەی دیاریکراودا (٢٠٠٧/١٢/٣١)جێبەجێنەکراون، بەڵکو دوای تێپەڕبوونی ١٣ ساڵ بەسەر ئەو ماوەیەدا زیاتر لە جاران ئاسۆی جێبەجێکردنی لێڵە. ئەوەی کە لە ئێستاشدا زیاتر ئاسۆی چارەسەری کێشەی ناوچە جێناکۆکەکانی نێوان هەرێمی کوردستان و حکومەتی عێراق لێڵتر کردووە، ئەو بەر ئەنجامانەن، لەدوای ئەنجامدانی ڕیفراندۆمە یەکلایەنەکەی هەرێمی کوردستان لە کەرکوک و ناوچەکانی تر هاتوونەتە کایەوە [١].

کێشە تەکنیکییەکان جێبەجێکردنی ماددەی ١٤٠ بریتیین لە:[٢]

١- تایبەت بە پارێزگای کەرکوک، ئاماژە بەوە نەکراوە، کە پرسیاری ڕاپرسیەکە چۆن دەبێت، ئایا تەنها دەنوسرێت: دەتەوێت پارێزگای کەرکوک بچێتە سەر هەرێمی کوردستان یان نا؟، یان لەسەر حکومەتی ناوەندی بمێنێتەوە؟ یان ئەو پرسیارەی بۆ زیادبکرێت، کەرکوک ببێتە هەرێمێکی فیدراڵی؟.

٢- سەبارەت بە هەموو ناوچەکان، ئاماژە بەوە نەکراوە، لەسەر چ ئاستێکی کارگێڕی ئەنجام دەدرێت.

٣- هەندێک قەزا بەشێک لە ناحیەکانی دەکەوێتە سنوری ئیدارەی هەرێمی کوردستانەوە، واتە پێش(٢٠٠٣/٣/١٩) لەژێر دەسەڵاتی هەرێمدا بووە، بەڵام بەشەکەی تری لەژێر دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندی و دەکەوێتە ناوچە جێناکۆکەکانەوە تا ئێستا ئەوە یەکلانەبۆتەوە، ئایا سنوری ئەو یەکە کارگێڕیانە یەک دەخرێنەوە، ئەمجار ڕاپرسی دەکرێت

١- ئومێد رەفیق فتاح و ئەوانی تر، ئایندەی کەرکوک لە نێوان هەولێرو بەغدا؟ پرۆژەی هاوبەشی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی و سەنتەری لێکۆڵینەوەی یاسایی و سیاسی لە کۆلێژی یاساو ڕامیاری، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، ٢٠١٨، ل٥٠.

٢--یوسف محمد صادق و ئەوانی تر، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٩.

یان دەستکاری ئەو سنورانە ناکرێت.

دیارە لە تێڕوانینی حکومەتی فیدڕاڵی عێراقدا ناوچە جێناکۆکەکان ئەوانەن کە قۆناغەکانی ماددەی (١٤٠)دەیانگرێتەوە، بریتین لەو ناوچانەی، کە دووچاری تاوان و کردەوە خراپەکانی ڕژێمی پێشوو بوون، کە بریتی بوون لە گۆڕینی دیموگرافی و گۆڕینی دۆخی دانیشتوان لەڕێی ڕاگواستن و دەرکردن و کۆچکردنی زۆرەملێ، ئەم دیدەی حکومەتی فیدڕاڵی عێراق بۆ ناوچە جێناکۆکەکان زۆر فراوانەو مەبەستیشی لە فراوانکردنی سنوری ناوچە جێناکۆکەکان بۆئەوەیە ئەرکی زیاتر بکەوێتە ئەستۆی لیژنەی جێ بەجێکردنی مادەی (١٤٠)و خایاندنی کاتی زیاتر بە پرۆسەکانی مادەکە و هاوکات خەرجی زیاتر لەوەی پێویستە بێت، کە بۆی تەرخانکراوە. هەموو ئەمەش لەپێناو شکستپێهێنانی پرۆسەی چارەسەرکردنی کێشەکە بووە[١].

سەبارەت بە تێڕوانینی حکومەتی هەرێمی کوردستانیش بۆ چەمکی ناوچە جێناکۆکەکان هەرچەندە هەرێمی کوردستان لە ڕوانگەی مافی مێژوویی خۆیەوە، دەڕوانێتە ڕەوایەتی مافی داواکردنی بۆ گەڕاندنەوەی ئەو ناوچانەی کە لەگەڵ حکومەتی عێراقدا لەسەری ناکۆکە، بەڵام بەڵگەکانی بۆ دیاریکردنی سنوری ئەم ناوچانە زۆر توندوتۆڵ نین. لە ڕاستیشدا حکومەتی هەرێمی کوردستان کەمتەرخەمی گەورەی پێوەدیارە لەم بوارەدا، وێڕای ئەوەی کە لە ساڵی (٢٠٠٦)ەوە چەند دامەزراوەیەکی بۆ کاروباری ناوچە جێناکۆکەکان دروست کردوە، لەوانە: وەزارەتی کاروباری ناوچە دابڕێنراوەکان، کە دواتر گۆڕدرا بە دەستەی گشتی لە هەرێمی کوردستان بۆ ئەو ناوچانەی ناکۆکییان لەسەر، بەڵام هێشتا هەولێکی جدی ئەوتۆ لەلایەن حکومەتی هەرێمی کوردستان ئەم وەزارەت و دامەزراوانەشەوە نیە بۆ دیاریکردنی سنوری

١- عابد خالید رسول، تێڕوانییە جیاوازەکان بۆ چەمکی ناوچە جێناکۆکەکان، بەرواری سەردان: ٢٠٢١/٤/٢٩، وەرگیراوە لەم پێگەیە:
6698=id-smart?detail_page/net .drawmedia//:https

کارگێڕی و جوگرافی ناوچە جێناکۆکەکان[1].

هەردوو ئاستی حکومەتی ناوەندو هەرێمی کوردستان لەهەمبەر چارەسەرکردنی ئەم پرسە چەندین گفتوگۆو دانوستانیان ئەنجامداوەو هیچ کامییان سەرکەوتوو نەبوون و شکستیان هێناوە. پێش ساڵی ٢٠١٧ و ئەنجامدانی ڕیفراندۆم بە شێوەیەکی ئەمری واقیع و بوونی هێزەکانی پێشمەرگە لەو ناوچانە کورد باڵادەست بووە، بەڵام لە پاش ١٦ی ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ هێزە عێراقییەکان دەستیان بەسەر کەرکوک و ناوچە جێناکۆکەکاندا گرت، ڕەوشێکی نوێ هاتەکایەوە، عەرەبە هاوردەکان توانیان بگەڕێنەوەو بەمەشە جارێکی دیکە کێشە لەنێوان پێکهاتە ڕەسەن و هاوردەکراوەکان سەریان هەڵدایەوە. بەتایبەت لەسەر کێشەی زەوی و زار و کوردەکانیش ئیدارەی کەرکوک و حکومەتی عێراق بەوە تۆمەتبار دەکەن، کە دەیانەوێت کەرکوک بگەڕێتەوە پێش ساڵی (٢٠٠٣)بۆیە لە ئێستادا کورد دەسەڵاتی سیاسی، سەربازی و کارگێڕی ناوچەکەی لەدەستداوەو پێکهاتەی کورد لەناوچە جێناکۆکەکان خۆیان بەبێ پشت و پەنا دەزانن[2].

بەسەرنجدان لە نەبوونی ئیرادە لای حکومەتی فیدڕاڵی بۆ جێبەجێکردنی ماددەی (١٤٠) و پەرش و بڵاوی لایەنە کوردییەکان و نەبوونی یەک گوتاریان و کەمتەرخەمیان لە ئاستی ئەم کێشەیەدا، باڵادەستبوونی سەربازی حکومەتی عێراق لەناوچە جێناکۆکەکان پاش ڕیفراندۆم، ئەمە سەرەڕای دەستێوەردانە هەرێمییەکان لە دۆخی ناوچە جێناکۆکەکان و بوونی هێزەکانی حەشدی شەعبی لەو ناوچانەدا، چارەسەرکردنی کێشەی ناوچە جێناکۆکەکان و لەناویشدا جێبەجێکردنی ماددەی (١٤٠)ی دەستوری هەمیشەیی عێراق لەم قۆناغەدا دوور دەنوێنێ[3].

١--عابد خالید رسول، تێڕوانییە جیاوازەکان بۆ چەمکی ناوچە جێناکۆکەکان، سەرچاوەی پێشوو.

٢- عەدنان ئەحمەد، کەرکوک و ناوچە جێناکۆکەکان لەنێوان پێکەوە ژیان و پێکدادانندا، گۆڤاری ئایندەناسی، ژمارە ٣، ٢٠٢٠ سلێمانی، ل٩٩.

٣- ئازاد وەڵەدبەگی، ئایندەی ناوچە جێناکۆکەکان لە نێوان عێراق وهەرێمی

خواستی سێیەم: سەرچاوە سروشتییەکان و بابەتی دارایی

یەکێکی تر لە بابەتەکان کە لە دەوڵەتی فیدراڵیدا جێگای مشتومڕو ناکۆکی زۆرە پەیوەستە بە لایەنی داراییەوە، کە خۆی دەبینێتەوە لەناکۆکی لەسەر سەرچاوە سروشتیەکانی داهات وەکو نەوت و گاز، کێشەکەش پەیوەستە بە خاوەندارییەتی ئەم سامانە سروشتیانە بەوەی کە ئایا لەسەر حکومەتی فیدراڵیە یان بۆ یەکە فیدراڵیەکانە، لەهەردوو بارەکەشدا مشتومڕ دروست دەبێت لەسەر ئیدارەدان و بەڕێوەبردنی ئەم سامانە سروشتیانەو چۆنیەتی دابەشکردنیان بەشێوەیەکی دادپەروەرانە، چونکە نادادپەروەری لە بوون و دابەشکردنی ئەم سەرچاوە سروشتیانە کاریگەری نەرێنی دەبێت لەسەر، مانەوەو سەقامگیری یەکێتیەکە، بۆ نموونە جیابوونەوەی هەرێمی (بیاڤرا) لە نێجیریا لە ساڵی (١٩٦٧ز) کە زۆرینەی کێڵگە نەوتیەکانی نێجیریای تێدابوو[١].

پەیوەندییە داراییەکانی نێوان هەرێمی کوردستان و عێراق وەکو کۆی پەیوەندییەکانی تر لە دۆخێکی ناتەندروست و ناسەقامگیرو نەگونجاو دان، لەگەڵ پرەنسیپەکانی فیدراڵییەتی دارایی، پرسی دابەشکردنی داهاتە جۆراوجۆرەکان و چۆنیەتی بەشداریکردنی هەرێمی کوردستان لە پێکهێنانی ئەو داهاتانە، یەکێکە لە کێشە هەرە بنەڕەتییەکان، ئەمەش گرێکوێرەیەکی گەورەو تەواوی لق و پۆپەکانی کێشەی پەیوەندییە داراییەکانی لێ بۆتەوە، سەرەکیترینیان بریتین: لە نەناردنی بەشە بوودجەی هەرێم لەلایەن بەغداوە و ڕادەستنەکردنی نەوت و داهاتە

کوردستان، بەرواری سەردان: ٢٠٢١/٤/٢٩، وەرگیراوە لەم پێگەیە:
1619-2019-06-03-/item/2018-04-02-19-12-28/ckb/php .index/krd .penus .www//:http .18-51-14

١- عبدالفتاح عبدالرزاق محمود و سوران علي حسن، اللاتماثل بين الوحدات المكونة للدولة الفدرالية و تأثيره على النموذج الفدرالي العراقي، بحث، مجلة جامعة دهوك، المجلد (٢٣)، عدد(١)، العلوم الانسانية والاجتماعيه، ٢٠٢٠، ص٩.

فیدراڵییەکان لەلایەن هەرێمەوە، بۆیە لەم خواستدا لە چوارچێوەی دوو لقدا ناکۆکی و کێشەکانی هەرێم و بەغدا لەسەر نەوت و گازو بودجە دەخەینە بەر لێکۆڵینەوە، بەم شێوەیەی خوارەوە:

لقی یەکەم: ناکۆکییەکانی پەیوەست بە سەرچاوە سروشتییەکان (نەوت و گاز):

یەکێک لە ئاڵۆزترین و سەخترین ئەو کێشانەی کە لەدوای ساڵی (٢٠٠٣)ەوە عێراق و حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی ڕووبەڕوویان بۆتەوەو دەبێتەوە کێشەی بەڕێوەبردنی سامانە سروشتییەکانە بەگشتی و کێشەی دۆسیەی نەوت و گازە بەتایبەتی. دیارە ئەم دۆسیە گرنگییەکی زۆر لەسەر ئاستی نیشتیمانی هەڵدەگرێت و ئاستەنگێکی گەورەش لەسەر هەموو لایەنەکانی ژیانی سیاسی و ئابوری و تەنانەت کۆمەڵایەتیش دادەنی. بەهۆی بەردەوامی و ڕیشەداری ئەم کێشەیە لە نێوان حکومەتی ناوەندی فیدراڵی و حکومەتی هەرێم، ئەمەش بەهۆی دژە بۆچوونی یاسایی و سیاسی و سەیرکردن و خوێندنەوەی دەستوری عێراقی فیدراڵی پەیوەست بەم دۆسیەیە لە گۆشەنیگای جیاوازەوە، لەلایەن هەریەکە لەناوەندو هەرێم[1].

دیارە عێراق خاوەنی پێنجەم گەورەترین یەدەگی نەوتە لەجیهاندا، لەناو دەوڵەتانی عەرەبیشدا لەپلەی دووەمدایە، بە جۆرێک بەسرە خاوەنی (٥٩٪)ی یەدەگی نەوتە لە عێراق و هەردوو پارێزگای میسان و زیقاریش، پێکەوە خاوەنی نزیکەی (١٢٪)ن، کەرکوکیش نزیکەی لە (١٢٪)ی هەیە لەیەدەگی نەوت، پارێزگاکانی هەولێر و سلێمانی و دهۆکیش خاوەنی نزیکەی لە (١٧٪)ی یەدەگی نەوتن، لەم ڕێژەیە نزیکەی (٧١)کێڵگە هەیە, کە تەنها (٢٤) کێڵگەیان وەبەرهێنانیان تێدا

١-صدام فیصل کوکز المحمدي، «اشکالیات إدارة ملف النفط الخام بین الحکومة اللاتحادیة وحکومة کردستان العراق دراسة في ظل دستور ٢٠٠٥م النافذ»، مرکز الملك فیصل للبحوث والدراسات الاسلامیة، العراق، ٢٠٢٠» ص٩.

کراوەو ئەو (٤٧) کێڵگە بەرهەم نەهاتوانەش، (١٠) کێڵگەی گەورەیان لەخۆگرتووە[1].

ئەگەر وردتر لەسەر هەرێمی کوردستان بوەستین، بەو پێیەی جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق یەکێکە لە هەرێمە هەرە بە بەهاکانی هایدرۆکاربۆنی جیهان بەهۆی بوونی یەدەگێکی گەورە لەسەرچاوەکانی نەوت و گاز، بەجۆرێک بەپێی داتاکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان هەرێم خاوەنی یەک لەسەر سێی یەدەگی عێراقە کەدەکاتە (١٤٩ملیار م٣/)، بەڵام ئەوە دیارنییە، کە ئایا ئەم ڕێژەیە بەناوچە جێناکۆکەکانەوەیە یان نا؟ دیارە دژیەکی هەیە سەبارەت بە ژمارەی یەدەگی نەوت لەهەرێمی کوردستان، بەڵام بەپێی ڕوپێویەکی جیۆلۆجی ئەمریکی ساڵی (٢٠٠٠) ئەنجامدراوەو تیایدا سەرچاوەی نەدۆزراوەی نەوت لە هەرێمی کوردستانی عێراق بە (٤١) ملیار بەرمیل نەوت و (٥٤) تریلیۆن مەتر سێجا لە گازی سروشتی مەزەندە کراوە[2].

سەرەتای ناکۆکییەکانی نێوان ناوەندو هەرێم بریتییە لە کاریگەری ناکۆکییە دەستوری و یاساییەکانی پەیوەست بە بەڕێوەبردنی سامانی سروشتی بەگشتی و وەبەرهێنانی سامانی نەوت بەتایبەتی ماددەکانی (١١١) و (١١٢) لەدەستوری عێراق تایبەتن بەم دۆسیەیەو دەقەکانیان بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

ماددەی (١١١): نەوت و گاز موڵکی هەموو گەلی عێراقە لەهەموو هەرێم و پارێزگاکاندا.

ماددەی (١١٢) پێک دێت لە:

یەکەم: حکومەتی فیدراڵی هەڵدەستێت بە بەڕێوەبردنی نەوت و گازی دەرهێنراو لە کێڵگەکانی ئێستادا، لەگەڵ حکومەتی هەرێم

١--وحيد علي عبدي، مصدر سابق، ص١٤٥.

٢- وحيد انعام الكاكائي، جيوسياسة النفط والغاز في اقليم كردستان العراق و الفواعل الاقليمية والدولية، تاريخ الزيارة :٢٠٢١/٤/٣٠ على الرابط الاتي:
pdf.8778-3c215ea66565-6e75af02-7f62-4c6d/Publications/my.arid.portal//:https

و پارێزگا بەرهەمهێنەکاندا بەمەرجێ داهاتەکانی بەشێوەیەکی دادپەروەرانە دابەش بکرێت، بگونجێت لەگەڵ دابەشبوونی دانیشتوان لەهەموو ناوچەکانی وڵاتداو لەگەڵ دیاریکردنی بەشێک بۆ ماوەیەکی دیاریکراو بۆ هەرێمە زیان لێکەوتووەکان کە لەلایەن ڕژێمی پێشووەوە بەشێوەیەکی بێ دادی بێبەشکراون و زیانیان لێکەوتووە دوای ئەوە، بەجۆرێک پەرەپێدانی هاوسەنگی بۆ هەموو ناوچە جیاجیاکانی وڵات دابینبکات و ئەمەش بەیاسا ڕێکدەخرێت.

دووەم: حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێم و پارێزگا بەرهەمهێنەکان بەیەکەوە هەڵدەستن بە نەخشە کێشان بۆ ستراتیژییە پێویستەکان بۆ بەرەوپێشبردنی سامانی نەوت و گاز بەجۆرێک زۆرترین سود بۆ گەلی عێراق بەدیبێنێت بە پشت بەستن بە نوێترین تەکنەلۆژیاو پرەنسیپەکانی بازاڕو هاندانی وەبەرهێنان[1].

دەکرێت دوو قۆناغی گرنگ لە ئیدارەدانی دۆسیەی نەوت وگاز جیابکرێتەوە، قۆناغی یەکەم لە ساڵی ٢٠٠٣ دەست پێدەکات و تایبەت کاتی دەرچوونی دەستوری ساڵی ٢٠٠٥، لەم قۆناغەدا سیاسەتی هەرێم بەجۆرێک بوو، کە دەیانوت ماددەی (١١٠) لەدەستوری عێراق تایبەتە بە دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی فیدراڵی بێ گوێدانە لێکەوتەکانی ماددەکانی (١١١) و (١١٢)، بۆیە بەرێوەبردنی دۆسیەی نەوتیان بە مافی خۆیان دەزانی، قۆناغی دووەمی ناکۆکی هەرێم لەگەڵ حکومەتی ناوەندی و دەرکردنی یاسای ناوت و گازە لەلایەن پەرلەمانی کوردستانەوە لە ساڵی ٢٠٠٧ بەبێ ڕاوێژکردن بە حکومەتی فیدڕاڵی عێراق و بە بەکارهێنانی هەردوو ماددەکانی (١١١)و (١١٢) حکومەتی هەرێمی کوردستان دەستی کرد بە پەرەپێدانی کەرتی نەوت و گازو بەرهەمهێنانی لە کەرتی نەوت لەگەڵ چەند کۆمپانیایەکی بیانی،

١- یوسف محمد صادق، المتغیرات المؤثرة في الواقع السیاسي لاقلیم کردستان العراق، أطروحة دکتورا (غیر منشورة)، کلیة القانون و السیاسة، جامعة السلیمانیة، ٢٠١٤، ص١٢٨.

لەکاتێکدا کە حکومەتی فیدراڵی لە بەغدا ئەم یاسایەی بە نادەستوری لەقەڵەم دەدات، چونکە پێی وایە ناکۆکە لەگەڵ ماددەی (١١١)ی دەستوری عێراق کە بە گوێرەی ئەو ماددەیە پێویستە بەڕێوەبردنی دۆسیەی نەوت بەهاوبەشی هەرێم و پارێزگاکانی بێ لەگەڵ حکومەتی عێراق[١].

لە بەرامبەردا حکومەتی هەرێمی کوردستان بە ڕوانگەیەکی تر دەستور دەخوێنێتەوە و گوزارشتی لێدەکات، کە بەگوێرەی ماددەی (١١٢)ی دەستوری عێراق و یاسای نەوت و گازی هەرێم بە مافی خۆی دەزانێ، کە پرۆسەی نەوتی هەرێم بەڕێوەببات بە تایبەت لەو کێڵگانەی کە لەم دواییانە دۆزرانەوە، شایەنی باسە بەهۆی نەبوونی توانای دارایی هەرێم بۆ دابینکردنی تێچووی گەڕان و پشکنین و بەرهەمهێنان، وایان کرد کە هەرێم بۆ ڕاکێشانی کۆمپانیاکان پشت بە گرێبەستی هاوبەشی بەرهەم ببەستێت، کە بۆ کۆمپانیاکان لەیەک کاتدا ڕیسک و قازانجی زیاتری هەیەو بۆ هەرێم کەمتر، ڕێگری بەغداش لەم پرۆسەیەدا هۆکارێکی ترە، کە هەرێم بۆ ساغکردنەوەی نەوتەکەی لە بازاڕ ناچاربێت بەکەمتر بیفرۆشێت[٢].

دیارە سەبارەت بە جۆری گرێبەستەکانی نەوتیش کە حکومەتی هەرێم لەگەڵ کۆمپانیا بیانیەکان ئەنجامی داون، حکومەتی فیدڕاڵی ناڕەزایی هەیە سەبارەت بە دەستوری بوونی ئەو جۆرە گرێبەستانە ئەو ناڕوونیەی لەبارەی داهاتەکانیانەوە و جیاوازیان لەگەڵ ئەو گرێبەستانەی کە لەعێراقدا هەن بەو پێیەی گرێبەستەکانی حکومەتی عێراق لە جۆری خزمەتگوزارین و حکومەتی فیدڕاڵی پێی وایە، کە حکومەتی هەرێم نەوت وگازەکەی بە قاچاغ بۆ وڵاتانی دراوسێ دەبات و لەکاتێکدا دەسەڵاتەکانی پەرەپێدانی کێڵگە نەوتییەکان و خستنەگەڕو

١--صدام فيصل كوكز المحمدي، مصدر سابق، ص ص ٤-٥.

٢- جیهانگیر سدیق، پەیوەندییە داراییەکانی هەرێم و بەغدا (هۆکارەکانی ناسازی، سیناریۆ ئایندەییەکانی)، گۆڤاری ئایندەناسی، ژمارە(٨)، سلێمانی، ٢٠٢١، ل١٠.

بەبازاڕکردنی و هەناردەکردنی پەیوەستە بە وەزارەتی نەوتی عێراقەوە، دواجار سەرەڕای ڕێگرییەکان لە ساڵی(٢٠١٣) ەوە هەرێم دەستی کرد بە هەناردەکردنی نەوت بۆ بازاڕەکانی جیهان بێ گەڕانەوە بۆ بەغداو تاکلایەنە ئەم پرۆسەیەی گرتەبەر، لە دەرئەنجامیشدا لە ساڵی (٢٠١٤) حکومەتی ناوەندی بودجەی هەرێمی کوردستانی بڕی[١].

یاسای نەوت و گازی فیدراڵی لە ساڵی (٢٠٠٥ز)ەوە لەگەڵ دەرکردنی دەستور بڕیاربووە دەربکرێت، بەڵام تائێستا هیچ یەکێ لە حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عیراق نەیانتوانیوە ئەم یاسایە دەربچێنن، بە فەرمی لە مانگی ئازاری ساڵی (٢٠٠٧ز)حکومەتی عێراق پرۆژە یاسای نەوت و گازی ئاراستەی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق کرد، ئەمەش دوای دەرچوونی ڕەشنووسی یاساکە لەلایەن ئەنجومەنی وەزیرانەوە بەکۆی دەنگ لە بەرواری (٢٠٠٧/٢/١٥ز) لەگەڵ بوونی چوار پاشکۆ، بەڵام لە ماوەی (٥١) ساڵی ڕابردوودا بەهۆی ململانێ سیاسیەکانەوە تا ئێستا نەتوانراوە دەنگی لەسەر بدرێت، سەرەڕای ئەوەی چەندین جار گۆڕانکاری لە ڕەشنوسەکەیدا کراوەو گفتوگۆو دانوستانی لەبارەوە کراوە[٢].

پەیوەست بە ڕای حکومەتی هەرێمی کوردستان لەسەر ئەم پرۆژە یاسایە، لەبەرواری ٢٠٠٧/٤/١٨(ئاشتی هەورامی) وەزیری سامانە سروشتیەکانی ئەوکاتی حکومەتی هەرێمی کوردستان ڕەشنوسی ئەو پرۆژە یاسایەی ڕەتکردەوە ئەمەش پێش کۆتاییهاتنی ئەو ماوەیە بوو، کە دانرابوو بەمەبەستی گەیشتنە یاداشتێکی لەیەک تێگەیشتن لەنێوان هەرێم و ناوەند، دواتریش لە بەرواری ٢٠٠٧/٤/٢٧(ئاشتی هەورامی)

١- صدام فيصل كوكز المجمدي، مصدر سابق، ص٢٣.

2-https://gov.krd/mnr/?fbclid=IwAR2Di7CgeCiT9YL-G9Q6JQdRRglnlGQzBfvAC7Lupwkjb7UJx7v_9f4KUmw

بۆ زانیاری زیار بڕوانە: پێگەی سبەی، ئاڵنگارییە سیاسی و یاساییەکانی بەردەم نەوتی هەرێمی کوردستان، بەرواری سەردان ٢٠٢١/٥/٦ وەرگیراوە لەم پێگەیەی خوارەوە:

ئاڵنگارییە سیاسی و یاساییەکانی بەردەم نەوتی هەرێمی کوردستان (sbeiy.com)

بەیانێکی بە زمانی ئینگلیزی لە پێگەی ڕەسمی حکومەتی هەرێمی کوردستان بڵاوکردەوەو دووبارە ڕەشنوسی ئەم پڕۆژە یاسایەی ڕەتکردەوە، کە لەلایەن ئەنجومەنی وەزیرانەوە ئاڕاستەی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق کرابوو، ڕایگەیاند ڕەشنوسی ئەم پڕۆژە یاسایە بەم شێوەیەی کە هەیە، نادەستورییەو حکومەتی هەرێم ڕەتی دەکاتەوە[١].

دیارە هەر پەیوەست بە کەیسی نەوت و گاز لە نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی فیدڕاڵی عێراق تا ئێستا هەرێمی کوردستان سێ سکاڵای یاسایی لەسەرە، یەکەمیان سکاڵای وەزارەتی نەوتی عێراقە عێراق پەیوەست بەوەی هەرێم چۆن سەربەخۆیانە نەوتەکەی دەفرۆشێت کە لە ساڵی (٢٠١٢)ەوە تۆمارکراوەو تا ئێستا چەندین دانیشتی دادگا لەو بارەیەوە بەڕێوەچووەو کۆتایی پێ نەهاتووە. دووەمیان سکاڵای کۆمپانیای (داینانسیتی پیترۆلیۆمە) لەسەر خودی (ئاشتی هەورامی) وەزیری پێشووی سامانە سروشتیەکانی هەرێم، کۆمپانیاکە لە دادگای شاهانەی لەندەن سکاڵاکەی تۆمارکردوە، سکاڵای سێیەم وەزارەتی نەوتی عێراقە کە لە پاریس سکاڵای لەسەر حکومەتی تورکیا تۆمار کردووە بەوەی پێشێلی سەروەری عێراقی کردووە، چونکە بێ گوێدانە بەغداد مامەڵەی لەگەڵ هەرێمی کوردستان کردووەو هێڵی بۆڕی کوردستان تورکیای کردۆتەوە[٢]

ئەوەی ماوەتەوە بیڵێین ئەوەیە، کە حکومەتی فیدڕاڵی بەهەموو جۆرێک دژی بەڕێوەبردنی دۆسیەی نەوتە لەلایەن هەرێمەوە بە سەربەخۆیی و ناشەفافیەوە ئەوەی کە بابەتی ناکۆکییەکانی هەرێم و ناوەندیشی لەهەمبەر ئەم پرسە بەیەکلانەکراوەیی هێشتۆتەوە

١- فواد قاسم الامیر، الجدید في عقود النفط والغاز الموقعة من قبل حکومة اقلیم کردستان والسیاسة النفطیة للاقلیم، دار الغد للنشر، بغداد، ٢٠١٣، ص٢٣٠ .

٢- بەهرۆز جەعفەر، مەترسیەکانی بەردەم یەدەگی نەوت و غازی سروشتی هەرێمی کوردستان لە سۆنگەی بازاڕی ئابوری جیهانییەوە، بەرواری سەردان ٢٠٢١/٥/٥وەرگیراوە لەم پێگەیە:

. 3mVDA3h/ly.bit//:https

نەبوونی یاسای نەوت و گازی فیدراڵییە، تاوەکو بەپێی ئەم یاسایە مامەڵە لەگەڵ ئەم دۆسیە بکرێت، بۆیە بوونی ئەم بۆشاییە یاساییەی عێراق لە بواری هایدرۆکاربۆنی نیشتیمانی و لێکدانەوەی جیاوازی بڕگەکانی دەستوری عێراق لەلایەن هەریەکە لە حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێم بەجۆرێک هەروەک وتمان حکومەتی فیدرالی تێڕوانینی وایە، کە بە پێی مادەی (١٦١) بەڕێوەبردنی سامانی نەوت لەگشت عێراق بۆ حکومەتی فیدراڵیەو هەرێمیش بەپێی مادەی (١١١) بەڕێوەبردنی ئەم دۆسیە بەمافی خۆی دەزانێت بۆیە هەتا ئێستا ئەم پرسە بە چارەسەرنەکراوی و هەڵپەسێردراوی ماوەتەوە[1].

لقی دووەم: کێشەی بودجە:

کێشەی دووەم لە بواری ئابوریدا لەنێوان هەرێمی کوردستان و دەوڵەتی فیدراڵی عێراقدا بریتییە لە بودجەی گشتی و دیاریکردنی پشکی هەرێم لەو بودجەیە، لە ساڵی (٢٠٠٥) و لەگەڵ دانانی دەستوری عێراق پشکی هەرێم بەڕێژەی لە (١٧٪)[2] دیاریکراوە، تا ساڵی (٢٠١٣) و سەرهەڵدانی کێشەو ناکۆکییەکان لە نێوان هەرێم و ناوەند ئەم ڕێژەیە کەمکراوەتەوەو دواجاریش لە ساڵی ٢٠١٤ بە تەواوی بڕدرا، دیارە ڕێژەی پشکی هەرێم و پرسی خەرجییە سیادییەکان و حاکیمەو

1-Bilal A. Wahab, Iraq and KRG Energy politic: Actors, challenges and opportu-))
:nities Date of visite:5/5/2021, Ath this site
https://auis. edu. krd/sites/default/files/WahabIRISReport. pdf

٢- لە ساڵی (٢٠٠٥)ەوە پشکی هەرێمی کوردستان لە بودجەی فیدراڵی بەڕێژەی لە١٧ ٪دیاری کراوە لە بودجەی فیدراڵی عێراق، دیارە دیاریکردنی ئەم ڕێژەیە پشت بەست نەبوە بەهیچ پێوەرێک بۆنموونە لەسەرپێوەری ڕێژەی دانیشتوان بەڵام لەساڵانی دواتردا لەیاساکانی بودجە ئاماژە بەوە کراوە کەئەگەرسەرژمێری گشتی ئەنجام بدرێت ئەوا چاوبەپشکی هەرێمدا ئەخشێنرێتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەی سەرژمێریش نەکراوە پشکی هەرێم بۆرێژەی لە١١٪ بۆ١٢ ٪کەمیکردوە، ئەمەش بەهۆی ناسەقامگیری لەپەیوەندییەکانی نێوان هەرێم وناوەندو پابەند نەبوونی هەرێم بەڕێکەوتنەکانەوەو ڕادەست نەکردنی نەوت و داهاتی نانەوتی بەبەغدا.

بودجەی پێشمەرگە لەو پرسانەن، کە هەر لە (٢٠٠٧)ەوە بابەتی نارەزایی و ناکۆکین و بەغدا دەنگی لێ بەرزبۆتەوە بەوەی کە ڕێژەی ١٧٪ بۆ هەرێم زۆرەو هەرێم بەشداری لەداهاتەکان ناکات[1].

لەبەرامبەریشدا هەرێمی کوردستان هەمیشە گازندەی ئەوەی کردوە، کە پشکی ڕاستەقینەی تەرخانکراو بۆ هەرێم نزیکەی لە (١١٪) بووە نەک لە(١٧٪)چونکە بەشێکی زۆر لە بودجە کە بەڕێژەی زیاتر لە ٣٠٪ی بۆ خەرجییە سیادییەکان تەرخانکراوەو کە هەرێمی کوردستان لێی بێبەشکراوە. بەشێکی تریشی بەڕێژەی زیاتر لە ١٠٪بۆ خەرجییەکانی حاکیمە تەرخانکراوە، کە بڕی شایستەی هەرێم لەوێش وەک پێویست خەرج نەکراوە، وەک پارەی جوتیاران و دەرمان، و دواجار پاش سەرهەڵدانی پرسی نەوت لە ساڵانی (٢٠١٠–٢٠١٣) چەند ڕێککەوتنێک لەو بارەیەوە لە نێوان هەرێم و بەغدا کرا بەڵام وەک پێویست جێ بەجێ نەکراون و ڕەوشەکە بەو جۆرە بەردەوام بوو تاوەکو سەرەتای ٢٠١٤ کە پشکی هەرێمی بەتەواوی لەلایەن بەغداوە بڕدرا[2].

پاساوی بەغدا لە پاش ساڵی (٢٠١٣)ەوە بۆ نەناردنی پشکی بودجەی هەرێم بریتییە لە ڕادەستنەکردنی نەوت و داهاتە فیدراڵییەکان لەلایەن هەرێمەوە بەتایبەتیش دوای ئەوەی حکومەتی هەرێمی کوردستان لە ساڵی(٢٠١٤)ەوە دەستی کرد بە فرۆشتنی نەوت بە دەرەوە بەسەر بەخۆو بێ گەڕانەوە بۆ بەغدادو ئەنجامدانی ڕێککەوتنی (٥٠) ساڵە لەگەڵ تورکیا، کە حکومەتی عێراق بە هەموو شێوەیەک دژایەتی خۆی ڕاگەیاندوە لەدژی پەیڕەوکردنی بژاردەی سەربەخۆی ئابوری لەلایەن حکومەتی هەرێمەوە. ئەمە هۆکاری سەرەکی بوو کە

١- مركز الفرات للتنمية والدراسات الاستراتيجية، مستقبل العلاقة بين الحكومة الاتحادية وحكومة اقليم كوردستان العراق، تاريخ الزيارة :٢٠٢١/٥/٥ الرابط الاتي: .1455/polotics/com .fcdrs//:http

٢- جیهانگیر سدیق، سەرچاوەی پێشوو.

وایکرد (نوری مالیکی – سەرۆک وەزیرانی پێشووی عێراق) بودجەی هەرێمی کوردستان ببڕێت، لە ساڵی ٢٠١٤ حکومەتی عێراق بە ڕەسمی لە دادگاکانی ئەمریکا سکاڵای لەسەر کێشەکانی نەوتی هەرێمی کوردستان تۆمارکردوە[١].

دیارە بۆ هەموو ساڵێکی دارایی بە گوێرەی یاسای بودجە حکومەتی فیدراڵی عێراق مەرجەکانی بۆ ناردنی پشکی دیاریکردوەو مەرجەکان لە ساڵێک بۆ ساڵێکی تر و لە یاسایەکی بودجە بۆ یاسایەکی تر، گۆڕانکارییان بەسەردا هاتووە، بەڵام ئەوەی نەگۆڕە دوو بابەتە، بایەتی یەکەمیان؛ پێداگری بەغدایە لەسەر مەرجەکانی لەبەرامبەر ناردنی پشکی هەرێم، دووەمیان پابەندبوونی هەرێمی کوردستان بە بەشێکی زۆری ئەو مەرجانەی حکومەتی عێراق دیاری کردوون لەبەرامبەر ناردنی پشکی هەرێم، بۆیە بەشێکی زۆری ئەو گرفتانەی کە لەنێوان حکومەتی هەریم و ناوەند هەبوون پەیوەست بوون بە پابەند نەبوون بە یاساکانی بودجە لە ساڵی (٢٠٠٥)ەوە بۆ ئەمڕۆ، ڕاستە لەسەرەتای هەموو ساڵێکی دارایی لە عێراق ڕێکەوتن کراوە، ڕێککەوتنەکە لەچوارچێوەی یاسای بودجە جێگەی کراوەتەوە، بەڵام گرفتەکان ئەوکاتە دەستیان پێکردووە، کە پابەند نەبوون لە یاسای بودجە هاتۆتە ئاراوە[٢].

لەبەرئەوەی ئەم مەرجانە بە کرۆکی ناکۆکی نێوان هەرێمی کوردستان و بەغدا دادەنرێت، بۆیە ئێمە لە خوارەوە تیشک دەخەینە سەر گرنگترین ئەو مەرجانەی کە بەغدا داینـاون لەبەرامبەر ناردنی پشکی هەرێم لە یاساکانی بودجەی ٢٠٠٥ تا ساڵی ئەم ساڵ ٢٠٢١ بەم شێوەیە:

١- ئەلەند مەحوی، «هەرێمی کوردستان لەبەردەم بژاردەی سەربەخۆیی ئابوریدا»، ژوری توێژینەوەی سیاسی بزوتنەوەی گۆڕان، سلێمانی، ٢٠١٥، ل٧.

٢- ئومێد مەحمود، «أسباب الاختلاف بين اقليم كردستان و بغداد ضمن قانون الموازنات العراقية من ٢٠٠٥ الى ٢٠١٩، الغرفة القانونية لحركة التغيير، السليمانية، ٢٠٢٠، ص٢.

یەکەم لە بودجەی ساڵی (٢٠٠٥):

لە بودجەی ساڵی (٢٠٠٥) پشکی هەرێم بە (١٧٪)دیاریکراوە، لەم یاسایەدا تەنیا مەرجێک دانراوە لە بەرامبەر ناردنی پشکی هەرێم، ئەوەش لە بڕگەی (د) لە مادده (١٢)ی یاساکە ئاماژەی پێکراوە و دەڵێت: هەرێمی کوردستان خەملاندن بۆ سەرجەم داهاتەکانی ساڵی (٢٠٠٥) دەکات، وەزارەتی دارایی حکومەتی عێراقی لێ ئاگادار دەکاتەوە، ئەوەی جێگەی سەرنجە لە یاسای بودجەی (٢٠٠٥) ئەوەیە سەرەڕای ئەوەی کە هیچ مەرجێکی گرانی لەسەر هەرێم دانەناوە، ئاماژە بەوەش دەکات هەر کاتێک زیادەیەک هاتە سەر بودجەی عێراق، ئەوا پشکی هەرێمیش زیاد دەکرێت[١].

دووەم: لە بودجەی ساڵی (٢٠٠٦):

لە یاسای بودجەی ساڵی (٢٠٠٦) پشکی هەرێمی کوردستان لە ماددەی (١٣)ی یاساکەدا بەڕێژەی لە (١٧٪) دیاریکراوە، مەرجەکەش لەبەرامبەر ناردنی پشکەکە هەمان مەرجی ساڵی (٢٠٠٥) بووەو ئەوەی جیاوازە لە یاساکەی پێش خۆی ئەوەیە، کە ئەم یاسایە بەڕوونی ئاماژەی بە پشکی هەرێم کردووە، لەو پابەندییە داراییانەی حکومەتی عێراق دەکەوێتە ئەستۆی، بەهۆی قەرزە جۆراو جۆرەکانەوە[٢].

١- ئومێد محمود، مصدر سابق، ص٣.

٢- مركز الفرات للتنمية والدراسات الاستراتيجية، مصدر سابق.

سێیەم: بودجەی ساڵی (٢٠٠٧):

لە یاسای بودجەی ساڵی (٢٠٠٧)ی حکومەتی عێراق ماددەی (١٧)ی یاساکە پشکی هەرێمی بە لە (١٧٪) دیاریکراوە، لەم یاسایەدا مەرجێکی نوێ دێتە ئاراوە، کە بریتییە لەوەی داوا لەهەرێم دەکات بڕی هەموو ئەو داهاتەی لەنێوان ساڵانی (٢٠٠٤–٢٠٠٦) دەستی کەوتووە ئاشکرا بکات، هەروەها ئاماژە بەوە دەکات، کە گفتوگۆی نێوان سەرۆکی حکومەتی عێراق و سەرۆکی هەرێم بەڕێوەبچێت، بەمەبەستی دابینکردنی خەرجی و پێویستییەکانی پێشمەرگە، وەک بەشێک لە سوپای عێراق[1]، کەواتە ئەم یاسایە ئامرازی گفتوگۆ دەکاتە میکانیزم بۆ چارەسەری کێشە داراییەکان .

چوارەم: لە بودجەی ساڵی (٢٠٠٨):

ئەم یاسایە بە بەراورد بە یاساکانی تری بودجەی عێراقی فیدڕاڵ یاسایەکی جۆریە، چونکە مەرجێک لەخۆدەگرێت کە لە یاساکانی پێشووتری بودجەدا نەبووە، لەبەرامبەر پشکی (١٧٪) مەرجی ئەوە بەسەر هەرێمی کوردستاندا سەپێنراوە، کە پێویستە دیوانی چاودێری دارایی عێراق چاودێری و بەدواداچوون بکات و هەموو مانگێک ڕادەستی وەزارەتی دارایی حکومەتی ناوەندی بکات. واتە لە ساڵی (٢٠٠٨)ەوە هەرێم پابەند دەکرێت، کە داهاتی فەرمانگە فیدڕاڵییەکانی ڕادەستی بەغدا بکاتەوە. ئەمەش هاوکات بووە لەگەڵ دەرچوونی یاسای ژمارە (٢١)ی ساڵی (٢٠٠٨) یاسای پارێزگا نارێکخراوەکان لە چوارچێوەی هەرێمدا، لەم یاسایەدا هیچ پشکێک لە داهاتە فیدڕاڵییەکان نادات بە پارێزگاکان، هەروەها باس لەوەش دەکات هەرکات هەرێم ئامادە نەبوو داهاتە فیدڕاڵییەکانی ڕادەستی بەغدا بکات بە ئەندازەی ئەو داهاتانە لە

١- ئومێد محمود، مصدر سابق، ص٥.

پشکی هەرێم دەبڕێت، هەر کاتێکیش داهاتەکانی عێراق کەمیکرد، ئەوا ئەو پشکەش کە بۆ هەرێمی کوردستان دیاریکراوە کەم دەکات[1].

پێنجەم: بودجەی ساڵی (٢٠٠٩):

لە بودجەی ساڵی (٢٠٠٩)ش بەهەمان شێوە پشکی هەرێم بەڕێژەی لە (١٧٪) دیاریکراوە، مەرجەکان هەمان مەرجی ساڵی (٢٠٠٨)و تەنیا خاڵێک کە تازەیە لەم یاسایەدا ئەوەیە، کە ئاماژە بەوە دەکات دوای بەڕێوەچوونی سەرژمێری گشتی لە (٢٠٠٨/١٢/٣١) لەژێر رۆشنایی دەرئەنجامی ئەو سەرژمێریە چاو بە پشکی (١٧٪)ی هەرێمدا دەخشێنرێتەوە[2].

شەشەم: بودجەی ساڵی (٢٠١٠):

لەم یاسایەشدا پشکی هەرێم هەر بەڕێژەی لە (١٧٪) جێگیرکردووە و سەرباری مەرجەکانی پێشوو، کە ئاماژەمان پێکرد، لەم یاسایەدا ئاماژە بەوە دەکات، چاو بە پشکی هەرێمی کوردستان دەخشێنرێتەوە لەژێر رۆشنایی سەرژمێری گشتی (٢٠١٠/١٢/٣١) و هەروەها باس لە دیاریکردنی بڕی ئەو زیانەیە دەکات کە لەعێراق کەوتووە لە ئەنجامی مامەڵەکردنی پارێزگاکان یان هەرێم بە نەوت، جا مەبەستی دەرهێنان یان بەکارهێنانی ناوخۆیی یان هەناردەکردن بێت، ئەمەش زیاتر پەیوەندیدارە بە هەرێمی کوردستان، چونکە لە پارێزگاکانی تری حکومەتی عێراق خۆی کۆنترۆڵی تەواوی مەلەفی نەوتی کردووە[3].

١- جاسم الشمري، الكرد والنظام التوافقي في العراق، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/٥/٥على الرابط الاتي:
https://eipss-eg.org/الكرد-والنظام-التوافقي-في-العراق/amp/

٢- مركز الفرات للتنمية والدراسات الاستراتيجية، مصدر سابق.

٣- ئومید مەحمود، مصدر سابق، ص٩.

حەوتەم: بودجەی ساڵی (٢٠١١):

لەم یاسایەشدا پشکی هەرێم (١٧٪)یە وێرای کۆی مەرجەکانی تر، دووبارە لەماددەی (١٦)دا دەڵێت: چاو بە پشکی هەرێمدا دەخشێنرێتەوە لەبەر رۆشنایی سەرژمێری گشتی ساڵی (٢٠١١) و خاڵێکی تریش ئاماژە بەوە دەکات کە حکومەتی عێراق ئامادەیە موچەو پێداویستی پێشمەرگە دابین بکات، بەمەرجێک لەگەڵ حکومەتی هەرێم بگاتە رێککەوتن[١] کەواتە ئەم یاسایەش میکانیزمی رککەوتن بۆ چارەسەری کێشە داراییەکان دەست نیشان دەکات.

هەشتەم: بودجەی ساڵی (٢٠١٢):

لێرەشدا بەهەمان شێوە پشکی بودجە بەڕێژەی لە (١٧٪)جێگیرکراوە لەماددەی (١٥)ش ئاماژەی بەوە کردووە، کە حکومەتی عێراق ئامادەیە ئاماژە بە موچەو خەرجی پێشمەرگە دابین بکات، دوای رێککەوتن لەگەڵ حکومەتی هەرێم لەو بارەیەوە[٢].

نۆیەم: بودجەی ساڵی (٢٠١٣):

لە یاسای ساڵی (٢٠١٣) سەرەڕای جەختکردنەوە لەهەموو مەرجەکانی یاساکانی پێشتووتر بۆ ناردنی بەشە بودجەی هەرێم، ئەم یاسایە ڕوونتر باسی نەوت و گازی بەرهەمهاتوو دەکات لەپارێزگا و هەرێمەکان، بەجۆرێک لە برگەی (٤) ماددەی (١٠) ئاماژەی بەوە کردووە، کە وەزارەتی دارایی حکومەتی عێراق لە پشکی هەرێم و پارێزگاکان

١- رواز طاهر، محمد أمين، الخلاف على المعابر الحدودية يعيق الاتفاق على الموازنة بين بغداد وأربيل ، تاريخ الزيارة :٢٠٢١/٥/٥ على الرابط الاتي:
./2020/08/6277/org .bayancenter .www//:https

٢- رواز طاهر، محمد أمين، المصدرسابق

دەبڕدرێت، لە کاتێکدا ئەگەر ئەم هەرێم و پارێزگایانە، ئامادە نەبن نەوت و گاز ڕادەستی حکومەتی ناوەندی بکەن، زیاتر لەوەش ئاماژە بەوە دەکات ئەگەر گرفتێک یان لەیەک تێنگەیشتنێک لەم بابەتە دروست بوو، دادگای فیدراڵی لایەنی یەکلاکەرەوە دەبێت، شایەنی باسە لەم ساڵەداو لە(٢٠١٣/١/٤) بەبێ گەڕانەوە بۆ بەغدا هەرێمی کوردستان (١٥)هەزار بەرمیل نەوتی بە بۆڕی هەناردەی تورکیا کرد[١]. کەواتە ئەم یاسایە میکانیزمی دادگای فیدڕاڵی بۆ یەکلاکردنەوەی کێشەکە دیاری دەکات.

دەیەم: بودجەی ساڵی (٢٠١٤):

لەم پرۆژە بودجەیەشدا هەم پشک و هەم مەرجەکانیش وەک خۆی ماوەتەوە دەستکاری نەکراوە. دیارە تاوەکو کۆتایی ساڵی (٢٠١٣) پشکی هەرێم لە بودجەی عێراق لە بەغداوە دەهات، بەپێی بەڵگەنامەی وەزارەتی سامانە سروشتیەکان داهاتی نەوت تاکۆتایی ٢٠١٣ بڕەکەی (٩ملیار و ٧١٤ ملیار دۆلار بووە)، بۆیە لە مانگی (٢)ی ساڵی (٢٠١٤) عێراق هەڕەشەی بڕینی پشکی هەرێمی کوردستانی کرد بە بیانوی ئەوەی هەرێم بەشێوەیەکی سەربەخۆ بەبێ ڕاوێژ بە بەغدا نەوت دەفرۆشێت، بۆیە پشکی هەرێم کەمکرایەوە بۆ (٥٠٠) ملیار دیناری مانگانە و دواتریش لە مانگی تەمموزی ساڵی (٢٠١٤) بەیەکجاری پشکی هەرێم بڕدرا[٢].

١- فواد قاسم الامیر، مصدر السابق، ص١٥٣.
٢- عەلی حمەساڵح، ئەو ئافاتەی ناونرا ئابوری سەربەخۆیی، بەرواری سەردان: ٢٠٢١/٥/٦ لەم پێگەی خوارەوە وەرگیراوە:
https://www.awene.com/detail?article=38541.

یازدەیەم: بودجەی ساڵی (٢٠١٥):

لەم یاسایەشدا دەستکاری پشکی هەرێم نەکراوەو ئەوەی دەستکاری کراوە مەرجەکانن، بە جۆرێک لەماددەی (١٠) لە بڕگەی (٥)ی ئاماژە بەوە دەکات پشکی هێزەکانی پێشمەرگە لەسەر بنەمای ژمارەی دانیشتوان دەبێت، هەروەها باس لەوەدەکات هەرکاتێک هەریەکە لەحکومەتی هەرێم و حکومەتی ناوەند پابەندییە نەوتی و داراییەکانی سەر شانیان جێبەجێ نەکرد، ئەوا ئەوەکەی تر دەتوانێت جێبەجێی نەکات، واتە ئەگەر حکومەتی ناوەند پابەند بوو بە ناردنی پشکی لە (١٧٪)ی هەرێم، لەبەرامبەردا هەرێم دەتوانێت داهاتە فیدڕاڵییەکان ڕادەستی بەغدا نەکات[١].

هەرچەندە لە کۆتایی ساڵی (٢٠١٤)ڕێککەوتن کرابوو لە نێوان هەرێم و ناوەند بۆ بودجەی ساڵی (٢٠١٥) بەڵام حکومەتی هەرێمی لەسێ مانگی یەکەمی ٢٠١٥دا بە پاساوی گرفتی تەکنیکی نەیتوانی پابەند بێت بەو ڕێککەوتنەوە، دوو مانگی دواتریش حکومەتی ناوەندی عێراق ڕێککەوتنەکەی شکاند، چونکە لەبڕگەی سێ ی ماددە(١١)ی بودجەی (٢٠١٥) ئەو دەسەڵاتە درابوو بەهەر لایەنێک وەک وتمان، کە ڕێککەوتنەکە ڕابگرێت، ئەگەر لایەنی بەرامبەر بەر پرسیاریەتیەکانی سەرشانی جێبەجێ نەکرد. دیارە ڕیکەوتنەکە لە(٢٠١٢/١١/١٣)کرابوو، کە تێیادا هەرێمی کوردستان دەبوو ڕۆژانە (٢٥٠) هەزار بەرمیل نەوتی خۆی و (٣٠٠) هەزار بەرمیل نەوتی کەرکوک لە ڕێگەی بۆڕی کوردستان – جەیهانی تورکیەوە ڕادەستی کۆمپانیای بەبازاڕکردنی نەوتی عێراق (سۆمۆ) بکات[٢].

لە ڕۆژی ٤ی ئاداری ٢٠١٥ وەزارەتی سامانە سروشتییەکانی

١--ئومێد محمود، مصدرسابق، ص٢٠.

٢--ئەلەند مەحوی، سەرچاوەی پێشوو، ل٣.

حکومەتی هەرێمی کوردستان لە ڕاپۆرتێکدا ئاشکرای کرد، کە لەمانگی نیسانی ٢٠١٥ بڕی (١٩.٨٧٨.٩٨٥) بەرمیل نەوتی خاو بە تێکڕای (٥٦٢.٦٣٣) بەرمیلی ڕۆژانەی لەڕێی هێڵی بۆڕی کوردستانەوە هەناردەی بەندەری جیهانی کردووەو لە تورکیا، لەم بڕە کێڵگەکانی هەرێمی کوردستان بە (١٢.٤٥٧.٣٧) بەرمیلی ڕۆژانە بەشدار بوون، هەر بە پێی ئەم داتایانەی وەزارەتی سامانە سروشتییەکان ئاستی کۆگاکانی عەمبارکردنی حکومەتی هەرێمی کوردستان لە بەندەری جەیهان لە (١.١٨٢.٠٩٣)بەرمیل بوو هەمووی ڕادەستی سۆمۆ کردووە، وەک بەشێک لە پابەندبوونی حکومەتی هەرێمی کوردستان، لەبەرامبەردا دەبوو حکومەتی ناوەندی عێراق ٨٥٠ ملیار دینار بۆ هەرێم بنێرێت، بەڵام تەنها ٤٨٨ ملیار و ٧٠٠ ملیۆن دیناری ناردووە[١].

دوازدەهەم: بودجەی ساڵی (٢٠١٦):

هەمان بڕی پشک و مەرجەکانی بودجەی ساڵانی تر دانراوەتەوە، دیارە لە ساڵی ٢٠١٦دا حکومەتی هەرێمی کوردستان ڕێککەوتنی لەگەڵ کۆمپانیای ڕۆسنەفتی ڕوسی کرد، بەمەبەستی وەبەرهێنان لە پێنج کێڵگەی نەوتی هەرێم لەبەرامبەردا کۆمپانیای ڕۆسنەفت بڕی سێ ملیاری دۆلاری دا بە هەرێمی کوردستان[٢].

سیانزەهەم: بودجەی ساڵی (٢٠١٧):

سەبارەت بە پشکی هەرێم لەم یاسایەشدا هەر لە (١٧٪)بوو، بەڵام مەرجەکانی گۆڕانکاری جەوهەرییان تێدا کراوە، بەجۆرێک ئەم یاسایە سەرباری باسکردنی لە بابەتی نەوت باسی بڕی ئەو نەوتەش دەکات، کە پێویستە هەرێم ڕادەستی بەغدای بکات، خاڵی (أ)

١--ئەلەند مەحوی، سەرچاوەی پێشوو، ل٤.

٢--عەلی حمەساڵح، سەرچاوەی پێشوو.

لـه بڕگـەی سـێیەمی مـاددەی (٩) دەڵێـت: پێویسـتە هەرێـم ڕۆژانـە لانـی کـەم (٢٥٠٠٠) بەرمیـل نـەوت لەڕێـگای کۆمپانیـای (سـۆمۆ)ەوە هەنـاردە بـکات و داهاتەکـەی بگەڕێتـەوە ناوەنـد، هەروەهـا بـۆ یەکـەم جـار ئـەم یاسـایە باسـی نەوتـی کەرکـوک دەکات و مەرجـی ئـەوە بەسـەر هەرێمـدا دەسـەپێنێت، کـە پێویسـتە ڕۆژانـە لایەنـی کـەم (٣٠٠٠٠٠) هـەزار بەرمیـل نەوتـی کەرکـوک ڕادەسـتی کۆمپانیـای سـۆمۆ بـکات و بەهەمـان شـێوە داهاتەکـەی بگەڕێتـەوە ناوەند، هەروەهـا هـەر لـەم یاسـایەدا بـۆ یەکەمجـار ئاماژەبـەوە دەکات ئەگـەر دیوانـی چاودێـری دارایـی هەرێـم ئامادەنەبـوو هـاوکاری دیوانـی چاودێـری دارایـی عێـراق بـکات ئـەوا دیوانـی چاودێـری دارایـی دەسـتەی بـاج و گومرگـەکان وردبینـی بـۆ داهاتـی هەرێـم دەکات، لـە خاڵـی (ج)ی بڕگـەی سـێی مـاددە (٩) شـدا حکومەتـی ناوەنـد هەرێـم پابەنـد دەکات بەدانانـی موچـەی فەرمانبـەران لـەو پشـکەی لـە بودجـەی عێراق بۆی تەرخـان کراوەو لـە کۆتایی مادەکەشـدا دەڵێت ئەگـەر هەرێم پابەندبـوو بـە بڕگەکانـی (أ، ب، ج) کـە تایبەتـن بـە ڕادەسـتکردنی نەوتـی هەرێـم و کەرکـوک ئـەوا حکومەتـی ناوەنـدی پابەنـد دەبێـت بـە ناردنـی پشـکی هەرێـم، ئەگەرنـا دەتوانێـت پشـکی هەرێـم نەنێرێـت[١].

چواردەیەم: بودجەی ساڵی (٢٠١٨):

لـە یاسـای بودجـەی سـاڵی (٢٠١٨) و بـۆ یەکەمجـار دوای سـاڵی (٢٠٠٥) پشـکی هەرێمـی کوردسـتان بەڕێـژەی سـەدی دیـاری نـاکات، بەڵکـو لەمـاددەی (٩) ئامـاژە بـەوە دەکات، کـە پشـکی هەرێـم بـە گوێـرەی ژمـارەی دانیشـتوانی هـەر پارێزگایـە دیـاری دەکرێـت و هەرێمیـش پابەندکـراوە بـە ناردنـی (٢٥٠٠٠٠) بەرمیـل نەوتـی ڕۆژانـە لەڕێـی کۆمپانیـای سـۆمۆوە، لـە خاڵـی (د)دا بڕگـەی دووەمـی مـاددەی (١٠) دەڵێـت: وەزارەتـی دارایـی و نەوتـی عێـراق بـڕی ئـەو نەوتـە دیـاری دەکـەن، کـە لەنێـوان سـاڵانی

١--جاسم الشمري، مصدر سابق.

(٢٠١٤–٢٠١٧) لە کێڵگە نەوتییەکانی کەرکوک هەناردەکراوە، هێندەی بڕی ئەو نەوتەی هەناردەکراوە لە پشکی هەرێم دەبڕدرێت و لەبڕگەی (و)یشدا ئاماژە بە گەڕانەوەی پارەی پترۆدۆلاری کەرکوک دەکات، لە بانکەکانی هەرێمی کوردستان هەڵگیراوە، لە خاڵی (ج) بڕگەی دووەمی مادده ١٠٩شدا دووبارە ئاماژە بۆ ئەوە دەکاتەوە، ئەگەر هەرێم پابەند نەبوو بە ناردنی نەوت و ڕادەست کردنی داهاتە فیدراڵییەکان ئەوا لە پشکی هەرێمی کوردستان دەبڕدرێت[1].

پازدەیەم: بودجەی ساڵی (٢٠١٩):

لەم یاسایەشدا پشکی هەرێم بە ژمارەی دانیشتوان دیاری کراوەو هەرێمی کوردستانیش پابەندکراوە ڕۆژانە بڕی (٢٥٠٠٠٠) بەرمیل لەڕیگەی کۆمپانیای سۆمۆوە هەناردە بکات، خاڵی جیاواز کە لەم یاسایەدا بەرچاودەکەوێت، کە یاساکانی بودجەی پێشووتردا نەبوو، ئەوەیە ئەگەر حکومەتی هەرێمی کوردستان پابەند نەبوو بەڕادەستکردنی بڕی نەوتی بڕیار لەسەردراوە، ئەوا حکومەتی عێراق بەردەوام دەبێت لە خەرجکردنی پشکی هەرێمی کوردستان، ئەمەش جۆرێکە لە ئیمتیاز کە لەم یاسایەدا دراوە بە هەرێمی کوردستان[2].

شازدەیەم: بودجەی ساڵی (٢٠٢٠):

بودجەی گشتی ساڵی ٢٠٢٠ ی عێراق، بە نزیکەی ١٤٨ تریلیۆن دینار خەملێنراوە،، کورتهێنانی بودجەش دەگاتە ٨١ تریلیۆن دینار، وپشکی هەرێمی کوردستانیش بە لە٦٧ .١٢ ٪دیاریکراوە، دیارە پرۆژە یاسای بودجەی ساڵی ٢٠٢٠ بەهۆی سەرهەڵدانی خۆپیشاندان و ناڕەزایەتی لە بەغدادو دواتر دەست لەکارکێشانەوەی سەرۆک وەزیران عێراق

١--قانون رقم (٩) الموزانة العراق لسنة (٢٠١٨).
٢--قانون رقم(١) الموازنة العراق لسنة (٢٠١٩).

بەو هۆیەوە دوچاری گرفت بۆوەو بەهۆیەوە نەتوانرا پەسەند بکرێت وبوە ساڵێک بێ بودجە[1].

دیارە سەبارەت بە پرۆژە یاسای بودجەی ساڵی ٢٠٢٠ حکومەتی هەرێمی کوردستان لەگەڵ سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی عێراق (عادل عبدالمهدی) لە بەرواری(٢٠٢٠/١١/١٣)ڕێککەوتنێکیان ئەنجامدا کە بە گوێرەی ئەو ڕێککەوتنە حکومەتی هەرێم ڕۆژانە (٢٥٠٠٠٠) هەزار بەرمیل لە ڕێگەی سۆمۆوە هەناردە دەکات و لەبەرامبەردا پشکی هەرێم بەڕێژەی ١٢ تریلیۆن و ٥٧٧ ملیار ٨٧ ملیۆن و ٢٢ هەزار دینار ئەدات بە هەرێمی کوردستان، بەڵام دیارە بەهۆی تێکچوونی بارودۆخی سیاسی ئەو کاتەی عێراق و دەست لەکارکێشانەوەی عادل عبدالمهدی ئەم ڕێککەوتنە جێ بەجێ نەکرا[2].

دوای هاتنە سەرکاری (مستەفا کازمی) دووبارە گفتوگۆو دانوستان لە نێوان هەرێم و ناوەند دەستی پێکردووە بە مەبەستی گەیشتن بە ڕێککەوتن لەسەر پرۆژەی یاسای بودجەی ساڵی ٢٠٢٠ ڕێککەوتن، کە وەزارەتی دارایی ناوەندی مانگانە ٣٢٠ ملیار دینار بۆ هەرێم بنێرێت لەسەر بنەمای خەمڵاندنی حکومەتی فیدراڵ بۆ هەناردەکردنی نەوت لەبەرهەمی نەوتی هەرێم[3].

حەڤدەهەم: بودجەی ساڵی (٢٠٢١):

پرۆژە یاسای بودجەی عێراق بۆ ساڵی (٢٠٢١) لە مادده (٥٨) مادده پێکهاتووە، تیایدا لە برگەی دووەمی ماددەی (١)ی پرۆژە یاساکە

١--سەرکۆ یونس، ٢٠٢٠ ساڵی بێ بودجە، بەرواری سەردان ٢٠٢١/٥/٦وەرگیراوە لەم پێگەیە:

https://www.gksat.tv/details.aspx?jimare=91164

٢--الوثائق الرسمية منذ تشكيل الكابينة الوزارية التاسعة الحكومة الاقليم، كانون الاول٢٠٢٠، ص ص٤-٥.

٣--الوثائق الرسمية منذ تشكيل الكابينة الوزارية التاسعة الحكومة الاقليم ص١٠.

حکومەتی هەرێم پابەند دەکات ئەو داهاتانەی دەستی دەکەوێت لە ئەنجامی مامەڵە دەرەکییەکانی لەناویاندا فرۆشتنی نەوت بگەڕێنێتەوە بۆ حکومەتی ناوەندی، ماددەی (١٠) لە پرۆژە یاساکە ئاماژە بە پشکی تەرخانکراو بۆ هەرێمی کوردستان دەکات، بەجۆرێک ئەم پشکە هاوشێوەی ساڵەکانی (٢٠١٨، ٢٠١٩) لەسەر بنەمای ڕێژەی دانیشتوانی دیاری دەکرێت[١].

هەروەها بە پێی ماددەی (١١) یاساکە، دەبێت هەرێمی کوردستان ڕۆژانە (٤٦٠)هەزار بەرمیل نەوتی خاو ڕادەستی سۆمۆ بکات، بەڵام خەرجی بەرهەمهێنان و پترۆدۆلار و بەکاربەری ناوخۆیی لێدەردەکرێت، واتە (٣٠هەزار بەرمیل بۆ خەرجی کۆمپانیاکان) ئەوەی دەمێنێتەوە بە پێی ڕێککەوتنەکە نابێت لە (٢٥٠) هەزار بەرمیلی ڕۆژانە کەمتر بێت کە ڕادەستی سۆمۆی دەکات، ئەمە سەرەڕای پابەندکردنی هەرێم بە ڕادەستکردنی نیوەی داهاتە نانەوتییەکان وەک (داهاتی دەروازە سنورییەکان و فرۆکەخانەکان) لەبەرامبەر جێبەجێکردن و پابەندبوونی حکومەتی هەرێمی کوردستان، ئەوا حکومەتی عێراق پابەند دەبێت بە خەرجکردنی شایستە داراییەکانی هەرێمی کوردستان بە ڕێژەی (٩.١٣٪)ی کۆی بودجەی عێراق[٢].

سەبارەت بە داهاتی دەروازە سنوریەکان و فرۆکەخانەکان، کە یەکێکی ترە لەو دۆسیانەی تا ئێستا چارەسەر نەکراوە، کە حکومەتی فیدڕاڵی بە پێی دەستور کۆنترۆڵکردنی دەروازە سنورییەکان بە یەکێک لە دەسەڵاتەکانی حکومەتی فیدڕاڵی دادەنێت، لەگەڵ بوونی هەماهەنگی لەگەڵ دەسەڵاتدارانی هەرێم و پارێزگاکاندا و دابەشکردنی

١--ئومێد محمود، پشکی کورد چۆن دیاری کراوە، بەرواری سەردان :٢٠٢١/٥/٦ وەرگیراوە لەم پێگەیە:
uO7wpCFoOBYOVgzQrMPNdS4Yoid-_i2huvqy4pMH_IwAR1s=fbclid?3658/opinion/net.diplomaticmagazine//:http .vp8o0x2BhxBhSEI

٢--وەرگیراوە لەم پێگەی خوارەوە کە تایبەتە بە ڕێککەوتنی هەرێم و ناوەند:
uO7wpCFoOBYOVgzQrMPNdS4Yoid-_i2huvqy4pMH_IwAR1s=fbclid?3658/opinion/net.diplomaticmagazine//:http vp8o0x2BhxBhSEI

بەشێوەیەکی دادپەروەرانە بەسەر هەموو پارێزگاکانی عێراقدا بە هەرێمی کوردستانیشەوە، هەربۆیەشە لەماوەی دو ساڵی ڕابردوودا چەند جارێک لیژنە لە حکومەتی فیدراڵیەوە سەردانی دەروازە سنورییەکانی هەرێمی کوردستانی کردووە، بۆ لێکۆڵینەوەو ئامادەکردنی ڕاپۆرت لە بارەی داهاتی دەروازە سنورییەکانی هەرێمی کوردستانەوە، بەڵام هەمیشە حکومەتی هەرێمی کوردستان ڕەتی کردۆتەوە کە کۆی داهاتی فرۆکەخانەو دەروازە سنورییەکانی هەرێمی کوردستان ڕادەستی بەغداد بکات[1].

دیارە هەرێمی کوردستان خاوەنی هەردوو فڕۆکەخانەی هەولێرو سلێمانییە، کە بەگوتەی حکومەتی فیدراڵی ئەمانە ساڵانە چەندین ملیار داهاتیانەو بەبێ ڕێککاری یاسایی و کۆنترۆڵی حکومەتی فیدراڵی ناگەڕێنەوە بۆ خەزێنەی دەوڵەت ژمارەی دەروازە سنورییەکانیش لەگەڵ ئێران لە هەرێمی کوردستان، (٧) دەروازەیە، کە تەنیا چواریان فەرمین، لەوانە (دەروازەی سنوری باشماغ، کە داهاتی ساڵانەی (٢٠٠) ملیۆن دۆلارە، دەروازەی سنوری پەروێزخان کە داهاتی ساڵانەی (٣٠٠) ملیۆن دۆلارە، ئەمە سەرەڕای بوونی گەورەترین دەروازەی سنوری لەگەڵ تورکیا، کە ابراهیم خەلیلە لە پارێزگای دهۆک کەداهاتی ساڵانەی ٤٥٠.٠٠٠.٠٠٠[2].

لە کۆی خوێندنەوەی سەرجەم یاساکانی بودجەی فیدراڵی عێراق بۆمان دەردەکەوێت، کەبارودۆخی سیاسی وسەربازی وئابوری کاریگەرییان هەبوە لەسەر ناوەڕۆکی بودجەوڕادەی پابەندێتی پێوەی وئاستی جێبەجێکردنی، هەروەک چۆن لەوساڵانەی دوایدا وەک هەموو لایەک ئاگادارن بەهۆی تێکچوونی بارودۆخی سیاسی وسەقامگیری

١- جەسار صالح المفتي، المنافذ الحدودية في شمال العراق والاستحقاقات و الاشكاليات والادعاءات لمن ربعها و أموالها، التأريخ الزيارة: ٢٠٢١/٥/٦ على الرابط الاتي:

https://bit.ly/30vi4Lz .

٢- المصدر نفسه.

عێراق و قوڵبونەوەی کێشەکانی نێوان هەرێم و ناوەند پشکی کورد لە بودجەی عێراق کەمکرایەوەو ساڵ بۆ ساڵێش گۆڕانکاری لەپشک و شێوازی ناردنەکەیدا ڕوودەدات. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە لە سەرەتاوە مەرجەکانی حکومەتی ناوەندی، کە لەبەرامبەر ناردنی پشکی هەرێم دانراون سادەو تاڕادەیەک ئاسان بوون، بەڵام سەرباری ئەوەش هەرێم پابەند نەبووەو ئەمەش وایکردووە، کە بەغدا ناچار مەرجی تازەو گرانتر بەسەر هەرێمدا بسەپێنێت، وەک چۆن دەبینین لە ساڵانی پێشووتر بەغداد داوای ڕادەستکردنی بڕی (٢٥٠) هەزار بەرمیل نەوتی ڕۆژانەی دەکرد و دوای ئەوەی هەرێم پابەند نەبوو بە ڕادەستکردنی ئەو بڕە لەم ساڵەدا (٢٠٢١) داوای ڕادەستکردنی بڕی (٤٦٠) هەزار بەرمیل نەوتی ڕۆژانەی کرد[١].

خواستی چوارەم: بابەتی پێشمەرگە

لەڕووی زمانەوانییەوە، وشەی (پێشمەرگە) وشەیەکی ئاوێتەیە پێکهاتووە لە پێشگری (پێش) لەگەڵ وشەی (مەرگ)، کە هاوتای (مردنە) هەرچەندە ئەم وشەیە بۆ ناولێنانی چەکدارانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردی بەکار دەهێنرێ بەڵام وشەی پێشمەرگە واتای جۆراو جۆر دەگەیەنێت، بۆ نموونە واتە ئەو کەسەی (کە پێش مەرگ دەکەوێت) لە جەنگ و خەباتی ڕزگارکردنی نیشتیمان و نەتەوەکەیدا[٢].

سەرهەڵدانی پێشمەرگە وەک هێزێکی چەکداری ڕزگاریخوازی کورد مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی (بیست) بە درێژایی ئەوکاتەش تا ئێستا چەندین قۆناغی جۆراو جۆر تێپەڕیوە، لەبەر ئەمە پێناسەی جیاوازیشی بۆ ئەم هێزە کراوە بۆیە

١--ئومێد محمود، پشکی کورد چۆن دیاریکراوە، سەرچاوەی پێشوو.

٢- ئومێد رفیق فتاح و عابد خالد رسول، «پرۆسەی بەدامەزراوەیکردنی هێزەکانی پێشمەرگە: هەنگاو و ئاستەنگەکان»، مجلة الدراسات السياسية والامنية، العدد(٢) المجلد (١)، كانون الاول ٢٠١٨، ص١٥٣.

لەڕووی زانستییەوە ناتوانین پێناسەیەکی پڕاوپڕ بۆ(پێشمەرگە) دیاری بکەین، بەڵام بەگشتی دەکرێت، ئەو پێناسانەی بۆ ئەو چەمکە کراون دابەشبن بۆ دوو ئاست، ئاستی نافەرمی و ئاستی فەرمی، لەسەر ئاستی نافەرمی پێشمەرگە لە تێڕوانینی کورد خۆیدا بریتییە لە «هەرکەسێک کە لەپێناوی ڕزگارکردنی نیشتیمان و نەتەوەی کورد گیان و ماڵی خۆی بکاتە قوربانی» بەڵام لە دەرەوەی تێڕوانینی کورد پێشمەرگە لای هەندێک لە چاودێرانی عەرەب «بریتییە لەو گروپە چەکدارانەی کورد کە لەسەرەتای سەدەی بیستەوە دروست بوون و جەنگ و هێرشی پارتیزانیان لەدژی حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عێراق ئەنجامداوەو ئێستا بناغەی بنیاتنانی سوپایەکن بۆ هەرێمی کوردستانی عێراق»[1] لەسەر ئاستی فەرمیش دەکرێت جیاوازی بکەین لەنێوان دوو تێڕوانینی یاسایی هەرێمی کوردستان و حکومەتی عێراق سەبارەت بە تێڕوانینی هەرێمی کوردستان، دەگەڕێتەوە بۆ یاسا کارپێکراوەکان لەم بوارەدا، یەکێک لەو یاسایانە بریتییە لە یاسایی (ڕێزلێنانی پێشمەرگە)، کە لە ساڵی (١٩٩٢) دەرچووە، ئەم یاسایە لە بڕی (٢)ی مادده (١)دا، پێناسەی پێشمەرگەی کردووە کە بریتییە لە هەرکەسێک چووبێتە ڕیزی شۆڕشەوە لەڕووی سیاسی یان سەربازییەوەو خەباتی بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی کردبێ و لێیانی لانەدابێ و هاوکاری لەگەڵ دوژمنانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان نەکردبێ، سەبارەت بە تێڕوانینی یاسایی حکومەتی عێراقی بۆ پێشمەرگە، ئەوا تا ئێستا پێناسەیەکی دیاریکراوی بۆ نییە نە لەسەر ئاستی دەستوری و نە لەسەر ئاستی یاسایی هەرچەندە دەستوری عێراقی ساڵی (٢٠٠٤) بواری بە هەرێمی کوردستان داوە، دەسەڵاتی بەڕێوەبردنی هێزەکانی ئاسایشی ناوخۆو پۆلیسی هەرێمی لەدەستدا بمێنێت، بەڵام هیچ ئاماژەیەکی بە پێشمەرگە نەکردووە، بەڵام لە دەستوری عێراقی ساڵی (٢٠٠٥) دەکرێ ئەوەی لێبخوێنرێتەوە، کە پێشمەرگە لە پێناسەی حکومەتی ناوەندی عێراقدا

١- ئومێد رفیق فەتاح، عابد خالد رسول، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٤ .

بریتییە لە (هێزی پاسەوانیکردنی سنوری هەرێمی کوردستان)[1] ئەو کێشانەی کە پەیوەستن بە هێزەکانی پاسەوانی هەرێم و هێزە چەکدارەکانی عێراق و پڕچەککردن و دابینکردنی بودجەی کارکردنیان، یەکێکە لەو کێشانەی کە ناکۆکی لەسەرە لە نێوان حکومەتی ناوەندی و حکومەتی هەرێم، لە بڕگەی (٥)ی ماددەی (١٢١)ی دەستوری عێراقدا هەرێمی کوردستان مافی ئەوەی هەیە، کە هێزەکانی پاسەوانی هەرێم دامەزرێنێت و ڕێکیان بخات وەک بەشێک لە هێزەکانی ئاسایشی ناوخۆ، بەم پێیەش لەمانگی تەمموزی ساڵی٢٠٠٧ یاسای وەزارەتی پێشمەرگەی کوردستانی عێراقی دەرکرد و وەزارەتی پێشمەرگە دەستی کرد بە پرۆسەی یەکخستنەوەی ئەو هێزانە بە چاودێری حکومەتی ناوەندی و هێزە فرە ڕەگەزەکانی عێراق بە پێی دەستوری عێراق[2].

هەر لەم سۆنگەیەوە چەندین یاداشتی لێک تێگەیشتن و ڕێککەوتنی دوو لایەنە لەنێوان حکومەتی ناوەندی و حکومەتی هەرێمی کوردستان بۆ یەکخستنەوەی پێشمەرگە لە چوارچێوەی سوپای عێراقدا و هەماهەنگی و دروستکردن هاتۆتە کایەوە، بەپێی یەکێک لەو یاداشتانە کە لە ٢٠٠٧/٤/١دا لە نێوان حکومەتی ناوەندی هێزەکانی پێشمەرگە مۆر کراوە، بەمەبەستی گواستنەوەی بەرپرسیارێتی ئاسایشی لە هێزەکانی عێراق و هێزە فرە ڕەگەزەکانەوە بۆ هێزەکانی پێشمەرگە[3].

بڕگەی (أ) لە ماددەی (٩)ی دەستوری عێراق باس لە هاوسەنگی دەکات لە نێوان هێزە چەکدارەکانی عێراق و خزمەتگوزارییە ئەمنییەکان و نوێنەرایەتیکردنی کۆی پێکهاتەکانی گەلی عێراق و بەبێ جیاوازی یان دورخستنەوەی هیچ پێکهاتەیەک و ئامرازێکیش نابێت بۆ سەرکوتکردنی خەڵکی عێراق و دەستێوەردان لە کاروباری عێراق، بەڵام تادێت ڕێژەی کورد لە سوپای عێراق کەم دەکات بە تایبەت لە ئاستی پلە باڵاکان.

لەم بارەیەوە لیوا (جەبار یاوەر) ئەمیندرای گشتی وەزارەتی

١- هەمان سەرچاوە، ل ١٥٦-١٥٧ .

٢--یوسف محمد صادق، مصدر سابق، ص٤٣.

٣--ئومێد رفیق فتاح وعابد خالد رسول، «المصدر سابق ، ص١٦٢.

پێشمەرگە لە سایتی فەرمی وەزارەتی ناوخۆی هەرێمی کوردستان ئاماژەی بەوە کردووە ڕێژەی بەشداریکردنی کورد لە سوپای عێراق لە ساڵی (٢٠٠٧) بە گوێرەی فەرمی لە(٨٪) بووە، بەڵام ئەم ڕێژەیە بۆ لە ٤٪ دابەزیوە[١].

بابەتێکی تر کە جێگای نیگەرانیە بەلای حکومەتی هەرێمی کوردستانەوە مەیلی حکومەتی ناوەندییە بۆ بەکارهێنانی سوپا بۆ کۆنترۆڵکردنی ناوچە جێناکۆکەکان لە جیاتی جێبەجێکردنی دەستور بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ئەو ناوچانە، .وەکو هەوڵەکانی حکومەتی ناوەندی لە مانگی ئابی ساڵی ٢٠٠٨ بۆ کۆنترۆڵکردنی سەربازی ناوچە جێناکۆکەکانی پارێزگای دیالەو دەرکردنی هێزەکانی پێشمەرگە لەو ناوچەیە و هەوڵێکی تری ئەم حکومەتە جارێکی تر هەوڵیدا بە پێکهێنانی فەرماندەی ئۆپەراسیۆنەکانی دیجلە بۆ کۆنترۆڵکردنی سەربازی لە پارێزگاکانی دیالەو کەرکوک و بەستنەوەی هەموو پێکهاتەکانی وەزارەتەکانی بەرگری و ناوخۆ لە هەردوو پارێزگاکەدا بەپێی فەرمانی دیوانی ژمارە (٧٣٢) لە ٢٠١٢/٧/٣١ [٢].

گرنگترین خاڵەکانی ناکۆکی نێوان حکومەتی فیدراڵ و حکومەتی هەرێم دەربارەی هێزەکانی پاسەوانی هەرێم (پێشمەرگە) بریتییە لە دوو خاڵ[٣].

١- نەبوونی ڕێکەوتن لەسەر ژمارەی هێزەکانی پاسەوانی سنور (پێشمەرگە) بەپێی ئەو ئامارانەی کە لەلایەن حکومەتی فیدراڵیەوە پشتیان پێ بەستراوە ژمارەی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان بریتییە لە ٤٥٠٠٠٠٠ کەس لەبەرئەوە نابێت هێزەکانی پاسەوانی سنور زیاتربن لە ٤٥٠٠٠ کەس، لەکاتێکدا حکومەتی هەرێمی کوردستان

١- یوسف محمد سادق، مصدر سابق، ص١٤٤.

٢--شمال عقراوي، تراجع نسبة الأكراد بالجيش العراقي الى النصف، تأريخ الزيارة: ٢٠٢١/٥/٦على الرابط الاتي:
https://www.aa.com.tr/ar/archive/332047/تراجع-نسبة-الأكراد-بالجيش-العراقي-إلى-النصف/

٣--كوردستان سالم سعيد، مصدر سابق، ص ص ٢٧ – ٥٠.

تەکید لەوەدەکاتـەوە هێزەکانـی پێشـمەرگە نزیکـەی ١٦٠٠٠٠ کەسـن.

٢- ئـەو زانیارییانـەی کـە پێویسـتە حکومەتـی هەرێمـی کوردسـتان پێشکەشـی حکومەتـی ناوەنـدی بـکات سـەبارەت بـە ژمـارەی وردو تـەواوو جۆری هێزەکانی و موچـەو پلـەی سـەربازییان، هۆکاری سـەرەکی نەبوونـی ئـەم زانیاریانـەش بـە دروسـتی ئەوەیـە، کـە هێزەکانی پێشـمەرگە ڕێکنەخـراون و هـەردوو پارتـی سـەرەکی هەرێمـی کوردسـتان کۆنترۆڵـی ئـەم هێزەیـان کـردووە.

سـەبارەت بـە موچـەو پێداویسـتییەکانی هێزەکانی پێشـمەرگە دەبینین، لـە سـاڵی (٢٠٠٧)ەوە لـە یاسـاکانی بودجـەی حکومەتـی ناوەندیـدا خاڵێـک جێگیرکـراوە کـە ئامـاژە بـەوە دەکات کـە حکومەتـی عێراق ئامادەیـە موچـە و پێداویسـتیەکانی هێـزی پێشـمەرگە دابیـن بـکات بـە مەرجێـک حکومەتـی هەرێـم و حکومەتـی ناوەنـدی ڕێککەوتـن بکـەن، کـە یاسـاکانی بودجـە کردوویانـە بـە مەرجـی دابینکردنـی موچـەو پێداویسـتی هێـزی پێشـمەرگە لەلایـەن حکومەتـی عێراقـەوە، وەک بەشـێک لـە دامـەزراوەی بەرگـری عێـراق، بـەڵام دیـارە ڕێککەوتـن نەکـراوەو هـۆکاری ئـەم ڕێکنەکەوتنـەش ئەگـەر بەشـێکی پەیوەنـدی بـە حکومەتـی عێراقـەوە هەبێـت ئـەوا بەشـەکەی تـری پەیوەنـدی بـە پارتـی و یەکێتیـەوە هەیـە، کـە خوازیـار نەبـوون موچـەو پێداویسـتی هێـزی پێشـمەرگە بکەوێتـە دەسـتی حکومەتـی عێـراق، چونکـە لایـان ڕوون بـووە، لـە دۆخێکـی بـەم جـۆرەدا کۆنترۆڵیـان لەسـەر هێـزی پێشـمەرگە نامێنێـت[1].

لـە کۆتایـی ئـەم باسـەدا و دوای شـەن وکەوکردنـی زۆربـەی کێشـە سـەرەکییەکانی نێـوان حکومەتـی فیدڕاڵـی عێـراق و حکومەتـی هەرێمـی کوردسـتان وەک تاکـە یەکـەی پێکهێنـەری دەوڵەتـی فیدڕاڵـی لـە عێراقـدا، ئـەوەی گرنگـە ئامـاژەی پێبکرێـت ئەوەیـە، کـە تـا ئـەم سـاتە ئـەم کێشـانە بەچارەسـەرنەکراوی و هەڵپەسـێردراوی ماونـەوە، ئەمـە سـەرەڕای

١- ئومێد محمود، أسباب الاختلاف بين اقليم كردستان و بغداد ضمن قانون الموازنات العراقية من ٢٠٠٥ الى ٢٠١٩ مصدر سابق، ص١١.

ئـەوەی کـە بەردەوامـی پرۆسـەکانی دانوسـتان و ڕێککەوتـن لەنێـوان حکومەتـە یـەک لـەدوای یەکەکانـی نێـوان هـەردوولا بوونیـان هەبـووەو هەیـە، بەمەبەسـتی گەیشـتنە چارەسـەرێکی ڕیشـەیی بـۆ ئـەم کێشـانە. هەربۆیـە لـە باسـی دواتـردا تیشـک دەخەینـە سـەر گرنگتریـن و دیارتریـن میکانیزیمەکانـی چارەسـەرکردنی کێشـەکانی نێـوان هەرێـم وحکومەتـی فیدڕاڵـی.

باسـی سـێیەم: میکانیزمەکانـی چارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان لەنێـوان هەرێمـی کوردسـتان و حکومەتـی فیدڕاڵـی عێـراق

باسـی کۆتایی ئـەم توێژینـەوە تیشـک دەخاتـە سـەر ئـەو میکانیزمانـەی کـە دەتوانـرێ لـە چارەسـەرکردنی ناکۆکـی و کێشـەکانی نێـوان هەرێمـی کوردسـتان و دەوڵەتی فیدڕاڵی عێراق سوودیان لێ وەربگیرێ، ئەوانیش بریتیـن لـە چەندیـن میکانیـزم کـە لـە چوارچێوەی شـەش خواسـت لـەم باسـەدا تیشـک دەخرێتـە سـەر ناسـاندنی هەریـەک لـەو میکانیزمانـەو ئامـاژەدان بـە ڕۆڵەکەیـان لـە چارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان.

خواستی یەکەم: دەستوری فیدڕاڵی عێراق

لقی یەکەم : ناساندنی میکانیزمی دەستوری فیدڕاڵی عێراق:

لە ساڵی ٢٠٠٥ کۆمەڵەی نیشتیمانی عێراق لە کۆبوونەوەیەکی تایبەت بـە داڕشـتنی دەسـتوری هەمیشـەیی عێـراق، کۆمیتەیەکـی هەڵبـژارد، کـە (٥٥) ئەنـدام بـوون لـە کـۆی (١٦١) نوێنـەری ئامادەبـوو، (١٤٢) دەنگیـان هێنابـوو لـەو (٥٥)کەسـە (٢٨) یـان لـە نوێنەرانـی لیسـتی شـیعەو (١٥) کەسیان لە لیستی کوردستانی و (٨)کەسیان لە لیستی عەلاوی و حیزبی شـیوعی عێراقـی و بـەرەی تورکمانـی و عەرەبـی سـوننەو مەسـیحییەکان

هـەرکام ئەندامێکیـان هەبـوو[١].

ئـەم کۆمیتەیـە چەندین قۆنـاغ و کۆبونەوەو کاری لەسـەر دانانی دەسـتور کـرد، کـە ئەمـەش یەکـەم جاربـوو لـە مێـژووی دروسـتکردنی عێراقـدا، کـە نووسـینەوەی دەسـتور گرنگییەکـی ئەوتـۆی پـێ بدرێـت، هەروەهـا یەکـەم جاریـش بـوو کۆمیتـەی نووسـینەوەی ڕەشنوسـی دەسـتور ئەندامەکانـی بـەو ژمـارە زۆرەبێـت و نوێنەرایەتـی هەمـوو پێکهاتەکانـی عێراقیـش بـکات، شـایەنی باسـە مـاوەی نووسـینەوەی ڕەشنوسـی ئـەم دەسـتورە تەنهـا دوو مانـگ بـوو، کـە ئـەوە یەکێـک بـوو لـە کەموکوڕییەکانـی دانانـی ئـەم دەسـتورە[٢].

جێـگای ئامـاژە پێدانـە دەوڵەتـان و نەتـەوە یەکگرتووەکانیـش ڕۆڵیـان هەبـوو لـە دانانـی ئـەم دەسـتورە، بەجۆرێـک نەتەوەیـە یەکگرتـووەکان هەسـتا بـە ناردنـی یەکێـک لـە ڕاوێـژکارە یاساییەکانی، کـە تایبـەت بـوو بـە مەسـەلەی مافـی مـرۆڤ (نیکـۆلای فینـک هایسـم) لـە باشـوری ئەفریقیـا، بـۆ عێـراق، یەکێتـی ئەوروپـا وەفـدی نـارد، بەریتانیـاو فەرەنسـا پسـپۆڕیان نـارد، ولایەتـە یەکگرتوەکانـی ئەمریکاش لـە ڕێگای ناردنـی زاڵمـای خەلیل زادەوە، وەک سـەفیر بـۆ عێـراق لـەم مەسـەلەیەدا هاوکارییەکـی زۆریـان کـرد[٣].

دوای تەواوبوونـی هەمـوو ڕێکارەکان خرایـە بەردەسـتی گەلـی عێـراق بەهەمـوو ناوەڕۆکییـەوە، بۆئـەوەی گـەل بـە تـەواوی ئـاگاداری بێـت، چونکـە بڕیـاری کۆتایـی بـۆ گەلـی عێـراق بـوو، کـە لـە (٢٠٠٥/١٠/١٥) لـە ڕیفراندۆمێکـی سەرتاسـەریدا بەڕێـژەی (٧٨.٥٩٪)ی دەنگـی دەنگدەرانـی عێراقییەکانـی بـە بەڵـێ بەدەسـتهێنا[٤].

١- مونـزر فـەزڵ، دارشـتنی دەسـتوری هەمیشـەیی و ئاینـدەی سیاسـی عێـراق، و: (نـەوزاد ئەحمـەد)، چاپخانـەی ڕەنـج، سـلێمانی، ٢٠٠٥، ل١١.

٢- ڕێبین محمد سۆفی، دەستوری ساڵی ٢٠٠٥ی عێراق و ڕێساو بنەماکان، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ژمارە ٤، ساڵی ٢٠٠٨، سلێمانی، ل٨.

٣- ڕێبین محمد سۆفی، سەرچاوەی پێشوو، ل٨

٤--هەمان سەرچاوە، ل٧.

دەستوری عێراقی ساڵی (٢٠٠٥) بەپێی ئەو هەڵسەنگاندنانەی کە لەلایەن پسپۆڕانی دەستوری وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوین کراوە، باشترین دەستورەکە بنەماکانی دیموکراسی تێدا چەسپیوە و زەمانەتی کۆمەڵێک لە ماف و خواستەکانی کوردو گەل و نەتەوەو ئاین و ئاینزاکانی تری عێراقی تێدا جێگیرکراوە، و یەکەم جاربووە، کە عێراق ببێتە خاوەنی دەستورێک کە گوزارشت لە ئیرادەی گەلەکەی بکات[١]، هەندێک لە خاڵە گرنگەکان لە دەستوری عێراقدا بریتین لە:[٢]

١- دەستور سیستەمی حوکمڕانی لە عێراق بە کۆماری دیموکراتی نوێنەرایەتی پەرلەمانی پێناسەکردووە.

٢- جەخت کردنەوە لەبەشداری کاریگەرانەی هەرێمەکان لە کەرتی ئاسایشدا، بەڕێگەدان بە دامەزراندنی هێزی ئاسایشی ناوخۆ و ڕێکخستن و بەڕێوەبردنیان.

٣- هێزە چەکدارە فیدراڵییەکان بەپێی ماددەی (١١٠)ی دەستور لە دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی فیدراڵین.

٤- دەستور ئەوە دەچەسپێنێ کە چوار سیستەمی بەڕێوەبردنی حوکم هەیە:

١- حوکمڕانی فیدڕاڵی.

٢-حکومەتی هەرێمەکان.

٣- پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لەهەرێمدا.

٤- ئیدارەخۆجێیەکان.

٥- جەختکردنەوە لەسەر باڵایی دەستوری فیدڕاڵی.

٦- دیاریکردنی دەسەڵاتە هاوبەشەکان لە نێوان حکومەتی ناوەندی و هەرێم.

٧- زامنکردنی بەشداری هەرێمەکان لە هەندێ کاری سیادی دەرەکی.

٨- هاوبەشی ناوەند لەگەڵ هەرێمەکان لە بەرێوەبردن و گەشەپێدانی

١--ڕێبین محمد سۆفی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠.

٢--خالید مەجید فەرەج، مصدر سابق، ص٢٥٠.

ساماني نەوت و گاز.

٩- هەمواری یاسای ناوەندی لە هەرێم.

دیارە گرنگترین بابەت لە هەموو دەستورێکدا و بەتایبەتیش دەستوری وڵاتانی فیدراڵی بریتییە لە دابەشکردنی دەسەڵات و تایبەتکارییەکان لەنێوان ناوەندو یەکە پێکهێنەرەکان، دەستوری عێراق دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی حکومەتی فیدراڵی دیاری دەکات لەگەڵ هەندێ بوارو بابەتی هاوبەشی لە نێوان حکومەتی ناوەندی و حکومەتی هەرێم، ئەوەی دەمێنێتەوە دەبێتە تایبەتکاری هەرێم، لەم ڕووەوە هەندێ لێکچوون لەنێوان دەستوری عێراق و یاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ هەیە بۆ دابەشکردنی دەسەڵاتەکان و جیاوازیشە لە شێوازی دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لە ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکاو سویسراو ئەڵمانیا[1].

دەسەڵاتەکانی حکومەتی ناوەندی:[2]

بەپێی ماددەی (١١٠) بە دەستوری عێراق دەسەڵاتەکانی حکومەتی ناوەندی بریتین لە:

١- سیاسەتی دەرەوە نوێنەرایەتی دبلۆماسی و بەستنی ڕێککەوتنامەو پەیماننامەی نێودەوڵەتی و سیاسەتی قەرزو کێشانی سیاسەتی ئابوری و بازرگانی.

٢- دانانی سیاسەتی ئاسایشی نیشتیمانی وجێبەجێکردنی، لەنێوانیشیاندا دانانی هێزی چەکداری وئیدارە کردنی بۆ پاراستنی ئاسایشی سنوری عێراق.

٣- کێشانی سیاسەتی دارایی و گومرگی و دەرکردنی پارەو ڕێکخستنی سیاسەتی بازرگانی و دانانی بودجەی گشتی وڵات و دانانی سیاسەتی

١--ئاریان محمدعلی، مصدر سابق، ص١١٨.

٢- خامۆش عومەر عبداللە، تیۆری گشتی یاسای دەستوری و سیستەمی دەستوری لە عێراق، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨.

دراوو دامەزراندنی بانکی ناوەندی.
٤- ڕێکخستنی کاروباری پێوان و کێشان.
٥- ڕێکخستنی کاروباری ڕەگەزنامەو مافی پەنابەری سیاسی نیشتەجێبوون.
٦- ڕێکخستنی سیاسەتی پەخش و گەیاندن.
٧-دانانی پڕۆژەی بودجەی گشتی و وەبەرهێنان.
٨- سیاسەتەکانی لە پلاندانانی پەیوەست بە سەرچاوەکانی ئاو لە دەرەوەی عێراق و دابەشکردنی دادپەروەرانەی لەناو عێراق.
٩- ئامارو سەرژمێری گشتی دانیشتوان.

دەسەڵاتەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان:[1]

ماددەی (١٢١) لە دەستوری عێراق دەسەڵاتەکانی هەرێم بەم شێوەیە دیاری دەکات:
١- مافی هەرێم لە پراکتیکردنی دەسەڵاتەکانی یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەری و بەپێی بەندەکانی دەستورو جگە لە دەسەڵاتە دیاریکراوەکانی حکومەتی ناوەندی.
٢- دەسەڵاتی هەرێم مافی هەموارکردنی یاسای فیدڕاڵی لەهەرێم هەیە، لە حاڵەتی بوونی ناکۆکی یان دژیەکی لە نێوان یاسای ناوەندی و یاسایی هەرێم لەو بابەتانەی کە ناکەوێتە ناو دەسەڵاتەکانی فیدڕاڵییەوە.
٣- دابینکردنی دادپەروەرانەی داهاتە فیدراڵییەکان بۆ هەرێم و پارێزگاکان، بۆ جێبەجێکردنی بەرپرسیارێتیەکانیان یان بە ڕەچاوکردنی سەرچاوەو پێداویستی و ڕێژەی دانیشتوان.
٤- دامەزراندنی نوسینگەی هەرێم و پارێزگاکان لە باڵوێزخانەکان و نوێنەرایەتی و دبلۆماسی بۆ بەدواداچوونی کاروباری کلتوری و

١--المادة (١٢١) من الدستور العراقي ٢٠٠٥.

کۆمەڵایەتی و گەشەپێدان.

٥- حکومەتی هەرێم بەرپرسیارە لە هەموو ئەو داواکاریانەی کە لەلایەن ئیدارەی هەرێمەوە داوادەکرێت، بەتایبەتی دامەزراندن و رێکخستنی هێزەکانی ئاسایشی ناوخۆو پۆلیس و پاسەوانی هەرێم.

دەسەڵاتە هاوبەشەکان:[1]

دەسەڵاتە هاوبەشەکانی نێوان هەرێم و ناوەند بەپێی ماددەی (١١٤) دەستوری عێراق ئەمانەن:

١- بەڕێوەبردنی گومرگەکان بە هاوبەشی لەگەڵ حکومەتی هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لە هەرێم، ئەمەش بە یاسا ڕێکدەخرێت.

٢- ڕێکخستنی سەرچاوەکانی وزەی کارەباو دابەشکردنی.

٣- دارشتنی سیاسەتی ژینگەیی بە مەبەستی پاراستنی سروشت و ژینگە.

٤- دارشتنی سیاسەتی گەشەپێدان و پلان دانانی گشتی.

٥- دارشتنی سیاسەتی تەندروستی گشتی.

٦- دارشتنی سیاسەتی پەروەردەو فێرکردنی گشتی.

٧- دارشتنی سیاسەتی سەرچاوەکانی ئاوی ناوخۆو دەستەبەرکردنی دابەشکردنێکی دادپەروەرانە.

دیارە ئەم دابەشکردنانەی دەسەڵات و تایبەتکارییەکان جێگای مشتومڕو کێشەن لەنێوان ناوەندو هەرێم بەتایبەت پەیوەست بە کێشەکانی سامانی نەوت و گازو کێشەکانی هێزی پاسەوانی سنور(پێشمەرگە)، هەرچەندە دەسەڵات و تایبەتکارییەکان لە بارەی ئەم بابەتانە کە بونە کێشەی سەرەکی لەنێوان هەرێم و ناوەند لە دەستوردا دیاری کراون، بەڵام کرۆکی کێشەکە لەوێوە سەرهەڵدەدات، کە لێکدانەوەی جیاواز بۆ ئەم دەقە دەستوریانە دەکرێت لەلایەن هەریەک لە حکومەتەکانەوە،

١--الفقرات (١-٧٠) من المادة (١١٤) من الدستور العراق، ٢٠٠٥.

هەندێ لە بابەتەکانیش دوای دەرچوونی دەستوری عێراق واتە دوای ساڵی ٢٠٠٥ دەرکەوتوون[١].

لقی دووەم: ڕۆڵی دەستوری عێراق لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

هەرکات باس لە چارەسەرکردنی کێشەو ناکۆکییەکانی نێوان حکومەتی ناوەندی عێراق و حکومەتی هەرێمی کوردستان دەکرێت، ئەوا یەکەم ئامرازی گرنگ کە باس دەکرێت و پەنای بۆ دەبرێت بریتییە لە دەستور، بەو پێیەی دەستور یاسای باڵای بەڕێوەبردنی وڵاتەو بنەمای سەرەکی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵییەو عێراقیش دەوڵەتێکی فیدراڵییە، بۆیە کارکردنی هەردوو ئاستەکەی حکومەت بەپێی بڕگەو ماددەکانی دەستوری عێراق زامنی بەردەوامی عێراق و چارەسەرکردنی کێشە ڕیشەییەکانیەتی.

دیارە هەمیشە هەردوولا (ناوەندو هەرێم) باس لە گەڕانەوە بۆ ئەحکامەکانی دەستورو پابەندبوون و جێبەجێکردنی بنەماکانی دەستوری عێراق دەکەنەوە، بەڵام کێشەی گەورەی عێراق لە ساڵی دروستبوونییەوە کارنەکردنە بە دەستور. هەرچەندە هەموو بەرپرس و کاربەدەستانی پەیوەستبوونی خۆیان بە دەستور دووپات دەکەنەوە، بەڵام لەبواری کارەکیدا ئەمە نابینرێت، بۆیە بەشێک لە کێشەکانی عێراق و بەتایبەتیش کێشەکانی نێوان هەرێم و ناوەند هەردوولا یەکتر بەوە تاوانبار دەکەن، کە دەستوریان پێشێلکردووە[٢].

کورد پێی وایە زۆر لەماددەکانی دەستور پێشێلکراوەو کاری پێنەکراوە، کە بەشێکی گرنگیان پەیوەندییان بەهەرێمی کوردستانەوە

١--کوردستان سالم سعید، مصدر سابق، ص٢٥.

٢--شیروان حامد، کێ سەری عەبدولمەهدی دەخوات؟بەرواری سەردان ٢٠٢١/٥/٦لەم پێگەیەی خوارەوە:

http://azhans.krd/کێ-سەری-عەبدولمەهدی-دەخوات؟/

هەیە، لەوانەش بەکارنەهێنانی زمانی کوردی لە ئەنجومەنی نوێنەران و نەبوونی زمانی کوردی لەسەر دراوی عێراقی، نەبوونی هاوسەنگی لەنێوان پێکهاتەکانی عێراق، و بەکارهێنانی سوپای عێراق لەدژی خەڵکی کوردستان لە ساڵی ٢٠٠٨ بەرەو کەرکوک و خانەقین، بڕینی بودجەی هەرێمی کوردستان، پێکنەهێنانی ئەنجومەنی فیدراڵی بە پێی ماددەی (٦٥) و دەرنەچوونی یاسای نەوت و گاز بە پێی ماددەی (١١٢) و قەرەبونەکردنەوە ناوچە زیانلێکەوتووەکان، جێبەجێنەکردنی ماددەی (١٤٠)ی تایبەت بەناوچە جێناکۆکەکان، بەگشتی (٦٣) ماددەو بڕگەی دەستوری سەبارەت بە هەرێمی کوردستان لەلایەن حکومەتی فیدراڵی عێراقەوە بەرامبەر هەرێمی کوردستان جێبەجێنەکراون‌و پێشێلکراون[1].

دەستور دەتوانێ ڕۆڵببینێ لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوان هەرێم و ناوەند، لە ڕێگای هەموارکردن و پێداچوونەوە بەو بڕگە دەستورییانەی تایبەتن بە ڕێکارەکانی پەیوەندی نێوان حکومەتی فیدڕاڵ و دەسەڵاتەکانی هەرێمی کوردستان، بە تایبەتی ئەو ماددانە کە پەیوەستن بە کێشە سەرەکییەکانی پەیوەست بە نەوت و گازو ناوچە جێناکۆکەکان، چونکە ئەمانە بنەمای کێشەکانن و کۆسپن لەبەردەم ڕێگەی هەر لێکتێنەگەیشتنێک لە نێوان هەردوولا، چونکە هەریەک لەو مادانە وەک لە پێشتریشدا ئاماژەمان بۆکرددن تێروانین و خوێندنەوەی جیاوازیان بۆ دەکرێت لەلایەن هەرێم و بەغداوە[2].

پابەند نەبوون بە دەستور بە تەواوی هۆکاری سەرەکییە لە کێشەکانی نێوان ناوەندو هەرێم، هەروەک حکومەتی فیدڕاڵی هەوڵدەدات لەڕێگەی هەموارکردنەوەی دەستورو دوور لە فیدڕاڵی کۆنترۆڵی خۆی بەسەر دام و دەزگاکانی دەوڵەت و هێزە چەکدارەکان و دادگای فیدڕاڵیدا بکات و کورد دووربخاتەوە لەو دامەزراوانە بەپێچەوانەی دەستور، بۆیە

١- جەوهەر نامق سالم، کورد لەگەمەی دەقە یاسایەکاندا (وردبوونەوە لە دەستوری هەمیشەیی عێراق)، بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٧، ل١٢٧.
٢--مركز الفرات للتنمية والدراسات الاستراتيجية، مصدر سابق،

پێویسته هەر هەمواركردنەوەیەك لە دەستوری عێراقدا ئەنجام دەدرێت پشت بەستووبێت بە فیدرالّییەت و پێگەو دەسەلاتی هەرێمی كوردستان لەبەرچاو بگیرێ[1].

پەلەكردن لە دەركردنی ئەو یاسایانەی كە لێكدانەوە بۆ ماددە دەستورییەكان دەكەن لەلایەن حكومەتی فیدرالّییەوە، كە تایبەتە بە دیاریكردنی دەسەلاتەكانی هەرێم و حكومەتی ناوەندی و رێكخستنی پەیوەندییەكانی نێوانیان، لە نموونەی ئەو یاسایانەش یاسای نەوت و گازی فیدرالّییە كە سەرەرای ئەوەی چەندین جارە دەهێنرێتە ناو ئەنجومەنی نوێنەران، بەلام تائێستا نەتوانراوە رێككەوتن لەسەری ئەنجام بدرێت[2].

بۆیە یەكێك لە گرنگترین میكانیزمەكانی چارەسەركردنی ناكۆكییەكانی نێوان حكومەتی فیدراڵ و حكومەتی هەرێمی كوردستانی عێراق بریتییە لە دەستورو پابەند بوون بە یاسا لە بەرێوەبردنی جیاوازییەكانی نێوان هەرێم و ناوەند، بەلام دەكرێت بۆئەو بنەما دەستوریيانەی كە خۆیان جێگای ناكۆكین پەنا بۆ ئامرازی هەمواركردنی دەستور ببرێت، كە ئەمیش میكانیزمێكی ئاسان نییە، یان لانی كەم هەوڵ بدرێت، پەنا بۆمیكانیزمی وەك دادگای فیدراڵی یان پێكهێنانی ئەنجومەنی فیدراڵی ببرێت، یان هەر میكانیزمێكی تر كە لە داواكارییەكانی تردا باسكراوە[3].

١--كوردستان سالم سعيد، مصدر سابق، ص٤٠٠.

٢- مركز البيان للدراسات والتخطيط، الالتزام بالدستور ضمانة لوحدة العراق ولخياره الديمقراطي، تاريخ الزيارة: ٢٠٢١/٧/٥على الرابط الاتي:
.2018/01/4214/org .bayancenter .www//:https

٣--مركز الفرات للتنمية والدراسات الاستراتيجية، مصدر سابق.

خواستی دووەم: دادگای فیدڕاڵی

دادگای فیدرڕاڵی یەکێکی تره لەمیکانیزمە گرنگ وتایبەتمەندەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکی لەنێوان ناوەندو هەرێمەکان لەدەوڵەتی فیدڕاڵی عێراقدا، بۆیە ئەم خواستە تیشک دەخاتە سەر ناساندن و ڕۆڵەکەی بەم شێوەی خوارەوە.

لقی یەکەم: ناساندنی میکانیزمی دادگای فیدڕاڵی:

دەسەلاّتی دادوەری فیدڕاڵی لە عێراق پێکهاتووه، لە ئەنجومەنی بالاّی دادوەری و دادگای بالاّی فیدڕاڵی و دادگای پێداچوونەوەی فیدڕاڵی و داواکاری گشتی و دەستەی چاودێری دادوەری و دادگای دیکەی فیدڕاڵی، کە بەپێی یاسا پێکدەهێنرێت، دیاره ئەنجومەنی بالاّی دادوەری دەستەی دادوەری بەڕێوەدەبات، لەرووی کارگێڕی و سەرپەرشتیان دەکات و هەرخۆشی دادوەرەکان دیاری دەکات و دەیانگوێزێتەوەو خانەنشینیان دەکات[1].

لە یاسای ئیدارەدانی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە لە بڕگەی (١)ی ماددەی (٤٤)دا هاتووه کە دادگایەک لە عێراقدا بە یاسا پێکبهێنرێت، بەناوی(دادگای بالاّی فیدڕاڵی)، بەم پێیە یاسای ژمارە(٣٠)ی دادگای فیدڕاڵی لە ساڵی (٢٠٠٥) دەرچووه، هەر لە یاسای ئیدارەدانی قۆناغی گواستنەوەداو لە بڕگەی (٥)ی هەمان مادەدا ئاماژە بە میکانیزمەکانی پێکهێنانی دادگا دەکات، بەم شێوەیە: دادگا لە (٩) ئەندام پێکدێت، کە سەرۆک کۆمارو سەرۆک و ئەندامانی ئەنجومەنی بالاّی دادوەری دوای ڕاوێژ لەگەڵ ئەنجومەنی دادوەری پێشکەشیان دەکات، لە هەرێمەکان

١--المادة (٨٩،٩٠) من الدستور العراقي، ينظر: عدنان عاجل، القانون الدستوري النظرية العامة والنظام الدستوري في العراق، مؤسسة الانبراني للطباعة والنشر والتوزيع، بدون سنه ومكان، ص٢٩٥.

بەلایەنی کەمەوە دەبێ (١٨) کاندید پێشکەش بە سەرۆکایەتی بکرێن و لە (٢٧) ناو زیاتر نەبێت[١].

دواتر لەمیانەی پرۆسەی ڕێکخستنی دامەزراوە دەستورییەکان بە تایبەتی لەسەر ئاستی دەسەڵاتەکانی فیدراڵی لەدەستوری ساڵی ٢٠٠٥ی بەرکارو لە چوارچێوەی دەسەڵاتی دادوەری فیدراڵی، پێکهێنانی دادگای فیدراڵی وەک دامەزراوەیەکی دادوەری سەربەخۆ لەڕووی کارگێڕی و داراییەوە بەرجەستە کرا بۆ پیادەکردنی ئەو تایبەتکارییە دیاریکراوانەی تیایدا هەژمارکراون[٢].

لە ماددەی (٩٢) لە بڕگەی دووەم لە دەستوری عێراقدا هاتووە، دادگای فیدراڵی پێکدێت لە (دادوەران و شارەزایانی فیقهی ئیسلامی و فوقەهای یاسا)، سەبارەت بە وردەکاری و یەکلاکردنەوەی بابەتەکانی تایبەت بە ئەندامانی لەڕووی ژمارە، چۆنیەتی دیاریکردن، مەرجەکانی پاڵێوراوان، هەڵبژاردن، دیاریکردن، دامەزراندنیان و هەموو ئەو بابەتانەی پەیوەندیدارن بە کارکردنی دادگاکە بە جێهێڵدراون بۆ ڕێکخستنی یاسایی. ئەویش دەبێت لەلایەن ئەنجومەنی نوێنەرانەوە بەزۆرینەی دوو لەسەر سێی ژمارەی ئەندامەکانی دەربچێنرێت[٣].

دادگاکە لەنۆ دادوەر (سەرۆک دادگاو هەشت ئەندامی پێکدێت) کە ئەنجومەنی باڵای دادوەری بەڕاوێژ لەگەڵ ئەنجومەنی دادوەری لە هەرێم بەلایەنی کەمەوە هەژدە بۆ بیست و حەوت ئەندام، کاندیدەکات، دواتریش بەهەمانشێوە سێ ئەندام کاندید دەکات بۆ هەر بۆشاییەک کە دروست دەبێت لە دادگا، بەهۆی مردن یان دەست لەکارکێشانەوە یان دابڕان، سەرۆک و ئەندامانی دادگا بەردەوام دەبن لە خزمەتکردن لەوێ بەبێ دانانی مەرجی تەمەن تا ئەوکاتەی دەیانەوێت خزمەتکەیان

١--منتهى فزاع عبد حسن، اختصاص المحكمة الاتحادية العليا الاصيل في حل تنازع الاختصاص، رسالة ماجستير، مجلة العلوم القانونية، كلية القانون جامعة بغداد، عدد خاص ببحوث التدريسيين مع طلبة الدراسات، ٢٠١٨، ص٢١٩.

٢--المادتين (٩٢-٩٥) من الدستور العراق٢٠٠٥.

٣--الماده (٩٢) الفقرة (٢) من الدستور العراقي.

جێبهێڵن و موچەو دەرماڵەی وەزیریش وەردەگرن[١].

دادگای فیدراڵی سەربەخۆیە لەڕووی دارایی و کارگێڕییەوە، بارەگای لەبەغداد دەبێت و دەسەلاتەکانی خۆی پیادە دەکات بەبێ دەستێوەردان لە هیچ دەسەلاتێکی تر و دادگا خاوەنی ڕێکخستنێکی ناوەکی خۆیەتی بۆ بەڕێکردنی کاروبارەکانی[٢].

حوکم و بڕیارەکانی دادگا بەزۆرینەی سادە دەردەکەوێت، جگە لە حوکم و بڕیارەکانی تایبەت بە ناکۆکییەکانی نێوان حکومەتی ناوەندی و حکومەتی هەرێم و پارێزگاو ئیدارەی ناوچە خۆجێییەکان کە بەزۆرینەی دوو لەسەر سێ دەردەکرێت، بۆئەوەی هاوسەنگی فیدراڵی بپارێزێت و جۆرێک لە گونجان و هاوسەنگی لە نێوان ئیدارەکانی دەوڵەتی عێراقدا دروست بکات، شایەنی باسە کە حوکم و بڕیارەکانی ئەم دادگایە یەکلاکەرەوەن و ناتوانرێ تانەیان لێبدرێت و دەبێ سەرجەم دەسەلاتەکان پێوەی پابەندبن[٣] دەسەلات و تایبەتکارییەکانی دادگای بالای فیدراڵی بەپێی ماددەی (٩٣) لە دەستوری عێراقساڵی ٢٠٠٥ بریتییین لە[٤]:

١-چاودێریکردنی ڕادەی دەستوری بوونی یاساو پێڕەوە کارپێکراوەکان.

٢- لێکدانەوەی دەقەکانی دەستور.

٣-یەکلاییکردنەوەی ئەو کێشانەی لەئەنجامی جێبەجێکردنی بڕیارەکانی حکومەتی فیدراڵییەوە دروست دەبن و ئەو بریارو پێڕەوڕێنمایی و ڕێوشوێنانەی لەدەسەلاتی فیدراڵییەوە دەردەچن، یاساش ماف دەدات بەهەریەک لەئەنجومەنی وەزیران و کەسانی خاوەن پلەو ئەوانی دی کە ڕاستەخۆ لەدادگا ڕەخنە لەو بڕیارانە بگرن.

١--الماده (٣) من قانون المحكمة الاتحادية العليا رقم (٣٠) لسنة (٢٠٠٥)، المنشور في جريدة الوقائع العراقية، العدد (٣٩٩٦) ٢٠٠٥/٥/١٧.

٢--المادة (١) و (٢) و (٣) من قانون المحكمه الاتحادية.

٣--الفقرة (١) و ٢٢) المادة (٥) من قانون المحكمه الاتحادية العليا.

٤--منتهى فزاع عبدحسن، مصدر سابق، ص ص ٢٢٧-٢٢٨، والمادة (٩٣) من الدستور العراق ٢٠٠٥.

٤- یەکلاکردنـەوەی ئـەو دووبەرەکییانـەی لەنێـوان حکومەتـی فیدڕاڵـی و حکومەتـی هەرێمـەکان و پارێـزگا و شـارەوانی و ئیدارە ناوخۆییـەکان ڕوودەدات.

٥- یەکلاکردنـەوەی ئـەو دووبەرەکیانـەی لەنێوان حکومەتی هەرێمـەکان یـان پارێزگاکان ڕوودەدات.

٦- یەکلاکردنـەوەی ئـەو تۆمەتانـەی دراونەتـە پـاڵ سـەرۆک کۆمـارو سـەرۆکی ئەنجومەنی وەزیـران و وەزیرەکان، ئەمەش بەیاسا ڕێکدەخرێت.

٧-پەسـەندکردنی ئەنجامـی کۆتایی هەڵبژاردنە گشتییەکان بۆ ئەندامێتی ئەنجومەنـی نوێنەران.

٨-یەکلایی کردنـەوەی ناکۆکی لەنێوان بواری کاری داداگایی فیدڕاڵـی و دەسـتەی دادوەری هەرێم وپارێزگاکان کەناکەونە سنوری پارێزگاکان

٩-یەکلایـی کردنـەوەی ناکۆکـی لەبـواری کاری دەسـتەی دادوەری هەرێمـەکان وپارێـزگاکان کـە ناکەونـە سـنوری هەرێمەکانـەوە.

١٠- یەکلاکردنـەوەی ناکۆکی تایبەتمەندی دادوەری لـە نێوان دەسـتەی دادوەری هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لـە هەرێم.

دیـارە لـە سـاڵی (٢٠١٩)ەوە پـڕۆژە یاسـای دادگای فیدڕاڵـی لەبەردەمـی پەرلەمانـی عێراقـە، بـەڵام بەهـۆی ناکۆکـی و هەسـتیاری بابەتەکـە پەرلەمـان نەیتوانـی یـەکلای بکاتـەوەو هەرچەنـدە پەرلەمـان توانـی لەکـۆی (٢٤) مـاددەی پرۆژەکـە (٢١) مـاددەی پەسـەند بـکات، بـەڵام دواجـار ئـەم پڕۆژەیـە ڕەتکرایـەوە و پەنـا بـرا بـۆ هەمواركردنـەوەی پرۆژە کۆنەکـەی سـاڵی (٢٠٠٥)، لـەو پـڕۆژە یاسـا تازەیـەی کـە ڕەتکرایـەوە ئـەم مادانـە مابـوون، پەسـەند بکرێـن و جێگای ناکۆکـی بـوون، بریتـی بـوون لـە ماددەکانـی (١٢، ٣، ٢) . بەپێـی مـاددەی (٢) دادگا لەسـەرۆک و جێگـرو پانـزە ئەندام پێکدێت کـە (٥) ئەندامیـان دادوەرن و (٤) ئەندامیان شـارەزای فقهـی ئیسـلامـن و (٢) ئەندامیـان شـارەزای یاسـان، ئـەوەی لـەم ماددەیـە گرفتـی دروسـت کردبـوو شـارەزایانی فقهـی ئیسـلامـی بـوون بـەوەی کـە ئایـا ئەمانـە پیاوانـی ئاینـی دەبـن؟ یـان مامۆسـتایانی زانکۆ لـە بـواری فقهـی

ئیسلامی؟ هەروەها ئایا ئەمانە مافی دەنگدانیان دەبێت؟ یان تەنیا ڕاوێژکار دەبن، ئەگەر مافی دەنگدانیان هەبێت مافێکی یەکسان دەبێت لەگەڵ ئەندامانی تری دادگاکەیان مافی ڤیتۆیان دەبێت[1].

هەرچی ماددەی (٣) تایبەتە بە میکانیزمی دیاریکردنی دادوەر و شارەزاکانی، سەبارەت بە دادوەرەکانی بەپێی پرۆژە یاساکە ئەنجومەنی دادوەری عێراق و ئەنجومەنی دادوەری هەرێم بەهاوبەشی دادگای فیدراڵی دیارییان دەکات، کەواتە سەرۆک و ئەندامانی دادگای فیدراڵی ئێستا بەشدار دەبن لە دەستنیشانکردنی ئەندامانی تازە، بەڵام ئەوەی جێگەی سەرنجە، بەپێی ماددەی (٢١) پرۆژە یاساکە، کە دەنگی لەسەر دراوە، بەدەرچوونی یاساکە سەرۆک و ئەندامانی ئێستای دادگاکە خانەنشین دەکرێن، ئیتر چۆن دەتوانن ئەو بەشدارییەیان هەبێت، سەبارەت بە دیاریکردنی شارەزایانی، فقهی ئیسلامی بەپێی پرۆژە یاساکە، فیقهی شیعری (٣) کەس کاندید دەکات هەروەها فقهی سوننی بە هاوبەشی وەزارەتی ئەوقافی هەرێم (٣) کەس کاندید دەکەن، بەو پێیەش ئەم شارەزایانە لەسەر بنەمای مەزهەبی دیاری دەکرێن، ئەمەش جۆرێک لە جیاکاری دینی دروست دەکات، کە پێچەوانەیە لەگەڵ ماددەی (١٤) دەستوری عێراقی، بۆیە پێکهاتە ئاینیەکانی تریش دەتوانن داوای پشکی خۆیان بکەن، هەرچی پەیوەندی بە دیاریکردنی شارەزایانی یاساوە هەیە، وەزارەتی خوێندنی باڵای حکومەتی عێراق و هەرێم دیارییان دەکەن[2].

ماددەی (١٢) پەیوەستە بە چۆنیەتی دەنگدان لەسەر بڕیارەکانی دادگاکە، ئایا بە زۆرینەی سادە دەبێت یان زۆرینەی ڕەها یان زۆرینەی دوو لەسەر سێ، سەبارەت بە پشکی کورد، ئەگەرچی ناڕونی لە

١--چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز (ئومێد مەحمود)، ئەندامی ژووری یاسایی بزوتنەوەی گۆڕان، بەرواری چاوپێکەوتن: ٢٠٢١/٦/١.

٢--چۆمان محمد، پرۆژە یاسای دادگای فیدراڵی و گرنگی بۆ کوردو هەرێمی کوردستان، بەرواری سەردان: ٢٠٢١/٥/١٧لەم پێگەیەی خوارەوە وەرگیراوە: 3726=jimare?aspx.wtar_Detail/com.zamenpress.www//:https

یاسا کۆنەکە هەیەو نە لەم یاسا تازەیەش ئاماژە بە پشکی کورد نەکراوە، بەڵام کورد لە ڕابردوو دوو ئەندامی هەبووە، بەپێی ئەم یاسا تازەیەش پێویستە ئەندامانی لەناو دادوەرەکان و شارەزایانی فقهی ئیسلامی و یاسایی هەبێت، چونکە لە دیاریکردنی ئەمانە یاساکە کردویەتی بەمەرج هەرێم بەشداربێت[١].

دواجار ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق لە دانیشتنی ژمارە (٤٥)ی ئاسایی وەرزی یەکەمی یاسادانان بۆساڵی سێیەم لە خولی چوارەمی هەڵبژاردنی خۆیدا کە لە ڕێککەوتی ٢٠٢١/٥/١٨بەڕێوەچوو، هەمواری یەکەمی یاسای ژمارە (٣٠) ساڵی ٢٠٠٥ی دادگای باڵای فیدراڵی پەسەندکرد[٢].

دیارە بەپێی هەموارەکە دادگا تەنیا لە دادوەران پێکدێت و شارەزایانی مەزهەبی شیعەو سوننەی تێدانییە، پێکهاتووە لە سەرۆک و جێگرو ئەندامانی رەسەن و ئەندامانی یەدەگ، کە دەگاتە ١٣ دادوەر بەجۆرێک جگە لە سەرۆک و جێگرو حەوت ئەندامیان ڕەسەنن و چوار ئەندامیشیان یەدەگن، ئەمەش بەپێی ماددەی سێیەمی ئەو هەموارەی کە پەسەندکراوە[٣].

هەر بەپێی هەموارەکە هەر ئەندامێکی دادگا تەمەنی گەیشتە (٧٢) ساڵ خانەنشین دەکرێت، هەروەها سەرۆک و ئەندامانی دادگای فیدراڵی لەبەر هەر هۆیەک نەتوانرا لەبەردەم سەرۆک کۆمار سوێندی دەستوری بخۆن، ئەوا لەبەردەم سەرۆکی پەرلەماندا سوێند دەخۆن، کە ئەمەش بەدژ لەگەڵ سیستەمی فیدراڵی دنیا دادەنرێت. شایەنی ئاماژەپێدانە کە مەترسییەک بۆ کوردو دژ بە مافی کورد لەم هەموارەدا ئەوەیە

١- چۆمان محمد، سەرچاوەی پێشوو.

٢--ئاژانسی ئەنادۆڵ، پێکهاتەی دادگای باڵای فیدراڵی عێراق ڕاگەیاندرا، بەرواری سەردان٢٠٢١/٥/١٨وەرگیراوە لەم پێگەی خوارەوە:
https://www.aa.com.tr/ks/عێراق/پێکهاتەی-دادگای-باڵای-فیدراڵی-عێراق-ڕاگەیەندرا-2191810

٣--هەمان سەرچاوە.

کە ئەندامانی دادگای فیدراڵی بەبێ ڕەچاوکردنی ڕۆڵی ئەنجومەنی دادوەری هەرێم و لەلایەن دام و دەزگای دادوەری عێراق دەستنیشان دەکرێن [١]، کەئەمەش خاڵێکی لاوازە بۆهەرێمی کوردستان، بەو پێیەی دادگای فیدڕاڵی یەکێکە لەهەرە میکانیزمە گرنگ وکاریگەرەکان لەعێراقدا ودەبوایە کاربەدەستانی هەرێم ڕێگر بوونایە لەڕۆیشتنی ئەم میکانیزمە گرنگە بەوئاڕاستەیە لەلایەن هێزە شیعیەکانەوە.

بەڕای یاساناس (لەتیف شێخ مستەفا) پەسەندکردنی هەموارەکە بەزۆرینەی سادە پێچەوانەی دەستورە، هەروەها ئاماژەشی بەوە کردووە، کە پێکهێنانی دادگاکە تەنها لە دادوەران شتێکی باشە لەڕووی بابەتییەوە، بەڵام لەگەڵی بین یان نەبین پێکهێنانی دادگا لە فوقەهای شەریعەو شارەزایانی یاسا مافێکی دەستورییە[٢].

لێرەوەو لەژێر ڕۆشنایی سروشتی یاسایی پێکهێنانی دادگاکەو سیستەمی کارکردنی و هەلومەرجی سیاسی لە عێراقدا، دەتوانین بڵێین کە دەرفەتی کورد بۆ سوود وەرگرتن لەو میکانیزمە، گرنگ و کاریگەرە کە دادگای فیدراڵییە، لە ئاستێکدا نییە کە جێگای ئومێدی زۆر بێت بەتایبەتی دوای هەموارکردنەوەی یاسای دادگاکە بەبێ ڕەچاوکردنی ڕۆڵی ئەنجومەنی دادوەری هەرێمی کوردستان لە دانانی ئەندامەکانی دادگادا، بمانەوێ و نەمانەوێ دادگاش لە عێراق وەکو هەموو دامەزراوەکانی تر لە ژێر کاریگەری فشاری لایەنە سیاسیەکاندایە، بەتایبەتی لایەنی شیعە، بەڵام کوردو هەرێمی کوردستان دەبێ بەهەموو شێوەیەک هەولبدەن بۆ سوود وەرگرتن لەو میکانیزمە، بەهەر ڕێگەو شێوازێک بێت.

١- چۆمان محمد، هەمواری یاسای دادگای فیدراڵی بژاردەیەک لە نێوان خراپ و خراپتر، بەرواری سەردانی ٢٠٢١/٥/١٨، وەرگیراوە لەم پێگەیەی خوارەوە:
2390=Jmare&1842=NusarID?aspx.drejaWtar/org.metroo.www//:https

٢- لەتیف شێخ مستەفا، خوێندنەوەیەک سەرپێی بۆ هەمواری یاسای دادگای فیدراڵی، بەرواری سەردان: ٢٠٢١/٥/١٨، وەرگیراوە لەم پێگەیەی خوارەوە:
.187628=jimare?aspx .detail-op/net .sharpress .www//:https

لقی دووەم: ڕۆڵی دادگای فیدڕاڵی لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

هەروەک لە پێشتریشدا ئاماژەمان پێکرد دادگای باڵای فیدراڵی بەرزترین دەسەڵاتی دادوەرییە لەعێراق، یەکێک لە گرنگترین ئەرکەکانی ئەم دادگایەش بریتییە لەیەکلاکردنەوەی ئەو ناکۆکیانەی کە لەنێوان حکومەتی فیدڕاڵ و حکومەتی هەرێم و پارێزگا و شارەوانی و ئیدارە خۆجێییەکان ڕوودەدەن، بەڵام سەبارەت بە ڕۆڵی دادگای فیدڕاڵی لەم بوارەدا زۆرێک پێیان وایە کە دادگای باڵای فیدڕاڵی لە عێراق بێلایەن نییەو بە سیاسی کراوە، ئەمەش بەهۆی هەژمونی شیعە لەسەر ئەو دادگایە، کە بەهۆیەوە لەڕابردوودا ئەم دادگایە نەیتوانیوە بەڕۆڵی خۆی هەستێت[١].

بۆیە بە سەیرکردنی بڕیارەکانی دادگای باڵای فیدڕاڵی تا ئێستا هیچ بڕیارێکی بەرچاومان لەسەر کێشەی تایبەتکارییەکانی نێوان حکومەتی ناوەندو حکومەتی هەرێمی کوردستانی عێراق نەدۆزیوەتەوە، ئەمەش ئەوە دەردەخات، کە تائێستا دادگای باڵای فیدڕاڵی لەسەر دوو مەسەلەی زۆر گرنگ حوکمی نەکردووە، کە بریتییە لە ناکۆکییە سنورییەکان کە خۆی لەماددەی (١٤٠) ی دەستوردا دەبینێتەوە، هەروەها ئەو ناکۆکیانەی کە پەیوەستن بە سامانی سروشتی (نەوت و گاز)، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە نەهەرێم و نە ناوەندیش نەچونە بەردەم دادگای فیدڕاڵی وسکاڵا بکەن لەسەر ئەو مەسەلانەو تەنیا یەک داوا هەیە لەسەر کەیسی نەوتی هەرێم لەدادگای فیدڕاڵی کەلەلایەن وەزارەتی نەوتی عێراقەوە تۆمارکراوەو تا ئێستا دادگا بڕیاری لەبارەوە نەداوە [٢].

لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی، کە بڵێین دادگای باڵای فیدڕاڵی، عێراق

١--کاکەلاو حسێن، دیدێکی سیاسی و یاسایی بۆ عێراق و هەرێم، بەرواری سەردان: ٢٠٢١/٥/١٧، وەرگیراوە لەم پێگەیەی خوارەوە:

http://www.bopeshawa.net/index?p=5148

٢--منتهى فزاع عبد حسن، مصدر سابق، ص٢٣٠.

لـە هەمبـەر کێشـەکانی نێـوان هەرێـم و ناوەنـد ڕۆڵێکـی لاواز هەبـووە، لـە کاتێکـدا ئـەم کێشـانە هەمیشـە جێـگای هەڕەشـەن لەسـەر دەوڵـەت و یەکەکانـی سیسـتەمی فیدڕاڵـی لـە کۆمـاری عێـراق هـان دەدەن بـۆ جیابوونـەوە، بۆیـە پێویسـتە دادگا بڕیـاری یەکلاکردنـەوەی ئـەو کێشـانە و کێشـەکانی دیکـەش بـدات[1].

پێویسـتە ڕۆڵـی ئـەم دادگایە لـە عێراقدا چالاک بکرێت، بەو پێیـەی گرنگی گـەورەی هەیـە بـۆ سـەرجەم پێکهاتـە سیاسـییەکان لـە عێراقدا بەگشـتی و بەتایبەتـر بـۆ کوردسـتان، هەرچەنـدە لەڕابـردوودا لەزۆرتریـن پـرس و بڕیـاردا دەسـتێوەردانی سیاسـی هەبـووە لـە کارەکانیدا[2].

دیـارە دادگای فیدڕاڵـی لەهەنـدێ کێشـەو پرسـدا ڕۆڵـی هەبـوەو بڕیـاری یەکلاکـەرەوەی داوە بـۆ نموونـە لـە سـاڵی (٢٠١٩)بەشـێک لـە کوتلـە سیاسـییەکانی عێـراق، هەوڵیاندا لـە ڕێگـەی دادگای فیدڕاڵییـەوە ماددەی ١٤٠ لـە دەسـتور لاببـەن، کـە تایبەتـە بـە چارەسـەرکردنی کێشـەی ناوچـە جێناکۆکـەکان، بـەڵام دادگای فیدڕاڵـی لـە کۆبوونـەوەی ٢٠١٩/٧/٣٠بڕیـاری بەردەوامبوونـی مـاددەی ١٤٠ دەسـتوری دا، تاوەکـو ئەوکاتـەی ماددەکـە جێبەجێدەکرێـت، و ڕایگەیانـد کـە دەسـتوری عێـراق دەسـەڵاتی داوەتـە دەسـت حکومەتـی فیدڕاڵـی بـۆ ئـەوەی هەنـگاوی پێویسـت بگرێتـە بـەر بـۆ جێبەجێکردنـی ماددەکـە[3]، ئـەم بڕیـارەش جێـگای نرخاندنـە، بـەو پێیـەی بڕیارێکـی دەسـتوری و بێلایـەن بـووە لەلایـەن دادگای فیدڕاڵـی عێراقـەوە لەهەمبـەر یەکـێ لـە هـەرە ناکۆکییـە دیارەکانـی نێـوان هەرێـم و ناوەنـد کـە پرسـی خـاک و ناوچـە جێناکۆکەکانـە.

١--بێوار عبدالرحمن محمد امین، مصدر سابق، ص١٦٦.

٢--هـاوڕێ تۆفیـق، دادگای بـاڵای فیدڕاڵـی چـۆن بـۆ کـورد باشـە، بـەرواری سـەردان ٢٠٢١/٥/١٨وەرگیـراوە لـەم پێگەیـەی خـوارەوە:
2387=Jmare&1838=NusarID?aspx.drejaWtar/org.metroo.www//:https

٣--المحکمـة الإتحادیـة العلیـا، القـرار المرقـم (٧١/اتحادیـة/٢٠١٩) فـی ٢٠١٩/٧/٢٨ علـی الرابـط الآتـي:

/2019.s/iq.iraqfsc.www//:https

خواستی سێیەم: ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان

ئـەم خواسـتە تایبـەت کـراوە بەشـەنوکەوکردنی ئەنجومەنـی یاسـادانانی دووەم (ئەنجومەنـی فیدڕاڵـی) لەعێراقـدا.

لقـی یەکـەم: ناسـاندنی میکانیزمـی ئەنجومەنـی یاسـادانانی دووەم:

بەپێـی مـاددەی (٤٨) لـە دەسـتوری هەمیشـەیی عێـراق دەسـەڵاتی یاسـادانان لـە دوو ئەنجومـەن پێکدێت، کـە بریتیین لـە ئەنجومەنی نوێنەران و ئەنجومەنـی فیدڕاڵـی، لەمـاددەی (٦٥) دەسـتوردا ئامـاژە بـەوە کـراوە، کـە ئەنجومەنێکـی یاسـادانان بەنـاوی ئەنجومەنـی فیدڕاڵـی لـە نوێنەرانـی هەرێـم و پارێـزگا رێکنەخـراوەکان لـە هەرێـم پێکدەهێنرێـت. سـەبارەت بـە پێکهاتـە و مەرجەکانـی ئەندامێتـی و تایبەتکارییەکانـی ئەنجومەنـی فیدڕاڵـی و هـەر بابەتێکـی تـر، کـە پەیوەسـتە بـەو ئەنجومەنـەوە، بەزۆرینـەی دوو لەسـەر سـێ لـە ئەندامانـی ئەنجومەنـی نوێنـەران دەردەکرێـت، هەروەهـا دەقـی مـاددەی (١٣٧) لـە دەسـتور ئامـاژە بـەوە دەکات کارکـردن بـە ئەحکامـی بەندەکانـی تایبـەت بـە ئەنجومەنـی فیدراڵـی دوادەخرێـت، کـە لـە هـەر شـوێنێکی ئـەم دەسـتورەدا هاتبێ، هەتاوەکو پـاش خولـی هەڵبژاردنـی یەکـەم و بەرکاربوونـی دەسـتور[1].

دیـارە ئـەم شـێوازەی یاسـادانەری دەسـتوری عێـراق لـە ڕێکخسـتنی ئەنجومەنـی فیدڕاڵیـدا پشـتی پـێ بەسـتووە، جێـگای سـەرنج و سەرسـوڕمانە، کاتێـک پێکهێنـان و دامەزراندنـی ئـەم ئەنجومەنـەی داوەتـە دەسـت ئەنجومەنـی نوێنـەران کـە بەشـێکی تـرە لـە دەسـەڵاتی یاسـادانان و ئەمـەش مانـای وایـە کـە ئەنجومەنـی نوێنـەران دەسـەڵاتی ڕەهـای لەسـەر پێکهێنـان و دەسـەڵاتەکانی بەشـەکەی دیکـەی پەرلەمـان دەبێـت

١--المادة (٤٨، ٦٥، ١٣) من الدستور العراقي.

جگەلەوەش سیستەمی فیدرڕاڵی لەسەر بنەمای دوانەیی پەرلەمان دامەزراوە و بەم پێیەش ئەم دوو ئەنجومەنە هاوبەشێکی ڕاستەقینەن لە تایبەتکاری یاسادانان، بۆیە پشتگوێخستنی ئەنجومەنی فیدرڕاڵ لەلایەن یاسادانەری دەستوری عێراقیەوە، دەبێتە جۆرێک لە نایەکسانی لە نێوان ئەم دوو ئەنجومەنەدا[١].

بەم شێوەیە دەبینین لە دەستوری عێراقدا، بایەخێکی کەم دراوە بە ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم (ئەنجومەنی فیدرڕاڵ) بەجۆرێک تەنیا یەک ماددەی تەرخان کردووە بۆ ئەم پرسە گرنگە لە دەوڵەتی فیدرڕاڵییدا و دەبوو کۆی وردەکارییەکانی پەیوەست بە ئەنجومەنی فیدرڕاڵی لە دەستوردا نەک بۆ یاسای ئاسایی ئەنجومەنی نوێنەران بە جێبهێڵرێت و سەرەڕای ئەوەش دەبوو ئەم ئەنجومەنە لە خولی دووەمی ئەنجومەنی نوێنەرانداو بەر لە ساڵی ٢٠١٤پێکبهێنرێت، بەڵام تا ئێستا پێک نەهێنراوە، و ئایندەی پێکهێنان و دامەزراندنیشی نادیارە، .هەموو ئەمانەش وادەکات کە فیدرڕاڵییەتی عێراق و دیموکراتی بوونەکەی بخاتە بەردەم کۆسپ و بەربەست، بەو پێیەی ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان پایەیەکی گرنگی سیستەمی فیدرڕاڵی و نوێنەرایەتکردنی هەرێم و ناوچەکانە لە دەوڵەتی فیدرڕاڵییدا[٢].

هۆکاری لاوازی پێگەی ئەنجومەنی فیدرڕاڵی لە عێراق و بایەخنەدان و پێکنەهێنانی تا ئەم ساتە چەندین هۆکاری تریشی لە پشتە، لەوانەش ناکۆکی نێوان پێکهاتەکانی لیژنەی نووسینەوەی دەستور دەربارەی چۆنیتی دامەزراندنی فیدرڕاڵییەت و پێکهێنانی، بەو پێیەی لەو

١- ئازاد وەلەدبەگی، گرنگی دامەزراندنی ئەنجومەنی فیدرالی لە عێراق، بەرواری سەردان ٢٠٢١/٥/١٨ وەرگیراوە لەم پێگەیەی خوارەوە:
538-2018-09-02-18-56-38/item/2018-04-02-19-11-33/ckb/php .index/krd.penus.www//:http

٢--سحر كامل خليل، السلطة التشريعية في العراق في ضوء دستور ٢٠٠٥ (الواقع وافاق المستقبل)، تأريخ الزيارة: ٢٠٢١/٥/١٩على الرابط الاتي:
-بحث-السلطة-التشريعية-في/2019/01/uploads/content-wp/iq.edu.nahrainuniv.eco//:http
العراق. doc

کاتـەدا کوتلـەی هاوپەیمانـی کوردسـتانی تاکـە لایـەن بـوو کـە لایەنگـری سـەرسـەختی فیدڕاڵیـزم و پەرلەمانـی دوو ئەنجومەنـی بـوو، لەکاتێکـدا شـیعەکان خوازیـاری پەرلەمانـی تـاک ئەنجومەنـی بـوون و کوتلـە سـوننییەکانیش هـەر لـە بنەڕەتـەوە دژی فیدراڵیـزم بـوون ئەمـەش وایکـرد، کـە بەشـێک لـەو بنەمـاو دامەزراوانـەی کـە ڕۆڵ و کاریگـەرو گرنگیـان لـە پیادەکردنـی فیدڕاڵیـدا هەیـە لەدایـک نەبـن، یـان بـە کەموکورتیەکـی زۆرەوە دابمەزرێـن و فیدڕاڵیـەت لـەزۆر جومگـەدا شکسـت بهێنێـت و لـە شـارێی خـۆی لابـدات[١].

بـە پشـت بەسـتن بـە ڕەهەندەکانـی واقیعیەتـی پرۆسـەی پێکهێنانـی ئەنجومەنـی دووەمـی یاسـادانان لـە عێـراق و ئـەو کـەم و کورتـی و گرفتـە دەسـتوریانەی کـە دەوریـان داوە، دەکرێ پشـتیوانی لـە بەندەکانـی پێداچوونـەوەی دەسـتور بکرێـت، وەک ئـەوەی زۆرێـک لـە توێـژەران پێشـنیاریان کـردوە لەسـەر پێویسـتی ڕێکخسـتنی پێکهاتەکانی ئەنجومەنـی فیدڕاڵـی و ئەندامێتـی و مەرجەکانـی لـە بەندەکانـی دەسـتوردا نـەک بـە یاسـای ئاسـایی، ئەمـەش بـە مەبەسـتی دەسـتەبەرکردنی سـەقامگیری دەقەکانـی ڕێکخسـتنی ئەنجومـەن و بۆئـەوەی ببێتـە دامەزراوەیەکـی دەسـتوری کاریگـەرو سـەربەخۆ دوور لـە هەژمونـی ئەنجومەنـی نوێنـەران و پاراسـتنی هاوسـەنگی دەسـتوری لـە نێـوان هـەردوو ئەنجومەنەکـەدا[٢].

١--ئازاد وەڵەدبەگی، گرنگی دامەزراندنی ئەنجومەنی فیدراڵی لە عێراق، سەرچاوەی پێشوو.

٢--عابد خالد رسول، المجلس التشريعي الثاني في الدول الفيدرالية، مصدر سابق، ص١٥٩.

لقی دووەم: ڕۆڵی ئەنجومەنی یاسادانانی دووەم لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

هەروەک لە پێشتردا ئاماژەمان پێکرد، تاوەکو ئێستا زیاتر لە ١٦ ساڵ بەسەر بەرکاربوونی دەستوری عێراقدا تێپەڕبووە، بەڵام هێشتا ئەم ئەنجومەنە وەکو لقێکی سەرەکی دەسەڵاتی یاسادانان پێکنەهاتووەو بەشێکی دەسەڵاتی یاسادانانی عێراق لە بۆشایی یاسایی و دەستوری دایە، و نەبوونی ئەم ئەنجومەنەش هۆکارێکە بۆ ئەوەی کە بڵێین عێراق سیستەمێکی تەواو فیدڕاڵی نییە، بەو پێیەی بوونی ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان لە هەموو وڵاتانی فیدڕاڵی و دیموکراسی یەکێکە لە کۆڵەکە سەرەکییەکان[١].

ڕۆڵ و گرنگی ئەم ئەنجومەنە بۆ کوێ پرۆسەی سیاسی و یاسایی لە عێراق و بەتایبەت بۆ هەرێمی کوردستان گرنگە، بەو پێیەی ئەم ئەنجومەنە دەبێتە هاوبەشی ئەنجومەنی نوێنەران لە ڕاییکردنی ئەرک و تایبەتمەندییەکانی دەسەڵاتی یاسادانان بەمجۆرەش هەلی کاریگەری هەرێم لەو ئەرکەیدا بەرچاو دەبێ، ئەویش لەڕێگەی دەستپێشخەری بۆ یاساکان یان لەڕێگەی ڕێگریکردن لەو پرۆژە یاسانەی پێچەوانەی دیدو بەرژەوەندییەکانی هەرێمەکان و پارێزگاکان بن[٢].

هەروەها ئەنجومەنەکە دەبێتە پێگەیەک لە ڕێگەیەوە پێکهاتەی فیدڕاڵیبوونی عێراق تاڕادەیەک زۆرتر بەرجەستە دەبێ و گوزارشتکردن لە خواست و ویستی بەرژەوەندییەکانی هەرێمەکان زیاتر دەدرێتە

١- بایەزید حەسەن، سیستەمی سیاسی لە عێراقدا سیستەمێکی تەواو پەرلەمانیە، بەرواری سەردان: ٢٠٢١/٥/١٩ وەرگیراوە لەم پێگەیە:
1361=auther&7234=no?article/com.awene.www//:https

٢- ئیسماعیل نەجمەدین، ئەنجومەنی فیدراڵی، دەروپەک بۆ سەنگی هەرێمی لە دەسەڵاتی یاساداناندا، بەرواری سەردان :٢٠٢١/٥/١٩وەرگیراوە لەم پێگەیەی خوارەوە:
1339=jimare?aspx .details/Political/com .kurdistanc .www//:https

گوێی پێکهاتەکانی تری عێراق [1].

ئێستا لە عێراق، لە نەبوونی ئەنجومەنی فیدڕاڵی دا ئەگەر ئەنجومەنی نوێنەران دەنگ بە پرۆژە یاسایەک بدات ئەوا یەکسەر دەنێردرێت بۆ سەرۆک کۆمار بۆ پەسەندکردن، بەم پێودانگە هەموو پرۆژە یاسایەک دوای پەسەندکردنی لە ئەنجومەنی نوێنەران هیچ دەزگایەک نییە جگە لەدادگای فیدرالی کە لایەنێک یان هەرێمێک یاخود پارێزگایەک پەنای بۆ بەرێت بۆ گەڕاندنەوەی پرۆژە یاساکە بۆ ئەنجومەنی نوێنەران، ئەگەر نادادپەروەری یاخود ماف خورانی ئەو لایەنەی تێدابێت، لێرەدا گرنگی ئەنجومەنی فیدڕاڵی دەردەکەوێت، کە دەسەڵاتی ڕەتکردنەوەی پرۆژە یاساکان و گەڕاندنەوەی بۆ ئەنجومەنی نوێنەرانی هەیە، جگە لە زۆر دەسەڵاتی تر لەوانە پارێزگاریکردن لە مافەکانی هەرێم و پارێزگاکان[2].

هەر لە ئەنجامی نەبوونی ئەم ئەنجومەنە، بۆ گەرەنتی مافی هەرێمەکان پەنا بۆ ڕێککەوتنی سیاسی دەبرێت، وەک میکانیزمی جێگرەوە لەچەندین بابەتی پەیوەندیدار بەمافی هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لە هەرێم، بۆ نموونە هەرێمی کوردستان بۆ پارێزگاریکردن لە مافە داراییەکان پشتی بەستووە بەڕێککەوتنی سیاسی لە دیاریکردنی بەشە بودجەی دیاریکراودا، بەڵام بەهۆی ناسەقامگیری لەم جۆرە ڕێککەوتنانەداو گۆڕانکاری بەسەر هەڵوێستی دەسەڵاتی فیدڕاڵی لە میانەی بوونی هەر ناکۆکیەکدا هەرێمی کوردستان توانای بەرگریکردنی لە پارێزگاری و گەرەنتیکردنی بەردەوامی ئەم ڕێکەوتنە سیاسیەی نەبووە لە ڕێگەی نوێنەرایەتیەوە لە ئەنجومەنی نوێنەران[3]

ئەوەی ماوەتەوە بیڵێین لە کۆتایی ئەم خواستەدا و لەهەمبەر پرسی

١- ئیسماعیل نەجمەدین، سەرچاوەی پێشوو.

٢--بایەزید حەسەن، سەرچاوەی پێشوو.

٣- سۆران عەلی حسن، دامەزراوە دەستوریەکان بۆ گەرەنتی مافی هەرێمەکان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا (عێراق بە نموونە)، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨١.

ئەنجومەنی فیدڕاڵی عێراق ئەوەیە، کە پێویستە هەوڵ بدرێ لەیەکەم هەوڵی هەموارکردنەوەی دەستوردا شێوازی پێکهێنان و ئەندامێتی و دەسەڵاتەکانی ئەنجومەنی فیدڕاڵی تێدا جێبکرێتەوە، یاخود هەوڵ بدرێ یاسای پێ دەربچێت، بەڵام دەسەڵاتێکی هاوتای ئەنجومەنی نوێنەرانی بدرێتێ، نەک بکرێتە پاشکۆی ئەنجومەنی نوێنەران و ڕۆڵی لاوەکی هەبێت، چونکە لەم کاتەداو بەم شێوازە کاریگەر نابێت و گەرەنتیکردنی مافی هەرێمەکانی لێ بەرهەم نایەت.

خواستی چوارەم: دەستە سەربەخۆکان

دەستە سەربەخۆکان یەکێکە لە پایە سەرەکییەکانی بنیاتنانی کۆمەڵگای مەدەنی لەسەر بنەمای دیموکراسی و ڕێزگرتن لە ماف و ئازادییە گشتیەکانی هاوولاتیان، لە ڕێگای چاودێریکردنی دەزگاکانی دەوڵەت بەتایبەتی دەزگا جێبەجێکارییەکان لە بوارە جۆراوجۆرەکانی سیاسی و ئیداری و ئابوری بە ئامانجی دڵنیابوونی لە پابەندبوونیان بە یاساو دەستور، لەم ڕووەشەوە کە دەستوری ٢٠٠٥ پێداگری لەسەر دامەزراندنی چەندین دەستەی سەربەخۆ کردووەتەوە یاسادانەری دەستوری عێراق پەیڕەوی لەسەردەمیترین دەستوری دیموکراتی کردووە، وەک دەستوری هەندێ لە دەوڵەتانی فیدڕاڵی تازە دەرکەوتوو لە ئەزموونی دیموکراتیدا بۆ نموونە دەستوری کۆماری ئەفریقیای باشورو دەستوری کۆماری سودان بۆ قۆناغی گواستنەوەی ساڵی ٢٠٠٥[١].

دەستە سەربەخۆکان بەپێی دەستوری عێراق بریتین لە:

١- کۆمسیۆنی باڵای مافەکانی مرۆڤ و کۆمسیۆنی باڵای هەڵبژاردنەکان و دەستەی دەستپاکی، سەبەخۆن و لەژێر چاودێری

١--سرهنگ حميد، مقومات الدستور الديمقراطي والية المدافعة عنه، أطروحة دكتورا (غير منشورة)، جامعة صلاح الدين، كلية القانون والسياسية، ٢٠٠٧، ص١٨١.

ئەنجومەنی نوێنەراندان و کارەکانیان بەیاسا ڕێکدەخرێت[١].

أ- هەریەک لە بانکی ناوەندی عێراق و دیوانی چاودێری دارایی و دەستەی ڕاگەیاندن و پەیوەندییەکان و دیوانەکانی ئەوقاف لەڕووی دارایی و بەڕێوەبردنەوە سەربەخۆن و کاری هەریەکەیان بەیاسا ڕێکدەخرێت.

ب- بانکی ناوەندی عێراق بەرپرسە لەبەردەم ئەنجومەنی نوێنەرانداو دیوانی چاودێری دارایی و دەستەی ڕاگەیاندن و پەیوەندییەکان پەیوەستن بە ئەنجومەنی نوێنەرانەوە[٢].

جـ- دیوانەکانی ئەوقاف پەیوەستن بە ئەنجومەنی وەزیرانەوە.

٢- دەزگایەک پێکدەهێرێت بە ناوی دەزگای شەهیدان، کە پەیوەستە بە ئەنجومەنی وەزیران و کارەکانی ئەو دەزگایەو بوارەکانی تایبەتمەندی بەیاسا ریکدەخرێت[٣].

٣- دەستەیەکی گشتی پێکدەهێنرێت، بە مەبەستی پاراستنی مافی هەرێمەکان و ئەو پارێزگایانەی ناکەونە سنوری هیچ هەرێمێکەوە بۆ بەشداریکردنیان بەشێوەیەکی دادپەروەرانە لە بەڕێوەبردنی دامودەزگا جۆراو جۆرەکانی حکومەتی فیدڕاڵی و نێردەکان و زەمالەکانی خوێندن و شاندەکان و کۆنگرە هەرێمی و نێودەوڵەتییەکان، ئەم دەستەیەش پێکدێت لە نوێنەرانی حکومەتی فیدراڵی و هەرێمەکان و ئەو پارێزگایانەی سەر بەهیچ هەرێمێک نین و ئەوەش بە یاسا ڕێکدەخرێت[٤].

٤- بە یاسا دەستەیەکی گشتی بۆ چاودێریکردن و تەرخانکردنی داهاتی فیدڕاڵی دادەمەزرێنرێت، دەستەکە لە پسپۆڕانی حکومەتی فیدڕاڵی و هەرێمەکان و نوێنەرانیان پێکدێت و ئەم لێپرسراویتیانەی هەیە:

١--الماده (١٠٢) من الدستور العراق٢٠٠٥.
٢--المادة (١٠٣) من الدستور العراق ٢٠٠٥.
٣--الماده (١٠٤) من الدستور العراق٢٠٠٥.
٤- المادة (١٠٥) من الدستور العراق٢٠٠٥.

أ- دڵنیابوون لە دابەشکردنی دادگەرانەی باربوو یارمەتی و قەرزە نێودەوڵەتییەکان بە گوێرەی پشکی هەریەکە لە هەرێمەکان و ئەو پارێزگایانەی ناکەونە سنوری هیچ هەرێمێکەوە.
ب- دڵنیابوون لە بەکاربردن و دابەشکردنی داهاتی دارایی فیدڕاڵی بە باشترین شێوە.
ج- دڵنیابون لە هەبوونی شەفافیەت و دادپەروەری لە تەرخانکردنی پارەو پول بۆ حکومەتە هەرێمیەکان و ئەو پارێزگایانەی کە ناکەونە سنوری هەرێمەکانەوە بەپێی ئەو ڕێژانەی بڕیاری لەسەر دراوە[١].
٥- ئەنجومەنێک بەناوی ئەنجومەنی گشتی فیدڕاڵی پێکدەهێنرێت کە ئەرکی ڕێکخستنی کاروباری فەرمانبەرێتی گشتی فیدراڵی دەگرێتە ئەستۆ لەوانەش دامەزراندن و بەرزکردنەوە، پێکهاتەو بوارەکانی تایبەتمەندێتی ئەنجومەنەکەش بە گوێرەی یاسا ڕێکدەخرێت[٢].

هۆکارەکانی پێکهێنانی دەستە سەربەخۆکان:
١- پەیوەندی پێکهێنانی دەستە سەربەخۆکان بە پتەوکردن و سازکردنی ژینگەیەکی لەبار بۆ پیادەکردنی سیستەمی دیموکراتی و گەرەنتی فەراهەمکردنی بنەماکانی دیموکراتی لەڕێگەی دامەزراوەی سەربەخۆی نەبەستراو بە دەسەڵاتی جێبەجێکردن.
٢- دەوڵەتانێک کە کۆتاییان هێنابێت بە ناکۆکی چەکداریی و ململانێی ناوخۆیی، کە ناسراون بە دەوڵەتانی پاش ناکۆکی، بەمەبەستی دورکەوتنەوە لە کاریگەربوونی لێکەوتەی ناکۆکییەکان بەسەر هەندێک تایبەتکاری هەستیاردا وەک هەڵبژاردن و پاراستنی مافی مرۆڤ و کەمینەکان پەنایان بۆ پێکهێنانی ئەم جۆرە دەستانە بردووە[٣].
٣- فراوانبوونی کارو تایبەتکاری و ئەرکەکانی سەر ئەستۆی

١- المادة (١٠٦) من الدستور العراق ٢٠٠٥.
٢- المادة(١٠٧) من الدستور العراق٢٠٠٥.
٣- حنان محمد، مفهوم الاستقلال والهيئات المستقلة في الدستور ٢٠٠٥، ص٢٠.

دامـەزراوە جۆراوجۆرەکانـی دەوڵـەت بەتایبـەت دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن، بەجۆرێـک کـەوا پێویسـت دەکات هەندێـک لـە تایبەتکارییـە هەسـتیارەکان کـە پێویسـتیان بـە جۆرێـک لـە چاودێـری تایبـەت هەیـە، تـا گەرەنتـی دروسـتی گەیشـتن بـە ئامانجـی ویسـتراوی لـێ بکەوێتـەوە[1].

٤- هەوڵـدان بـۆ گەرەنتـی فەراهەمبوونـی بێلایەنـی بەڕێوەبردنـی هەندێـک لـە دامـەزراوەی تایبـەت، کـە تایبەتکارییـان جێگـەی ناکۆکـی و بەریەککەوتنـی بەردەوامـی نێـوان هـەردوو دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن و یاسـادانانە، بەتایبەتـی لەمیانـەی پیادەکردنـی تایبەتـکاری دەسـەڵاتی یاسـادانان لـە چاودێـری کردنـی دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن[2].

٥- سروشـتی چەنـد تایبەتکارییـەو دامەزراوەیـەک وا دەخوازێـت سـەربەخۆبێت و ملکەچـی پەیکەربەنـدی و پاشـکۆیەتی لـەڕووی کارگێـڕی و داراییـەوە وەک بەشـێک لـە ڕێکخسـتنی پێکهاتـەی هیـچ یەکێـک لـە دەسـەڵاتەکان نەبێـت بەتایبەتـی دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن، بـە نموونـە ئـەو دامـەزراوە و دەزگایانـەی کاریـان چاودێریکردنـی ڕەوشـتی پابەندبوونـە بـە ڕێزگرتـن و پاراسـتنی مافـی مـرۆڤ لـە خـودی دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن جیاسـی چاودێریـان دەبێـت[3].

٦- لەهەندێک لـە دەوڵەتـە فیدراڵییەکاندا وەک ئەفریقیـای باشـور دەشـێت ئـەم دەسـتە سـەربەخۆیانە بکرێنـە میکانیزمێـک بـۆ چارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان لەنیوان ناوەندو هەرێمـەکان، یـان لەنێوان هەرێمـەکان، بەبێ ئـەوەی پەنـا بـۆ دادگا ببرێـت، بەتایبـەت لـەو وڵاتـە فیدراڵییانـەی کار بـە فیدراڵـی هـاوکاری دەکـەن.

هەرچەنـدە دەسـتەکانی عێـراق لـە ئاسـتی فیدراڵـی پێکدەهێنرێـت و

١- ئارام نجم الدين، إدارة العملية الانتخابية في دول مـا بعد النزاع، منشـورات زين الحقوقيـة، بيـروت، ٢٠١٧، ص٨٤.

٢- هشـام جميل، الهيئات المسـتقلة وعلاقاتها بالسـلطة التشـريعية في العـراق، اطروحـة دكتـورا (غيـر منشـورة)، جامعـة تكريـت، كليـة القانـون، ٢٠١٢، ص١٧.

٣- مـادەی (٥٠) لـە یاسـای بەڕێوەبردنـی دەوڵەتـی عێـراق بـۆ قۆناغـی گواسـتنەوە ٢٠٠٤، بـۆ پێکهێنانـی دەسـتەی مافـی مـرۆڤ ئامـاژە بـەم بابەتـە دەکات.

بەشێکن لە دامەزراوە دەستورییە فیدراڵییەکان، بەڵام لەڕووی کارو ئەرکی پێسپێردراو چوارچێوەی تایبەتکارییەکانیان دەکرێت پۆلێنیان بکەین بۆ دەستە سەربەخۆکان کە ڕاستەوخۆ پەیوەستن بە مافی هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لە هەرێم، کە بریتین لە دەستەی گشتی بۆ مافی گرەنتی مافی هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لە هەرێم و دەستەی گشتی چاودێری داهاتە فیدڕاڵییەکان(١).

دیارە سەرەڕای ڕێکخستنی دەستوری و دیاریکردنی هێڵی گشتی تایبەتکاری و ئەرکی پێسپێردراو پێیان، چەند دەستەیەک تائێستا پێکنەهێنراون و هەندێکیان ڕێکخستنی یاساییان نەچۆتە بواری جێبەجێکردنەوە، لەم ڕوانگەیەوە دەکرێت پۆلێنیان بکەین بۆ دووجۆر، ئەو دەستە سەربەخۆییانەی ڕێکخستنی یاساییان بۆ کراوە و پێکهێنراون و پیادەی تایبەتکارییەکانیان دەکەن، وەک دەستەکانی (کۆمسیۆنی باڵای هەلبژاردن، کۆمسیۆنی باڵای مافی مرۆڤ، دیوانی وەقفە ئاینیەکان (وەقفي سونە و وەقفی شیعە)، دیوانی چاودێری دارایی فیدراڵی، بانکی ناوەندی، دەزگای شەهیدان)، بە پێچەوانەوە دەستەی سەربەخۆش هەیە، لەگەڵ ئەوەدا ڕێکخستنی یاسایی بۆ کراوە، بەڵام پێکهێنانی کردەیی لێنەکەوتۆتەوە، وەک دەستەی گشتی بۆ گەرەنتی مافی هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لەهەرێم(٢).

هەروەها دەستەی گشتی بۆ چاودێری تەرخانکردنی داهاتە فیدڕاڵییەکانیش لەگەڵ ئەوەدا ڕێکخستنی یاسایی بۆ کراوە، پێکهێنانیان وەک دامەزراوەیەکی کارو پیادەکاری تایبەتکاری نەچۆتە قۆناغی پراکتیکیەوە(٣).

لێرەدا گرنگە ئاماژە بەوە بدەین سەبارەت بە کەمتەرخەمی

١- المادة (١٠٦) من الدستور العراق ٢٠٠٥.
٢- سۆران علی حسێن، دامەزراوە دەستورییەکان بۆ گرەنتیکردنی مافی هەرێمەکان لە دەوڵەتی فیدرالیدا (عێراق بەنموونە)، سەرچاوەی پێشوو، ٢٥٥.
٣- یاسای دەستەی گشتی بۆ چاودێری تەرخانکردنی داهاتە فیدراڵییەکان ژمارە (٥٥) ساڵی(٢٠١٧) بڵاوکراوەتەوە لە وەقایعی عێراقی ژمارە (٤٤٤٣) لە١٧/٤/٢٠١٧.

پێکنەهێنانی ئەم دەستانە، ئەوا کەمتەرخەمییەکە دوو جەمسەرەییە لەرووی کردارییەوە لەوەی هەریەک لەهەرێم وناوەند سودمەند دەبن لەنەبوونی ئەم دەستانەوبەباشی دەزانن کەدۆخەکە بەم شێوەیە بەردەوام بێ، سەرەڕای ئەوەی کەبوونی ئەم دەستە سەربەخۆیانە سودی بۆ هەردوولا دەبێت بەتایبەت لەڕوی ڕاگرتنی هاوسەنگی لەنێوان هەردوولا و بوونی شەفافییەت لەلایەنی دارایی وئابوری، بەوپێیەی ئەم دەستانە دەستەی سەربەخۆ دەبن، تایبەتریش سودەکەیان بۆ هەرێم وپارێزگا ڕێکنەخراوەکان دەبێت و لەڕێیەوە دەتوانن داکۆکی کەماف وشایستە داراییەکانیان بکەن.

لقی دووەم: ڕۆڵی دەستە سەربەخۆکان لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

سەرەتا گەر بەوە دەست پێبکەین و ئاماژە بەوە بکەین، کە ئەو دەستانەی کە لە دەستورو یاسادانانی عێراقیدا هاتوون، سەرجەمیان (٢٠) دەستەن و بریتین لە:

کۆمسیۆنی بالای مافەکانی مرۆڤ، کۆمسیۆنی بالای سەربەخۆی هەڵبژاردن، دیوانی چاودێری دارایی، دەستەی ڕاگەیاندن و پەیوەندییەکان، دیوانی وەقفی شیعی، دیوانی وەقفي سوننی، دیوانی ئەوقافی ئاینەکانی مەسیحی و ئێزیدی و سابیئەی مەندایی، دەزگای شەهیدان، ئەنجومەنی خزمەتی گشتی فیدراڵی، دادگای باڵای تاوانەکانی عێراق، دەستەی نیشتمانی لێپرسینەوەو دادپەروەری، دەستەی گشتی چاودێریکردنی داهاتە فیدراڵییەکان، دەستەی داواکارییەکانی موڵکداریێتی، دەستەی سەرپەرشتیاری دادوەری، دەستەی باڵای حەج و عومرە، دەستەی حەشدی شەعبی[1].

١- ئازاد وەڵەدبەگی، ئەرکی دەستە سەربەخۆکان لە عێراق لەنێوان تیۆرو کردار(بەشی یەکەم)، بەرواری سەردان ٢٠٢١/٥/٢٠وەرگیراوە لە پێگەیەی خوارەوە
1629-2019-06-17-07-00-08/item/2018-04-02-19-11-33/ckb/php.index/krd.penus//:http

گرنگترین دوو دەستە بریتین لە دەستەکانی گرەنتی بۆ مافی هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لەهەرێم و دەستەی گشتی بۆ چاودێری تەرخانکردنی داهاتە فیدراڵییەکان کە تائێستا پێکنەهێنراون و نەچوونەتە بواری جێبەجێکردنەوە، هیچ ویستێکی ڕاستەقینەش نییە بۆ بەدیهێنانیان لە ڕووی کردەییەوە لەلایەن حکومەتی فیدڕاڵییەوە، بۆیە پێویستە جەخت لە پێکهێنان و کاراکردنی ئەم دەستانەو بەتایبەتیش دەستەی تایبەت بە داهاتە فیدڕاڵییەکان بکرێتەوە، بۆ ئەوەی ئەو ململانێ و ناکۆکیانەی کە لەسەر بڕینی بودجە هەیە تەنها لە ئەنجومەنی نوێنەراندا کۆنەبێتەوەو لەم دەستانەشەوە کار بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکانی هەرێمی کوردستان بکرێ[١].

دەستەسەربەخۆکان بەدەر لە دەسەڵاتەکانی یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەری کە دامەزراون بە ئامانجی قوڵکردنەوەی پرەنسیپەکانی دیموکراسییە لەناو سیستەمی دەوڵەت بۆ ئەوەی ئەو دەستانە نەکەونە ژێر کاریگەری حکومەت و حزب و دەسەڵاتەکان و بتوانن بەرژەوەندی هاوڵاتی لەبەرچاو بگرن، بوونی ئەم دەستە سەربەخۆیانە لە دەوڵەتی فیدڕاڵییدا زۆر گرنگە و بەو پێیە عێراقیش بەپێی دەستور دەوڵەتێکی فیدڕاڵیە بۆیە بوونی ئەم دەستانە دەتوانێ کاریگەری و ڕۆڵیان هەبێ، بە تایبەتی دەستەی چاودێری داهاتە فیدڕڵییەکان کە لەخولی پێشووی ئەنجومەنی نوێنەران یاسای دەرچووە، لەبەرئەوەی بەوتەی هەندێک پەرلەمانتاری کورد لەئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق لەم خولەدا بۆئەوەی حکومەت بە ئەرکی خۆی هەستێت و یاساکە جێبەجێ بکات گوشار خراوەتە سەر سەرۆک وەزیران تا ئەو دەستەیە پێکبهێنرێ، بەڵام بەداخەوە تاکو ئێستا ئەو دەستەیە پێکنەهێنراوە[٢].

١- سۆران علی حسن، دامەزراوە دەستورییەکان بۆ گەرەنتیکردنی مافی هەرێمەکان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا (عێراق بەنموونە)، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٩.

٢- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز : (کاوە محمد) ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق لە فراکسیۆنی گۆڕان بەرواری ٢٠٢١/٥/٣٠

ئەمـەش بەشـێکی دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەوەی کـە دنیابینـی سیاسـییەکانی عێـراق بەگشـتی بـۆ پرسـی فیدڕاڵـی بەڕاسـتی زۆر نەچەسـپیوە و قـوڵ نییـە و تەنیـا دانپێدانانێـک هەیـە بـە هەرێمێـک کـە پێش ڕوخانـی (سـەدام حسـێن) بوونـی هەبـووە، کـە ئەویـش هەرێمـی کوردسـتانی عێراقـە، لـەدوای ئەمـەوە کۆمەڵـێ هەنـگاوی تـر هەیـە، کـە دەبـوو بنـرێ بـۆ ئـەوەی بـە ڕاسـتەقینە ببێـت بـە دەوڵەتێکـی فیدڕاڵـی، بـەڵام بەداخـەوە تاوەکـو ئێسـتا ئـەم هەنگاوانـە نەنـراوە[١].

بەبـڕوای هەندێـک لەشـارەزایان ڕۆڵـی دەسـتە سـەربەخۆکان لـە چارەسـەرکردنی ناکۆکییەکانـی نێـوان هەرێـم و ناوەنـد دیاریکـراوە هـەروەک کارو ئەرکەکانیـان بەپێـی دەسـتور دیـارە، دەسـتە سـەربەخۆکان لەسـەر هـەردوو ئاسـتی ناوەنـدو هەرێمـەکان بوونیـان هەیـە، بـەڵام بەجۆرێـک ئەوانـەی کـە لەسـەر ئاسـتی ناوەندیـن و دەسـەڵاتیان ناشـکێ بەسـەر هەرێمـەکان و بـە پێچەوانەشـەوە، بۆیەشـە کـە ڕۆڵیـان لـە چارەسـەرکردنی ناکۆکییەکانـی نێـوان ناوەنـدو هەرێـم ڕۆڵێکـی لاواز دەبێـت، لەبـەر ئـەوە بەوتـەی ئـەو شـارەزایە کەیسـەکانی ناکۆکـی بەپێـی دەسـتور دەبـێ لەلایـەن دادگای فیدڕاڵییـەوە چارەسـەر بکرێـت، وەکـو لـە کەیسـی ڕیفراندۆمدا بینیمـان، کـە دادگای فیدراڵـی باڵا هـەروەک لـە کەیسـی نەوتیشـدا حکومەتـی ناوەنـدی پەنـای بردۆتـە بـەردەم دادگا، بـەڵام تـا ئێسـتا ئـەم کەیسـە یـەکلا نەبۆتـەوە[٢].

بەکورتـی ڕۆڵـی دەسـتە سـەربەخۆکان لەچارەسـەرکردنی ناکۆکییەکانـی نێوان حکومەتـی هەرێمـی کوردسـتان و حکومەتـی عێـراق ڕۆڵێکـی لاوازو سنورداره [٣].

١- چاوپێکەوتن لەگەل«کاوه محمد»،سەرچاوەی پێشوو.
٢- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز : (خامۆش عمر عبداللە)، ڕاوێژکاری یاسایی لە پەرلەمانی کوردستان، بەرواری٢٠٢١/٥/٣١.
٣- هەمان سەرچاوە.

خواستی پێنجەم: ڕیفراندۆم

ڕیفراندۆمیش یەکێکی ترە لەمیکانیزمەکان کە دەکرێت لەچارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوان هەرێم و ناوەند بەکاربهێنرێت، بۆیە ئەم خواستە تەرخان کراوە بۆباسکردن لێی.

لقی یەکەم : ناساندنی ڕیفراندۆمی هەرێمی کوردستان

یەکێ لە ئامرازەکان، کە دەکرێت بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییە مێژووییەکانی نێوان هەرێمی کوردستان و حکومەتی عێراق بەکاربێت ڕیفراندۆمە، بەڵام لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە پێشەوە، کە ئایا هەرێمی کوردستان مافی ئەنجامدانی ڕیفراندۆمی هەیە، یان نا؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە، بەڕای هەندێک پێویستە بۆ دەستوری ساڵی ٢٠٠٥ی عێراق بگەڕێینەوە، سەبارەت بە ڕێگەپێدان لەڕێگەی دەقێکی ڕوون و ڕاشکاو لە چوارچێوەی ماددەو حوکمەکانی دەستوری بەرکاری عێراق ٢٠٠٥، هیچ ئاماژەیەکی ڕاستەوخۆ بۆ بەخشینی مافی بڕیاردانی چارەنووسی هەرێمەکان لە عێراق یان هەریەکەیەکی تری پێکهێنەری سیستەمی فیدراڵی بە دیاریکردنی ڕێکاری و میکانیزمەکانی پیادەکردنی ئەو مافە بە دیناکرێت[1].

لەلایەکی ترەوە هەندێکی تر پێیان وایە بەپێی ماددەی (١١٥)، کە باس لەوە دەکات ئەوەی لە دەسەڵاتە تایبەتییەکانی حکومەتی فیدراڵیدا نییە، ئەوا لە دەسەڵاتەکانی هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکانی ناو هەرێمە؛ هەروەها ئەو دەسەڵاتانەی لە نێوان حکومەتی فیدراڵی و هەرێمەکاندا هاوبەشن ئەوا یاسای هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان

١- خامۆش عمر عبداللە، مافی چارەنووسی هەرێمی کوردستان لەژێر ڕۆشنایی ئەزموونی وڵاتاندا، لە بڵاوکردنەوەکانی یەکێتی پەرلەمانتارانی کوردستان، هەولێر، ژمارە ١٧، ٢٠١٧، ل٥٥٦

لەهەرێمدا لە پێشترن، هەروەها لە ماددەی (١٢١)ی دەستوودا، هەرێمەکان مافی پیادەکردنی دەسەڵاتەکانی یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەرییان هەیە، تەنیا ئەوە نەبێ کە لە تایبەتمەندییە دیاریکراوەکانی دەسەڵاتی فیدراڵییە، بە سەرنجدان لە دەقی ئەو دوو ماددەو ماددەی (١١٠)، کە دەسەڵاتە تایبەتییەکانی حکومەتی فیدراڵی دیاریکردوە، بۆمان دەرکەوێ کە بابەتی بڕیاردان بۆ ئەنجامدانی ڕیفراندۆم، لەڕیزی دەسەڵاتە تایبەتییەکانی حکومەتی فیدراڵی نییەو هەر بۆیە هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لەهەرێمدا ئەو دەسەڵاتەیان هەیە، بڕیار لەسەر ئەنجامدامی ڕیفراندۆم بدەن[1].

لەلایەکی ترەوە پەرلەمانی کوردستان بەپێی یاسای ژمارە (٤) ی ساڵی ٢٠١٤، یاسای کۆمسیۆنی باڵای سەربەخۆی هەڵبژاردن و ڕاپرسی لە هەرێمی کوردستان دەرکردووە، بەپێی بەندی چوارەم لەم یاسایە، سەرپەرشتیکردن، چاردانی وادە، ڕێکخستن، جێبەجێکردن و بەڕێوەبردنی هەڵبژاردن و ڕاپرسییەکان لە هەرێمی کوردستان لە ئەستۆی ئەم کۆمسیۆنە دایە، هەر لەکاتی دەرکردنی ئەم یاسایە هەتا دامەزراندنی ئەم کۆمسیۆنە لە هەرێمی کوردستان، حکومەتی فیدراڵی عێراق هیچ نارەزایەتیەکی لەسەر ئەم یاسایە دەرنەبڕیوە، لە حاڵەتی نادەستوری بوونی، ئەوا حکومەتی عێراق دەیتوانی پەنا بباتە بەر دادگای دەستوری، کە تاکوو ئێستا هیچ ڕێگایەکی لەم جۆرەی نەگرتۆتە بەر[2].

سەرەڕای ئەم نارونیەی دەستوری عێراق لە هەمبەر پرسی جیابوونەوەو ڕیفراندۆمی هەرێمەکان لێی، ڕۆژی (٢٠١٧/٦/٧)مەسعود بارزانی سەرۆکی پارتی دیموکراتی کوردستان سەرەڕای کۆتایهاتنی ویلایەتەکەی، وەکو سەرۆکی هەرێم لەگەڵ زۆربەی پارتەکانی

١- ئازاد وەڵەدبەگی، چەند سەرەقەڵەمێک دەربارەی ڕیفراندۆم، بەرواری سەردان ٢٠٢١/٥/٢٠وەرگیراوە لەم پێگەیەی خوارەوە:
.428-2018-09-02-18-56-38/item/2018-04-02-19-11-33/ckb/php .index/krd .penus//:http

٢-ئازاد وەڵەدبەگی، چەند سەرەقەڵەمێک دەربارەی ڕیفراندۆم، سەرچاوەی پێشوو.

کوردستان جگە لە بزوتنەوەی گۆڕان و کۆمەڵی دادگەری کوردستان کۆبووەوە، لەو کۆبونەوەیەدا لەسەر چەند خاڵێک ڕێککەوتن و کۆبوونەوەکە دەرکردنی فەرمانی هەرێمی ژمارە (١٠٥) لە (٢٠١٧/٦/٨) ی لێکەوتەوە، کە فەرمانەکە پێنج خاڵی لەخۆ دەگرت، یەکێ لە خاڵەکان بڕیاردان بوو لە دیاریکردنی ڕۆژی (٢٠١٧/٥/٢٩)واتە یەک مانگ بەر لە هەڵبژاردنی خولی پێنجەمی پەرلەمانی کوردستان، کە ڕاپرسی بۆ سەربەخۆیی لە هەرێمی کوردستان و ناوچە جێناکۆکەکانی دەرەوەی هەرێم ئەنجام بدرێت[1].

دواجار وێڕای هەبوونی ناڕەزاییەکی زۆری ناوخۆیی و هەرێمی و نێودەوڵەتی هەرێمی کوردستان لە بەرواری ٢٠١٧/٩/٢٥پرۆسەی ڕیفراندۆمی بۆ جیابوونەوە لەعێراق ئەنجامدا، ئەم پرۆسەیەش پارێزگاکانی (هەولێر، سلێمانی، دهۆک)و هەروەها ناوچە جیناکۆکەکان بە کەرکوکەوە گرتەوە، بەپێی دەرئەنجامەکانیش کە کۆمسیۆنی باڵای ڕاپرسی لە هەرێمی کوردستان ئەنجامی پرۆسەکەی ڕاگەیاند، تیایدا ئاستی بەشداری نزیکەی سێ ملیۆن دەنگدەر بووە بەڕێژەی بەشداری لە ١٦.٧٢٪لەو ڕێژەیەک لە٩٢.٧٣ ٪دەنگیان بە جیابوونەوە لەعێراقداو لەبەرامبەردا نزیکەی لە ٧.٢٧ ٪یش دەنگیان بە نەخێر بۆ جیابوونەوە لەعێراق داوە ڕێژەی دەنگی نادروستیش گەیشتۆتە لە ٢١ ١٪بەگشتی ژمارەی دەنگدەرانی هەرێم و ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی هەرێم و کوردستانیانی دەرەوەی عێراق ٤ ملیۆن و ٥٨١ هەزارو ٢٥٥ دەنگدەر بووە[2].

هۆکارەکانی داخوازی لەسەر جیابوونەوەی هەرێمی کوردستان لە

١- نیزام فەیسەڵ، ڕەهەندە سیاسی و یاساییەکانی ڕیفراندۆمی ٢٠١٧/٩/٢٥ توێژینەوە، ژوری توێژینەوەی سیاسی بزوتنەوەی گۆڕان، ٢٠١٧، سلێمانی، ل٣.

٢- الجزيرة، استفتاء إقليم كردستان.... تفاصيل و تطورات، تأريخ الزيارة : ٢٠٢١/٥/٢٢على الرابط الاتي:

https://www. aljazeera. net/amp/news/arabic/2017/9/17/إيران-استفتاء-كردستان-العراق-يجر

دەوڵەتی عێراق بریتین لە[1]

١- پێشێلکردنی دەستور، پاڵنەرێکی زۆر بەهێزبوو، کە وا لە گەلی کورد بکات بیر لە ڕێگاچارەیەکی ئاشتیانە بکاتەوە بۆ دەربازبوون لەم کێشە چەقبەستووانە، لەوانەش پێشێلکردن و جێبەجێنەکردنی ماددەی (١٤٠)و ناکۆکییەکان سەبارەت بەهێزی پێشمەرگە، و پێکنەهێنانی ئەنجومەنی فیدراڵی بەپێی ماددەی (٦٥) لە دەستوری عێراق بۆ نوێنەرایەتی پارێزگاکان و هەرێمەکان.

٢- هۆکارە ئابورییەکان، کە خۆی لە برینی بەشە بودجەی هەرێم دەبینێتەوە لەلایەن حکومەتی عێراق و پابەندبوون بە ناردنی کۆی شایستە داراییەکانی هەرێم و دابەزینی نرخی نەوت.

٣- هۆکارە سیاسییەکانیش خۆی لەوەدا دەبینێتەوە، کە بەشێک لەدەسەڵاتدارانی هەرێمی کوردستان وای دەبینن، کە کوردستان بەشێک نەبووە لە دەوڵەتی عێراق بەڵکو بەزۆر پێوەی لێکنراوە، سەرەڕای ئەوەی کە گەلی کورد وەک نەتەوەیەکی سەرەکی شانبەشانی نەتەوەی عەرەب هەر لە دروستبوونی دەوڵەتی عێراقەوە بەشداربووە، دوای دانانی دەستورو پاش چەندین ساڵیش لە کارکردن بەم دەستورە، هێواش هێواش پرەنسیپی ڕێککەوتن و هەماهەنگی و بەشداری ڕاستەقینە پشتگوێخراوەو پرەنسیپی زۆرینەو کەمنیە لەناو ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق کاری پێکراوە.

بەڕای هەندێک لەیاساناسان تایبەتمەندییەکانی ڕیفراندۆمی سەربەخۆی هەرێمی کوردستان برییتین لە:[2]

١- ریفراندۆمی هەرێمی کوردستان زیاتر هەڵگری ڕەهەندی دیفاکتۆ

١- یونس جەبار، گرتنەبەری ڕیفراندۆم وەک میکانیزمی پیادەکردنی مافی سەربەخۆیی: کوردستان و کەتەلۆنیا وەک نموونە، وەرگیراوە لەم پێگەیەی خوارەوە:

3zV06yh/ly.bit//:https

٢- فەرهاد حەسەن، سەربەخۆی کەتەلۆنیاو هەرێمی کوردستان: لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکاری، بەرواری سەردان: ٢٠٢١/٥/٢٢، وەرگیراوە لەم پێگەیەی خوارەوە :
1244=jimare?aspx .details/Political/com .kurdistanc .www//:https

ئامێزە نەک ڕەهەندێکی دەستوری و یاسایی.
٢- نەبوونی زەمینەسازی ناوخۆیی بۆ ئەنجامدانی.
٣- ڕیفراندۆمی تاکلایەنەو نەبوونی گفتوگۆو ئامادەکاری لەگەڵ دەوڵەتی دایک (عێراق).
٤- بەشداری پێکردنی کەرکوک، لە کاتێکدا کە حکومەتی عێراق بانگەشەی خاوەنداریێتی دەکات و بەپێی دەستور لەناوچە جێناکۆکەکانە.
٥- نەبوونی هیچ پشتگیری و پاڵپشتیەکی ناوچەیی و نێودەوڵەتی.
بەڕای هەندێکیتر کۆسپەکانی بەردەم سەربەخۆیی هەرێمی کوردستانیش، کە خۆی لەمانەی خوارەوەدا دەبینێتەوە:
١- یەکێک لە کۆسپە سەرەکییەکان بەردەم سەربەخۆیی هەرێمی کوردستان پرسی ئابوری و بوونی سارچاوەیەکی سروشتی زۆرە لە باکوری عێراق بەتایبەتی ناوچە جێناکۆکەکان و کەرکوک، کە هەرێمی کوردستان دەیەوێت، ببێت بە بەشێک لە خاکەکەی وحکومەتی ناوەندیش ئامادەنییە دەستبەرداریان بێت[١].
٢- جەنگی دژ بە تیرۆر (ڕێکخراوی تیرۆرستی داعش) لە عێراق و سوریا یەکێکی تر بوو لەهۆکارە سەرەکییەکانی دژایەتیکردنی سەربەخۆی هەرێمی کوردستان لەلایەن ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و کۆمەڵگای نێودەوڵەتی، بە پاساوی ئەوەی ڕیفراندۆمی هەرێمی کوردستان دەبێتە هۆی لادانی جەخت لەسەر هەوڵەکانی شکست پێهێنانی داعش و دروستکردنی نا سەقامگیری لە عێراق[٢].
٣- نەبوونی دەقێکی دەستوری و یاسایی ڕوون وڕاشکاو، کە ڕێگە بەهەرێمی کوردستان بدات بۆ جیابوونەوە سەربەخۆیی.[٣]
سەبارەت بە ئەنجام و کاردانەوەکانی ڕیفراندۆمی هەرێمی کوردستان لەسەر ئاستی ناوخۆو هەرێمی و نێودەوڵەتی، سەرەتا لە هەڵوێستی

١- هەڵمەت محمد، ڕیفراندۆم لە نێوان دروشم و پراکتیکدا، توێژینەوەی ژوری توێژینەوەی سیاسی بزوتنەوەی گۆڕان، سلێمانی، ٢٠١٦، ل١٤.
٢- فەرهاد حەسەن، سەرچاوەی پێشوو.
٣- هەڵمەت محمد، سەرچاوەی پێشوو، ل٩

حکومەتی عیراقەوە دەست پێدەکەین، بەو پێیەی هەرێمی کوردستان بەشێکە لە دەوڵەتی فیدراڵی عیراق.
سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی عێراق (حەیدەر عەبادی) لەبەرواری ٢٠١٧/٩/٢٧داوای لە ئەنجومەنی نوێنەران کرد، کە ئەنجامەکەی ڕیفراندۆم هەڵبوەشێنێتەوەو یاسای عێراق بەسەر کوردستاندا بسەپێنن، هەروەها داوای لە فەرماندەی هێزە چەکدارەکانی عێراق کرد هەموو ڕێوشوێنێکی دەستوری و یاسایی بۆ پاراستنی یەکپارچەیی عێراق و پاراستنی هاووڵاتیانی خۆی بگرێتەبەر، لەوانەش فەرمانی بەهێزە ئەمنییەکان کرد بە گەڕانەوە ناوچە جێناکۆکەکان بە کەرکوکەوە، لەگەڵ بڕیاردان بە داخستنی دەروازە سنورییەکانی فیدڕاڵی و داواشی لە هەرێمی کوردستان کرد لەماوەی سێ ڕۆژدا فڕۆکەخانەکانی ڕادەستی حکومەتی فیدڕاڵی بکات و بڕیاریشدا بە سەپاندنی ئابلۆقەی ئاسمانی بەسەر هەرێمی کوردستاندا و ڕاگرتنی گەشتە نێودەوڵەتییەکان[١]
لە ڕۆژی ١٤ی ئۆکتۆبەر جوڵەی هێزە عێراقییەکان دەستی پێکرد و ژمارەیەکی زۆر لەهێزەکانی سوپای عێراق پێشڕەویان دەستپێکردو لە شەوی (١٦/١٥) مانگی ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ دوای تەواوبوونی ئەو ماوەیەی حکومەتی عێراق بە هەرێمی کوردستانی دابوو، حکومەتی عێراق لە چەند قۆڵێکەوە هێرشی کردە سەر سەنگەرەکانی پێشمەرگە لە کەرکوک و دەوروبەری، دوای چەندین کاتژمێر شەڕوپێکدادان، هێزەکانی پێشمەرگەش لەچەند قۆڵیکەوە بە ئاڕاستەی جیاواز پاشەکشەیان کردو لەو سەنگەرانەی کە هێرشیان کرایە سەر (٣٨) شەهیدو (١٧٠) بریندار هەبووە، ئەمە سەرەڕای زیانێکی زۆری ماددی و لەدەستدانی (٥٠٪) ی خاکی کوردستان و گەڕانەوەی هێزەکانی پێشمەرگە بۆ شوێنەکانی بەر لە ساڵی (٢٠٠٣) لە کاتێکدا پێش ئەنجامدانی ڕیفراندۆم بەشێکی زۆر لە ناوچە جێناکۆکەکان لەلایەن پێشمەرگەوە کۆنترۆڵکرابوو و کورد

١- الجزيرة: استفتاء اقليم كردستان.. تفاصيل و تطورات، مصدر سابق.

تاڕادەیەکی زۆر خاوەنی دەسەڵات و بەڕێوەبردن بوو لەو ناوچانە[1].

ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە دادگای باڵای فیدڕاڵی عێراق پاڵپشت بە برگەی (سێیەم) لە ماددەی (٩٣) لە دەستور بڕیاری نادەستوریبوونی ڕاپرسیەکەیدا کە لە (٢٠١٧/٩/٢٥) بەڕێوەچوو لە هەرێمی کوردستان و ناوچەکانی دەرەوەی هەرێم کە ڕاپرسیەکەی گرتەوە، هەروەها بڕیاریدا هەڵوەشاندنەوەی لێکەوتەو تەواوی ئەنجامەکان کە لەڕاپرسی هاتۆتە کایەوە، ئەم بڕیارە کۆتاییەو پابەندی هەیە بۆ تەواوی دەسەڵاتەکانی عێراق وهەرێم بە پێی ماددەی (٩٤) لە دەستورو ماددەی (٥) دووەم لە یاسای دادگای باڵای فیدراڵی ژمارە (٣٠) ساڵی(٢٠٠٥)و بڕیارەکە بە کۆی دەنگی ئەندامانی دادگا دەرچووە[2].

لەسەر ئاستی هەرێمییش دەوڵەتی ئێران ڕایگەیاند ئێمە لەگەڵ یەکپارچەیی خاکی عێراقیداین و سنورەکانی خۆی لەگەڵ هەرێمی کوردستان داخست و ڕایگەیاند، کە ڕێفراندۆم دەبێتە هۆی ئاژاوەی سیاسی لەناوچەکە، ئەو ڕیفراندۆمەی بە پێچەوانەی پرۆسەی سیاسی لە عێراق لە قەڵەم داو پێشی وابوو، کە هەوڵێکە بۆ لێدان لە هەوڵەکان بۆ ڕووبەڕووبونەوەی تیرۆر لە ناوچەکەدا[3].

لەلایەکی ترەوە تورکیاش لە بەرواری(٢٠١٧/٩/٢٢) لە دوای کۆبوونەوەی سەرۆک کۆماری تورکیاو ئەنجومەنی ئاسایشی تورکیا ڕایگەیاند، ئەگەر ڕیفراندۆم ئەنجام بدرێت مافە نێودەوڵەتییەکانمان بەرامبەر هەرێمی کوردی عێراق بەکاردێنین، دوای ئەنجامدانی ڕیفراندۆمیش ڕەجەب تەیب ئەردۆغان ڕایگەیاند کە دەشێ ڕێکاری سەربازی ئابوری بەرامبەر باشوری کوردستان بگرینەبەر، بەو پێیەی

١- قارەمان ئازاد، لە بڕیاری ڕیفراندۆمەوە بۆ شانزەی ئۆکتۆبەر، توێژینەوە، دەزگای ستاندەر، هەولێر، ٢٠١٨، ل٢٧.

٢- سۆران علی حسن، دامەزراوە دەستورییەکان بۆ گەرەنتی مافی هەرێمەکان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا (عێراق بە نموونە)، سەرچاوەی پێشوو، ل١٨٣.

٣- الجزیرة، ایران: استفتاء کردستان العراق یجر الفوضی والتقسیم، تأریخ الزیارة : ٢٠٢١/٥/٢٢، علی الرابط الاتي:

https://www.aljazeera.net/news/arabic/2017/9/17/ایران-استفتاء-کردستان-العراق-یجر/

لەوانەیە ببێتە هۆی ناسەقامگیری لەناوچەکە و دروستبوونی شەڕی ناوخۆ و ململانێ و لەبەرئەوە دەبێت بەرژەوەندییەکانی تورکیاو ئاسایشی نەتەوەیی بپارێزرێت[١].

سەبارەت بە کاردانەوەی دەوڵەتانی عەرەبی جۆرێک لە دژیەکی هەبوو، بەو پێیەی هەریەکە لە سعودیەو ئیمارات سەرەتا بەجۆرێ لە جۆرەکان پشتگیری پرۆسەکەیان دەکرد، بەڵام دواتر هەردوو حکومەتی وڵاتەکە نیگەرانی خۆیان دەربڕی و جەختیان لە یەکپارچەیی عێراق کردەوە، هەرچی دەوڵەتی کوێتیشە بەهەمان شێوە ڕایگەیاند کە بەرژەوەندی سەرەکی بریتییە لە بەردەوامی یەکپارچەیی و سەربەخۆیی عێراق و قەتەریش ڕیفراندۆمی بە مەترسی بۆسەر یەکپارچەیی و ئاسایش و سەقامگیری عێراق لەناوچەکە لەقەڵەم دا[٢].

ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتیش دوو ڕۆژ بەر لە ئەنجامدانی ڕیفراندۆم و لەڕۆژی ٢٠١٧/٩/٢٣دواهەمین هۆشداری نێودەوڵەتی بە دەسەڵاتدارانی هەرێمی کوردستان ڕاگەیەند کە بەتێکڕای١٥ وڵاتی ئەندام دەرکراو تیایدا نیگەرانی لە ئەنجامدانی ڕیفراندۆم دەربڕی و بە هەنگاوێکی تاکلایەنانەی وەسفکرد، کە هەڕەشەیە بۆ سەر سەقامگیری و سەروەری و یەکپارچەیی خاکی عێراق، هاوکات، هۆشداریدا بە دەسەڵاتدارانی هەرێم لە ئەنجامدانی ڕیفراندۆم و گرتنەبەری ڕێوشوێنی ئەمنی و سیاسی و ئابوری لەدژیان[٣].

هەرچی دەربارەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە، (دۆگلاس

١- الصباح الجديد، استفتاء اقليم كردستان و ردود الفعل الدولية والعربية قبل و بعد نتائج التصويت، تأريخ الزياره: ٢٠٢١/٥/٢٢على الرابط الاتي:
137064/newspaper/com.newsabah//:http

٢- حسين ابيش، دول الخليج العربية والاستفتاء الكردي، تاريخ الزيارة : ٢٠٢١/٥/٢٢، على الرابط الاتي:
./ar-referendum-kurdish-countries-arab-gulf/ar/org .agsiw//:https

٣- هەڵمەت محمد، گەیلان عەباس، ئەنوەر کەریم، لێکەوتەکانی ڕیفراندۆمی هەرێمی کوردستان، توێژینەوە، ژوری توێژینەوەی سیاسی بزوتنەوەی گۆران، سلێمانی، ٢٠١٧، ل٢٨.

سلیمانی) باڵوێزی ئەمریکا لە عێراق لە ڕێککەوتی (١١و١٢ی مانگی ئەیلولی ٢٠١٧) لەگەڵ سەرکردەی لایەنە سیاسییەکانی کوردستان کۆبوویەوەو سێ بژاردەی خستە بەردەمیان: یەکەم بژاردەی دواخستنی ڕیفراندۆم و دووەمیش بژاردە ئەنجامدانی ڕیفراندۆمە لە هەرێمی کوردستان لەو ناوچانەی کە دانی پێدانراون بەبێ کەرکوک و ناوچە جێناکۆکەکانی دیکە، ئەمریکا بێدەنگ دەبێت لە ئەنجامدانی ئەم ڕیفراندۆمە، بەڵام دان بە ئەنجامەکەیدا نانێت بژاردەی سێیەمیش، ئەنجامدانی ریفراندۆمە لە هەرێمی کوردستان و ناوچە جێناکۆکەکان، بەڵام ئەم ڕیفراندۆمە لای ئەمریکا هیچ شەرعیەتێکی نییەو سوپای عێراق و گروپی دیکەی چەکدار پەلاماری کەرکوک و کێڵگە نەوتیەکان دەدات و دۆخەکە سەردەکێشی بۆ شەڕێکی گەورە[1].

بەڵام بارزانی سوربوو لەسەر ئەنجامدانی ڕیفراندۆم، بۆیە (ڕێکس تیلەرسن) وەزیری دەرەوەی ئەمریکا دوو ڕۆژ پێش ڕیفراندۆم، واتە (٢٠١٧/٩/٢٣)نامەیەکی ئاڕاستەی مەسعود بارزانی سەرۆکی هەرێمی کوردستان کردو وەکو جێگرەوەی ڕیفراندۆم چەندین بابەتی گرنگی خستە ڕوو، لەوانەش داننان بە ڕیفراندۆم، ئەگەر بەغدا لەماوەی ساڵێکدا ڕێککەوتنەکانی جێبەجێ نەکرد. ڕێکس تیلەرسن بەڵێن دەدات زۆربەی کێشەکان بە ماددەی(١٤٠)ی دەستور و دابەشکردنی دەسەڵات و کێشەکانی پێشمەرگەو فرۆکەوانی مەدەنیشەوە لەو ماوەیەدا چارەسەردەکرێن، بەڵام بەرپرسانی کورد نامەکەیان پشتگوێخست و کاریان پێنەکرد[2].

هەروەها (فێندریکا مۆگرینی) کۆمسیاری باڵای سیاسەتی دەرەو ئاسایشی یەکێتی ئەوروپا لە بەیاننامەیەکدا ڕۆژی (٢٠١٧/٩/٢١) ڕایگەیاند، یەکێتی ئەوروپا داوا لە دەسەڵاتدارانی کوردستانی عێراق دەکات ڕیوشوێنەکانی ئەنجامدانی ڕیفراندۆم بۆ جیابوونەوە لەعێراق

١- هەمان سەرچاوە.
٢- قارەمان ئازاد، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢.

ڕابگرن، یەکێتییەکە پشتیوانی خۆی بۆ دەستپێشخەرییەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان نیشان دا، کە داوای دیالۆگ لە نێوان هەرێم و بەغدا دەکات[١].

پاش ڕەتکردنەوەی داواکاری نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەمریکا، بەریتانیا، وڵاتانی یەکێتی ئەورووپا، فەرەنسا، ئەڵمانیا، وڵاتانی هەرێمی بەتایبەت تورکیا و ئێران، داواکاری ناوخۆیی لەسەر ئاستی عێراق و هەرێمی کوردستان، بارزانی سووربوو لەسەر ئەنجامدانی ڕیفراندۆم و پرۆسەکە بەڕێوەچوو، ئەم سووربوونەش کاردانەوەی زۆر نێگەتیڤی بەدوای خۆیدا هێنا لەوانەش ڕەتکردنەوەی پرۆسەکە لەلایەن بەغداو کۆمەڵگای نێودەوڵەتی و وڵاتانی دراوسێ، کاردانەوەکانیش بریتی بوو لە گەمارۆدانی هەرێمی کوردستان و داخستنی سنوری وشکانی و ئاسمانی بەڕووی هەرێمی کوردستاندا[٢].

لە کۆتایشدا، ئەوەی ماوەتەوە بوترێت، ئەوەیە هەندێک پێیان وایە شکستی ئەمجارەی هەرێمی کوردستان لەدوای ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی هێندە بەرچاوە، کە ڕەنگە نموونەی تری کەمبێت لە مێژووی کورد لە دەوڵەتی عێراقدا، هۆکارەکانی شکستەکە زۆرن، بەڵام گرنگترینیان ئەو هۆکارە ناوخۆییانەن، کە ڕەگیان لەمێژووی حیزبە ناسیۆنالیستەکانی کورد داکوتاوەو کاریگەرییان لەسەر ئێستاش هەیە، ئەم شکستە کلتورێکی سیاسی دروستیکردووە، کە ئەگەرەکانی لەپێش ڕاپەڕینەوە چەکەرەی کردووەو لەدوای ڕاپەڕین و تائێستاش لە گەشەکردندایە، ئەو کلتورە سیاسیە بەوە دەناسرێتەوە، کە بەندە لەسەر یەکتر سڕینەوە و فرە ئیداری نەک یەکتری قبوڵکردن و ستراتیجیبوون[٣].

١- هەمان سەرچاوە.

٢- هەڵمەت محمد، گەیلان عباس، ئەنوەر کەریم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨.

٣- جەلال حەسەن مستەفا، هەرێمی کوردستان لەدوای ڕیفراندۆم: ڕەگوڕیشەی شکستەکان، بەرواری سەردان ٢٠٢١/٥/٢٢ وەرگیراوە لەم پێگەیەی خوارەوە: https://www.kurdistanc.com/political/details.aspx?jimare=1251.

لقی دووەم: ڕۆڵی ڕیفراندۆم لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

پێش ئەوەی بێینە سەر باسی رۆڵی ڕیفراندۆم، پێویستە ئاماژە بەوە بکەین، کە لە شەوی (٢٠١٧/١٠/٢٤) حکومەتی هەرێمی کوردستان بڕیاری سڕکردنی ڕیفراندۆمیدا، ئەمەش بەهۆی ئەو فشارە بەردەوامانەی کە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و ناوخۆو بەتایبەتیش حکومەتی عێراق هەبوو، لەسەر حکومەتی هەرێمی کوردستان دیارە ئامانج لەو هەڵپەساردنە ئەوەبوو، کە بتوانن لەگەڵ حکومەتی ناوەندی بکەونە گفتوگۆی سیاسی بەمەبەستی ئاسایکردنەوەی دۆخی سیاسی لە پەیوەندییەکانی بەغداو هەولێر و کۆتایی هێنان بە گرژییەکان لەنێوان هەرێم و ناوەند[1].

بابەتێکی تر، کە پێویستە ئاماژەی بۆبکرێت ئەوەیە، کە دوای پرۆسەی ڕیفراندۆم بەرپرسانی حزبی و حوکمی لە هەرێمی کوردستان ئاماژەیان بۆ ئەوەکرد، کە ریفراندۆم بۆ جیابوونەوە لە عێراق و جیاکردنەوەی سنورو ئەمری واقیع نییە و ئێمە ڕێز لە یەکپارچەی عێراق دەگرین، بەڵکو ڕیفراندۆم کارتێکە بۆ گفتوگۆ لەگەڵ بەغداو تەنانەت لە کۆتا لێدوانی (مەسعود بارزانی) سەرۆکی پارتی دیموکراتی کوردستان، کە ڕابەرایەتی پرۆسەی ڕیفراندۆمی دەکرد داوای لە بەغدا کرد کە دەرگای گفتوگۆ دانەخات و ئێمە بەشێکین لە عێراق، هەربۆیەش دوای بڕیاری دادگای فیدراڵی کە سەبارەت بە نادەستوری بوونی ڕیفراندۆمی هەرێمی کوردستان دەریکرد، ئەنجامی ڕیفراندۆم سڕکراو هەندێکیش پێیان وایە کە کورد بەم هەنگاوە شکستخواردوو ناکامڵە دەیان ساڵ لە پرسی سەربەخۆی دوورکەوتەوە[2].

١- محمد سلێمانی، سڕکردنی ئەنجامی ڕیفراندۆم، نسکۆیەکی گەورەی سیاسی ونەتەوەییە، بەرواری سەردان: ٢٠٢١/٥/٢٧ وەریگراوە لەم پێگەیەی خوارەوە: .37433=p?/se .pmnews//:https

٢- کەمال حەمزە، ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی، نا بۆ سەربەخۆیی نەبوو، بەرواری سەردان ٢٠٢١/٥/٢٨وەرگیراوە لەم پێگەیەی خوارەوە :

کورد لەسەردەمی پێشکەوتنی تەکنەلۆژیاو لەسەردەمێکدا کە زانیارییەکان بەخێرارترین تەوژم دەگوازرێنەوە توانی لەڕێگای پڕۆسەی ڕیفراندۆمەوەو بەئاشکرا بەجیهان بڵێ من بەشێوەی زەبروزەنگ لەعێراقدام و ئەگەر دیکۆمێنتێکی یاسایتان دەوێ، ئەوە دیکۆمێنت کەوەک گەلی کوردوگروپێک نامانەوێ دەوڵەتی عێراقدا بین، بوونی ئەو دیکۆمێنتە یاسایی ودەستوری ودیموکراتیە بەڵگەیەکی بەهێزە بۆئەوەی کورد لەسەر شانۆ جیاوازەکانی جیهان شەڕوململانێی خۆی پێبکات[1].

سەبارەت بەهەل ومەرجی ئەنجامدانی ڕیفراندۆم لەساڵی ٢٠١٧دا ئەوە لەهیچ کاتێکدا هەل ومەرجی بابەتی ئامادەنیە بۆئەوەی تۆ ڕیفراندۆمی تێدابکەی، ڕاستە کوردستان لەکاتی ئەنجامدانی ڕیفراندۆمدا لەساتەوەختێکی سەختی ئابوری وسیاسی وسەربازی ودڕانی کۆمەلایەتیدا ئەژیا، بەلام ئەوەی وایکرد ڕیفراندۆم کورد نەگەیەنی بەدەوڵەت هیچ یەکێ لەمانە نەبوو، بەڵکو تەنها یەک ڕەگەزبوو ئەویش بریتی بوو لەئیرادەی ولاتانی سیستەمی ئینتەرناسیۆنالیست بەگشتی وئەمریکاو ئەوروپا بەتایبەتی، هەر ئەم ئیرادەیەش بوو لە (٢٠)کاندا نەیهێشت کورد ببێ بەدەوڵەت، ڕاستە کورد بەهۆی ڕیفراندۆمە ناوچە جێناکۆکەکان وکۆمەڵی دەسکەوتی گرنگی لەدەستدا بەلام ئەوەش ڕاستە کە کە کورد لەڕێگای ئەم پڕۆسەیەوە پەیامی سیاسی و یاسایی ودەستوری خۆی گەیاند[2].

لە ڕاستیدا ئەوەی بە کردار بینیمان پاش ڕیفراندۆم پەیوەندییەکانی هەرێم و بەغدا بەرەو گرژییەکی زیاتر ڕۆیشتن، بێ هیواییەکی زۆر زۆر خێرا تا ئەو ئاستەی شەڕی چەکداریشی لە نێوان هەردوولا لێکەوتەوە کە دوورنەبوو دۆخەکە بەرەو ئاقارێکی توندتر بڕواو ئەگەر نێوەندگیری نێودەوڵەتی نەبوایە، بەڕای هەندێک لە نێوان سالانی ٢٠١٣ —٢٠١٤و بڕینی بوودجەی هەرێم و دواتر هاتنی شەڕی داعش دۆخەکە

3431/opinion/net .diplomaticmagazine//:http

١- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز: عادل باخەوان نووسەرو لێکۆڵەری سیاسی.

٢- هەمان سەرچاوە.

لەباربوو، کە کورد دەیتوانی ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی خۆی فراوانتر بکات و خاکێک زۆرتر لەناوچە جێناکۆکەکان بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی، بەڵام بەهۆی ململانێی شاراوەی هەرێم و بەغدا نەتوانرا ئەوە بکرێت سەرچاوەکانی ململانێ لەسەر جێبەجێکردنی ماددەکانی دەستور و ململانێ ئابوری و سیاسییەکانی نێوانیان بووە، ئەگەر لیکتێگەیشتن لەنێوان هەردوولای کێشەکە هەبێ، وەک کوردستان و عێراق، تێگەیشتن و ئەقڵیەتی دەسەڵاتدارانی عێراقیش کراوەو سەردەمیانە بێ و گفتوگۆیان هەبێ بۆ کێشەکان ئەوا دەکرێت ریفراندۆم وەکو ئامرازێکی ئاشتیانە بەکاربێت بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی هەردوولا و کەمکردنەوەی گرژییەکان و سەقامگیری لەناوچەکە[1].

بەڵام ڕیفراندۆمی هەرێم، کێشەی هەبوو لە هەردوولا، ئەوەی کە ڕیفراندۆم وەک ئامرازێک بێت بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان، بە لەبەرچاوگرتنی ئەزمونەکان، وێنا دەکرێت میکانیزمێک بێت بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان، بەڵام لەهەرێمدا نەتوانرا چارەسەری کێشەو ناکۆکییەکانی نێوان هەرێم و عێراق کەمتر بکاتەوە، ئەمەش بەهۆی کۆمەڵێک هۆکارەوە بوو کە گرنگترینیان تێڕوانین و ئەقڵیەتی دەسەڵاتدارانی عێراقە بۆ ئەم میکانیزمە[2].

بەڕای هەندێکی تر، بۆ دیاریکردنی ڕۆڵی پیادەکردنی ڕاپرسی بۆ جیابوونەوەی هەرێمێک لە دەوڵەتی فیدڕاڵی، بەمەبەستی چارەسەرکردنی کێشەو ناکۆکییەکانی نێوانیان، دەوەستێتە سەر ئەوەی ئایا پرۆسەی ڕاپرسییەکە ڕێپێدراوە لە ڕێکخستنی دەستوری فیدڕاڵی یان نا، یاخود بەڕێکەوتنی نێوان دەسەڵاتی فیدڕاڵی و هەرێمەکە بەرێوەچووە یان نا، لە حاڵەتی یەکەم کە ڕیفراندۆم مافێکی دەستوری بێت و بەخشرابێت بە هەرێمە فیدڕاڵییەکە ئەوا لەم حاڵەتەدا ڕاپرسی و پیادەکردنی و ئەنجامەکانی دەبێتە بەشێک لە چارەسەری ناکۆکی و

١- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز: (ئازاد وەلەدبەگی)، مامۆستای یاریدەدەر، زانکۆی نۆلج، بەرواری ٢٠٢١/٥/٣٠.

٢- هەمان سەرچاوە.

کێشـەکانی نێوانیـان و لـە دەرئەنجامـی ڕاپرسـیەکەش ئەگـەر جیابوونـەوە سـەرکەوتنی بەدەسـتهێنا، ئـەوا بەیەکجـاری دەبنـە دوو دەوڵەتـی سـەربەخۆ و یاسـایی نێودەوڵەتـی پەیوەندییەکانیـان ڕێکدەخـات نـەک یاسـای دەسـتوری، نموونـەی ئـەم حاڵەتـەش لەجیابونـەوەی باشـوری سـودان لـە دەوڵەتـی سـودان لـە (٢٠١١) بەرجەسـتەبووە[١].

حاڵەتـی دووەم ئەگـەر دەسـتور باسـی نەکردبێـت، بـەڵام ڕاپرسـی بەڕێککەوتنـی نێـوان هەرێـم و دەسـەڵاتی فیدڕاڵـی بێـت یـان بەشـێوەیەکی تـر دەسـەڵاتی فیدڕاڵـی ڕێگرنەبـێ، ئـەم جـۆرەش دەبێتـە بەشـێک لـە چارەسـەری کێشـەکانی نێـوان هـەردوو لایەنـی فیدڕاڵـی و هەرێـم، لەبەرئـەوەی ئەگـەر ڕاپرسـی بکرێـت و سـەربکەوێت و دەسـەڵاتی فیدڕاڵـی ڕازی بێـت بـە دەرئەنجامەکانـی دەبنـە دوو دەوڵـەت، ئەگـەر ڕاپرسـیەکەش ئەنجامەکـەی سـەرکەوتوو نەبێـت، ئـەوا دەسـەڵاتی فیدڕاڵـی لەمیانـەی دانیشـتن و دانوسـتاندا هەوڵـی گەڕانـەوەی متمانـەو زیادکردنـی دەسـەڵاتی هەرێمەکـە دەدات، تـا جارێکـی تـر پەنـا بـۆ جیابوونـەوە نەبـات و چەنـد تایبەتکارییەکـی زیاتـری دەسـتوری پێدەبەخشـێت، نموونـەی ئـەم حاڵەتـەش (هەریمـی کیوبیـک لـە کەنەدا)یـە[٢].

هەرچـی حاڵەتـی سـێیەمە، ئـەوا بریتییـە لـەوەی کـە دەسـتور ڕێگـرە لـە جیابوونـەوەو بەڕێکەوتنـی نێـوان دەسـەڵاتی فیدڕاڵـی و هەرێمەکـەش نابێـت، ئـەو کات دەکەوێتـە بـواری کردەیـی کام لایەنیـان توانـای یەکلاکردنـەوەی پرۆسـەکەی هەیـە بـە سـەرکەوتن یـان شکسـت پێهێنـان، لـە حاڵەتێکـدا هەرێمەکـە سـەرکەوتوو نەبێـت و توانـای بەرگـری پرۆسـەکەی نەبێـت، ئـەوا دەرئەنجامـی نەرێنـی دەبێـت بـۆ زیاتـر بوونـی کێشـەی نێوانیـان و تەنانـەت ئەگـەری ئـەوە هەیـە کاریگـەری هەبـێ لەسـەر کەمکردنـەوەی دەسـەڵاتی هەرێمەکـەو فشـار خسـتنە سـەری بـۆ کەمکردنـەوەی هەژموونـی لـە دامـەزراوە فیدڕاڵیەکانیشـدا (نموونـەی ئـەم

١- چاوپێکەوتـن (تەلەفـۆن) لەگـەڵ بەڕێـز: (سـۆران علـی حسـن)، مامۆسـتای یاسـای دەسـتوری، زانکـۆی سـۆران، بـەرواری١/٦/٢٠٢١.

٢- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز: (سۆران علی حسن)، سەرچاوەی پێشوو.

حاڵەتـە هەرێمـی کوردسـتان و کەتەلۆنیایـە لـە ئیسـپانیا لـە سـاڵی(٢٠١٧)، واتـە ڕیفراندۆمەکـەی هەرێمـی کوردسـتان نـەک ڕۆڵـی نەبـووە لـە چارەسـەرکردنی ناکۆکییەکانـی نێـوان دەسـەڵاتی فیدراڵـی و هەرێمـی کوردسـتان، بەڵکـو خـودی پرۆسـەکە بـووە بـە بەشـێک لـە ناکۆکییەکانـی نێوانیـان[١]. ئەمـەش وا دەخوازێت کە لـە داهاتوودا هەرێمی کوردسـتان کار بۆ ئـەوە بکات، ئامرازی ڕیفرانـدۆم وەک ئامرازێکـی دەسـتوری بناسـێنێت، بەرلـەوەی جارێکـی تـر پەنـا بۆبەکارهێنانـی ببـات و حکومەتـی عێراقیـش بـەم دەسـتور بوونـە ڕازی بـکات.

خواسـتی شەشـەم: ڕێککەوتـن و دانوسـتانەکانی نێـوان هەرێمـی کوردسـتان و بەغـدا

خواستی شەشـەم و کۆتایی لەدانوسـتان و ڕێککەوتنەکانی نێوان هەرێم و ناوەند و ڕۆڵیان لـە چارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان دەکۆڵێتەوە.

لقـی یەکـەم: ناسـاندنێک لەهەمبـەر ڕێککەوتنەکانـی هەرێـم و بەغـدا :

میکانیـزم و پرۆسـەی دانوسـتان و ڕێککەوتـن لەنێـوان حکومەتـی هەرێمـی کوردسـتان و حکومەتـی ناوەنـدی عێـراق بـە درێژایـی قۆناغـە مێژووییـەکان و بەتایبەتیش دوای دانانـی دەسـتوری عێراق بـە مەبەسـتی چەسـپاندنی مافەکانـی کـورد لـە عێـراق و بەشـدارییەکی کاراو کاریگـەری هەبـووە، لـەم چەنـد سـاڵانەی دوایـدا، بەتایبـەت لـە پـاش سـاڵی(٢٠١٠) و بەهـۆی ناکۆکییـەکان لەسـەر پشـکی هەرێـم لـە بودجـەی فیدراڵـی و وەبەرهێنانـی نـەوت لـە هەرێمـی کوردسـتان پەیوەندییەکانـی هـەردوو حکومـەت چـووە قۆناغێکی ئاڵۆزترەوەو دواتریش بڕینی تەواوەتی بەشـە بودجـەی هەرێمـە لـەو کاتـەوە تـا ئێسـتا دانوسـتان و ڕێککەوتـن وەک

١- چاوپێکەوتن لەگەڵ سۆران علی حسن ، سەرچاوەی پێشوو.

میکانیزمێکی کارا هەبووە بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییە مێژووییەکانی نێوانیان[1].

لەدوای ساڵی(٢٠١٤)ەوە چوونی شاندو وەفد لە هەرێمی کوردستانەوە بۆ بەغدا بەمەبەستی چارەسەرکردنی کێشەکانیان دەستی پێکردووە، چونکە پێش ئەو ماوە گەر شاندەکان چووبیشن تەنیا بۆ کاری ئاسایی چوون، بەڵام لە دوای ئەو ماوەیەو لەگەڵ بڕینی بەشە بودجەی هەرێم بۆ مەبەستی گێڕانەوەی بودجەی هەرێم و وەرگرتنی شایستە داراییەکانی هەرێم ناردنی شاندەکان و دانوستانەکان، بووە، لە ساڵی(٢٠١٤)ەوە بە نزیکەیی (١٤) جار هەرێمی کوردستان شاندی ڕەوانەی بەغدا کردوەو بەمەبەستی ڕێککەوتن لەسەر کێشەو پرسەکانی پەیوەست بە ماف و شایستە داراییەکانی هەرێمی کوردستان بەجۆرێ تەنیا لە (٢٠١٩)تا ناوەڕاستی (٢٠٢١) ١٩جاروەفدی کوردی سەردانی بەغدای کردووە[2].

سەبارەت بە ڕێککەوتنەکانی نێوان هەرێمی کوردستان و عێراق (ئەحمەدی حاجی ڕەشید) پەرلەمانتاری کورد لەعێراق لەچاوپێکەوتنێکدا ئاماژە بەوە دەکات، کە لەساڵی(٢٠١٢) ەوە ڕێککەوتن دەکرێ و جێبەجێ ناکرێ و لەسەرەتای ساڵی (٢٠١٩)ش جۆرێک لە ڕێککەوتن کراو نەگەیشتنە دەرئەنجام، ئەمەش لەبەرئەو هۆکارەی هەردوولا گومانیان لەیەک هەیەو هێزە عێراقییەکان ئاماژە بەوە دەکەن، هەر کاتێک نرخی نەوت بەرزبێتەوە هەرێمی کوردستان لە پابەندییەکانی پاشگەز دەبێتەوە، هەرێمی کوردستانیش باوەڕی وایە عێراق تاچەند بەهێزبێت هیچ ڕێککەوتنێک جێبەجێ ناکات. بەگشتی هۆکارەکان بۆ نەگەیشتنە ڕێککەوتن لە هەردوو لاوە خۆیان مەڵاس داوەو هیچ گرەنتی و ئایندەیەک نییە بۆ ڕێکەوتنێکی گشتیگرو تەواو بۆ چارەسەرکردنی

١- ئازاد وەڵەدبەگی، ڕوانینێکی دەستوری بۆ پەیوەندییەکانی نێوان هەولێر – بەغداد، بەرواری سەردان ٢٠٢١/٦/١٠وەرگیراوە لەم پێگەیە:
1036=p?/net .rudawrc//:http

٢- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز (ئومێد محمد) ڕۆژنامەنوس لە کەناڵی ئێن ئارتی لە بەغدا بەرواری ٢٠٢١/٦/١٩.

کێشـەو ناکۆکییـەکان[١].

لـە سـاڵی (٢٠١٤) و دوای پێکهێنانی کابینـەی حکومـەت لەلایـەن (حەیدەر عەبادی)یـەوە لـە ٢٠١٤/١١/١٣ڕێککەوتنێـک لەنێـوان هەولێـرو بەغـدا ئیمزاکـرا و دواتـر ئـەم ڕێککەوتنـە خرایـە نـاو یاسـای بودجـەی ٢٠١٥ی عێراق و پەسـەندکرا، کـە بەپێی ڕێککەوتنەکە دەبوو هەرێمی کوردستان ڕۆژانـە (٢٥٠) هـەزار بەرمیـل نـەوت ڕادەسـتی کۆمپانیـای سـۆمۆ بـکات، لەبەرامبـەر ناردنی پشـکی ١٧٪ لە بودجـەی عێراق بۆ هەرێمی کوردسـتان، بـەڵام ئـەم ڕێککەوتنـە جێبەجێنـە نەکـراو کۆتایـی پێهـات، هەروەهـا لـە سـاڵی ٢٠١٨ و لەگـەڵ حکومەتەکـەی (عـادل عبدالمهـدی) ڕێککەوتنێـک کرایـەوە، کـە تیایـدا دەبـوو هەرێـم ڕۆژانـە (٢٥٠)هـەزار بەرمیـل نەوتـی ڕۆژانـە ڕادەسـتی کۆمپانیـای سـۆمۆ بـکات، و لەبەرامبـەردا حکومەتـی عێـراق پشـکی هەرێـم ڕەوانـە بـکات بـەڵام ئـەم ڕێککەوتنـەش هاوشـێوەی ڕێکەوتنەکانـی پێشـوو جێبەجێنەکـرا[٢].

لـە(٢٠١٩/١١/٢٢) جارێکـی تـر ڕێککەوتنێـک لەگـەڵ (عـادل عەبدلمەهـدی) کرا بـە مەبەسـتی پێدانی پشـکی هەرێم بـە بـڕی ١٢ تریلیـۆن و ٥٧٧ ملیارو ٨٧ ملێـۆن و ٢٢هـەزار دینـار لەبەرامبـەر پێدانـی ٤٥٠ هـەزار بەرمیلـی نەوتـی ڕۆژانـە بـە کۆمپانیـای سـۆمۆ، بـەڵام ئـەم ڕێککەوتنـەش بەهـۆی بارودۆخـی سیاسـی ئەوکاتـی عێـراق و دەسـت لەکارکێشـانەوەی عـادل عەبـدول مەهـدی نەتوانـرا پێشـکەش بـە ئەنجومەنـی نوێنـەران بکرێـت و بچێتـە بـواری جێبەجێکردنـەوە لەگـەڵ هاتنـە سـەرکاری حکومەتـی تـازەی عێـراق لـە سـاڵی (٢٠٢٠) بـە سـەرۆکایەتی مسـتەفا کازمـی لـە (١٥ی ئابـی٢٠٢٠) ڕێککەوتنێـک کـرا، کـە تیایـدا ئامـاژە بـەوە دەکات پێویسـتە وەزارەتـی دارایـی فیـدراڵ مانگانـە بـڕی (٣٢٠) ملیـار دینـار بـۆ هەرێمـی

١- چاوپێکەوتنـی (ئەحمـەدی حاجـی ڕەشـید) لەگـەڵ سـایتی (پۆلەتیـک) لەبـارەی شکسـتی دانوسـتانەکان لەگـەڵ بەغـداد، ٢٠٢٠/٦/٢٦وەرگیـراوە لـەم پێگەیـە:
.2=related&1=cor&9715=jimare?aspx .detailnewspo/net .politicmedia//:https

٢- صـادق الطبائي، كردسـتان العـراق تحـدد الازمـة مع حكومـة بغداد، تاريـخ الزيـارة : ٢٠٢١/٦/١٨على الرابـط الاتـي:
/uk.co.alquds.www//:https كردستان-العراق-تجدد-الأزمة-مع-حكومة-بغ/

کوردستان بنێرێت، وەک بەشێک لە خەرجییەکانی هەرێم، بەڵام حکومەتی هەرێم ئاماژەی بەوەکردوە، کە سەرەڕای ئەوەی ڕێککەوتن کرا، هیچ بڕە پارەیەک لە بەغداوە بۆ هەرێمی کوردستان نەهاتووەو هیچ پاساوێکی یاسایش بۆ ئەم نەناردنە نەبوو، ئاماژەی بەوەشکردووە، کە حکومەتی فیدراڵی هەموو داهاتی هەرێمی کوردستانی لە داهاتی نەوتی و دەروازە سنورییەکان لە پشکی هەرێم لە بودجەی فیدراڵ بڕیوە بەپێی ڕێککەوتنی(٢٠٢١/٨/١٥)کە لە نێوان حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمی کوردستان کرابوو[1].

سالی (٢٠٢١) و بەپێی یاسای بودجە دەبێت هەرێمی کوردستان ڕۆژانە داهاتی (٢٥٠) هەزار بەرمیل نەوت بە نرخی سۆمۆ بداتە بەغدا، لەگەڵ (٥٠٪)ی داهاتی نانەوتی، لەبەرامبەریشدا حکومەتی عێراق مانگانە (٢٥٠) ملیار دینار بۆ هەرێمی کوردستان بنێرێت، بەڵام تا ساتی ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەش لەناوەڕاستی ساڵی (٢٠٢١)، هیچ بڕە پارەیەک لە بەغداوە نەهاتوە بۆ هەرێم و دیارنییە، کە ئایا ئەم ڕێککەوتنەش هەمان چارەنووسی ڕێککەوتنی ساڵانی پێشووی دەبێت یاخود نا. حکومەتی هەرێم لای خۆیەوە دەڵێت ڕێککەوتوین و پارە دێت، لەبەرامبەریشدا بەغدا لەڕێگای دیوانی چاودێری داراییەوە بەردەوام لەسەر هێڵەو داوای ڕادەست کردنی داهات و ژمارەی ڕاست و دروستی فەرمانبەران دەکات[2]، کە لە هەموو ئەو دانوستان و ڕێککەوتنانە سەرنج بدەین کە لە دوای ساڵی ٢٠١٤ ەوە کراون سەرەڕای ئەوەی کە دانوستان و ڕێککەوتنی هەمەلایەن و کۆتایی نەبوون بۆ چارەسەرکردنی کۆی کێشە هەڵپەسێردراوەکانی نێوان هەرێم و ناوەند، بەڵکو تەنیا بە مەبەستی دابینکردنی موچەو قوتی خەڵکی هەرێمی کوردستان بووە، کەچی هێشتا ئەم ڕێککەوتنانە جێبەجێنەکراون و نەیانتوانیوە کۆتایی بە یەک دۆسیە بێنن کە ئەویش پرسی بودجەیە،

١- الوثائق الرسمية حكومة اقليم كردستان، مصدر سابق.

٢- دەقی یاسای بودجەی (٢٠٢١)ی عێراق وەرگیراوە لەم پێگەیە.

https://lvinpress.com/6324.

هەرێمی کوردستان هەمیشە حکومەتی عێراق تاوانبار دەکات بەوەی کەماف و شایستە دەستوری و دارایییەکانی کوردستان جێ بەجێ ناکات، و ئەوان پابەندییەکانی خۆیان بەرامبەر بە حکومەتی فیدراڵی جێبەجێکردووە، لەبەرامبەریشدا حکومەتی فیدراڵی عێراق ئاماژە بەوە دەکات، کە هەرێمی کوردستان پابەند نەبووە و نابێت بە ڕادەستکردنی بڕی نەوتی دیاریکراو بە کۆمپانیای سۆمۆ و هەروەها ناڕونی و نادیاری لە ژمارەی فەرمانبەران و داهاتی دەروازە سنورییەکان هەیە کە پێیوستە ئەمانە بخرێنەوە ژێر چاودێری حکومەتی فیدراڵی عێراقەوە.

لقی دووەم: ڕۆڵی دانوستان و ڕێککەوتنەکانی نێوان هەرێم و ناوەند لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

دیارە کێشەو ناکۆکییەکانی نێوان هەرێم و ناوەند فرەڕەهەندن و دانوستان و ڕێککەوتنیش تاکە جێگرەوەی بۆ چارەسەرکردنی ئەم ناکۆکیانە، و دەبێ دانوستانەکان پرۆسەیەکی بەردەوام بن، نەک پرۆسەیەکی هەڵپڕوکێنراوی تایبەت بە قەیرانێکی دیاریکراو یاخود کێشەیەکی دیاریکراو، بەڵکو دانوستان لەگەڵ بەغداد پرۆسەیەکی هەمیشەیی بێت و دەسەڵاتیش بدرێ بەو وەفدانەی دانوستان کە دەچن بۆ بەغدا، بۆئەوەی بتوانن بڕیاربدەن. خاڵێکی تر بۆ مەسەلەی سەرکەوتنی ئەو دانوستانانە، کە تا ئێستا نییە بریتییە لە نەبوونی تیمێکی پرۆفیشناڵ، کە ئاگایان لە تەواوی دۆسییەکان بێ و لەگەڵ قۆناغ بە قۆناغی ئەو دانوستانانە چووبن و نوێنەرایەتی بەفراوانی هێزو بیرۆکە جیاوازەکان و پێکهاتەکان بکەن[1].

خاڵێکی تر بۆ سەرکەوتنی رۆڵی دانوستان و ڕێککەوتن، کە بەداخەوە نییە لە پرۆسەی دانوستان و ڕێککەوتنەکانی نێوان هەولێرو بەغدا

١- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز (د. موسەنا ئەمین)، ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق – فراکسیۆنی یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان، بەرواری ٢٠٢١/٦/١١

بریتییە لە بوونی ستراتیژیەتێکی نیشتمانی و نەتەوەیی کە لە شێوازی پلانێکدا گوزارشتی لێبکرێ و خاڵبەندی و کاری لەپێشینە بۆ نیشتیمان بێت و نەخشەڕێگایەک هەبێ بۆ چۆنیەتی گەیشتن بە ئامانجەکان، لەچ ڕێگایەکەوە پەنایان بۆ بەرین هەموو ئەمانە پیویستن بۆ سەرکەوتنی دانوستانەکانی نێوان حکومەتی هەرێم و حکومەتی بەغدا، سەرباری ئەوەی کە دانوستان و ڕێکەوتنەکان پیویستیان بە هەلومەرجێکی یاساخوازی و یاسا سەروەریە، کە بەداخەوە هەردوو حکومەت، تا پێیان بکرێ خۆیان دەدزنەوە لە پابەندییەکانیان بەرامبەر یەکتر و نایانەوێ یاسا و دەستور سەروەربێ بەڕێژەی جیاواز لە هەردوولا بەپێی دۆسییەکانیان بەڵام بە گشتی هەروو حکومەت هاوشێوەن لە خۆدزینەوە لەسەروەری یاساو لە چارەسەرکردنی یاسایی و بنەڕەتی کێشەکان[1]

ئەوەی هەیە کێشەکان لەڕووی سیاسی و بەڕوحی سیاسی چارەسەر دەکرێن، بەڕوحی کەمترین دەستکەوت بەلایەنی بەرامبەرو لێبڕین و لێپێچینەوەو کەمکردنەوەی دەسەڵات و تواناکان ئەمە ئیرادەیەکی ناوەندیەو هەیە، بەهەمان شێوەش هەرێمی کوردستان خۆی دزیوەتەوە، تابتوانێ پابەندییەکانی جێبەجێ نەکاو دەرئەنجام ئەو واقیعەی لێ دروست بووە، کە ئێستا ئێمە بەدی دەکەین، بۆیە گرنگە کە بتوانرێ لە ڕێی ڕێککەوتنێکی تەواو گشتگیرەوە ئەم ناکۆکییە لەمێژینانە چارەسەرە بکرێت، بابەتێکی تری گرنگ لە دانوستان و ڕێککەوتندا لایەنی سێیەمە یان چاودێرو سەرپەرشتیاری ئەو گفتوگۆیانە، دیارە لەمەشدا لە پەیوەندییەکانی نێوان هەرێم و ناوەند کێشەی تێدایە زۆرجار ئەم چاودێرانە خەڵکانی دەرەکی و دەوڵەتانی هەرێمی و هێزە نێودەوڵەتییەکانەو کە ئەجێندای سیاسی و تایبەتی خۆیان هەیەو ڕۆڵیان لەوەدا هەیە کە ئەم دانوستان و ڕێککەوتنانە بەئەنجام نەگات، چونکە هێشتنەوەی ئەو قەیرانانە ئامانجی ڕاستەوخۆی

١- چاوپێکەوتن لەگەڵ د.موسەنا ئەمین، سەرچاوەی پێشوو.

ئەوانـەو لەبەرژەوەنـدی ئەوانـە[1]

دانوسـتان و ڕێككەوتـن لـە بەڕێوەبردنـی هەمـوو ململانـێ جیاوازەكان یەكێكە لـە ڕێگاكانـی چارەسـەركردنی كێشـەكان، لـە ڕاسـتیدا دانوسـتانەكانی نێوان هەرێم و ناوەند زۆرجار بەهۆی ئەوەی كە كاری لەپێشـینە كێشـە نیشـتیمانییەكان لەنێوان هەرێـم و بەغدا لـەدواوەی كاری لەپێشـینەی حزبـی و شـەخسـیەكان بـووە، بۆیـە كەمتـر دانوسـتانەكان بوونـە هـۆی چارەسـەركردنی كێشـەكانی نێـوان هەرێـم و بەغـدا، بـۆ نموونـە گـەر كێشـەیەكی بنچینەیـی نێـوان هەرێـم و بەغـدا بەدرێژایـی ٥٠ سـاڵی ڕابـردوو وەربگریـن، كـە پرسـی ناوچـە جێناكۆكەكانـە، یەكێكـە لـە هـەرە كێشـە سـەرەكییەكان و ئەگەرمـاوەی نزیـك وەربگریـن لـەدوای ڕوخانـی ڕژێمـی بەعـس تـا ئێسـتا بەچارەسـەرنەكراوی ماوەتـەوە، چونكـە ئـەو كاتانـەی هەرێـم بەرامبـەر بەغـدا بەهێزبـووە بـۆ نموونـە لـە ٢٠٠٣، كـە ڕژێـم ڕوخـاو هێزەكانـی تـری عێـراق پێگەیەكـی وایـان نەبـوو لـەڕووی سیاسـی و یاسـایی و ڕەزامەندیـی هاووڵاتیـان هەرێـم ئـەو كاتـە بەهێزبـووەو (١٢) سـاڵ بـوو حكومەتـی خـۆی هەبـوو هێزێكـی ئامـادەو بەشـداربوو لـە جەنگـی عێـراق[2].

ئا لـەم سـاتە وەختـە مێژووییـەدا نەتوانـرا كێشـەی ناوچـە جێناكۆكـەكان یەكلابكرێتـەوەو سـپێردرا بـە كات چ لـە مـاددەی (٥٨)ی یاسـای ئیدارەدانـی عێـراق و چ لەمـاددەی (١٤٠)ی دەسـتوری عێـراق، دواتـر هەلێكـی تـری زێڕیـن، كـە هاتـە بـەردەم هەرێمـی كوردسـتان بـۆ چارەسـەركردنی پرسـی ناوچـە جێناكۆكـەكان لەڕێگای ئاشـتی و دانوسـتان و ڕێككەوتنـەوە دوای هاتنـی داعـش بـوو لـە سـاڵی ٢٠١٤، كـە داعـش موسـڵی داگیركـردو سـوپای عێـراق لـە كەركـوك كشـایەوەو كەركـوك كەوتـە دەسـت هێـزی پێشـمەرگەوە، بەڵام بێ باكـی و نەخوێندنـەوەی دروسـتی واقیـع دیسـانەوە وایكـرد لـە ئـان و سـاتێكدا و لـە ئەیلـول و ئۆكتۆبـەری ٢٠١٧ هەمـوو

١- چاوپێكەوتن لەگەڵ د.موسەنا ئەمین، سەرچاوەی پێشوو .

٢- چاوپێكەوتـن (تەلەفـۆن) لەگـەڵ بەڕێـز: (د. یوسـف محمـد صـادق)، ئەندامـی ئەنجومەنـی نوێنەرانـی عێـراق و سـەرۆكی فراكسـیۆنی گـۆڕان، بـەرواری٢٠٢١/٦/١٢.

ناوچـە جێناکۆکـەکان جارێکـی تـر بدۆزێنیـن، هەمـوو ئەمانـە پەیوەنـدی بـەوەوە هەیـە ئـەو کاتانـەی کـورد لـە پێگـەی هێزبـووەو توانیویەتـی لـە پێگەیەکـی بەهێـزەوە دانوسـتان لەگـەڵ حکومەتـی ناوەنـدی بـکات بـۆ چارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان کۆمەڵێ پرسـی تـر کاری لەپێشـینە بوون[1].

لای دانوسـتانکاری کـورد، بەتایبـەت پارتـی و یەکێتـی، کـە ئـەوان دانوسـتانکاری کـورد بـوون بـە درێژایـی ٢٠ سـاڵی ڕابـردوو، بەرژەوەندی حیزبـی و بەدەسـتهێنانی پۆسـت و پـارەو دارایـی کاری لەپێشـینەیان بـوە، بـۆ نموونـە لـە دەسـتوری هەمیشـەیی عێـراق پرسـی نـەوت زۆر بەباشـی لـە قازانجی کوردسـتان ڕێکخراوەو دەقەکانی لە قازانجی هەرێمی کوردسـتانە، چونکـە ئـەوەی کـە پەیوەندیـدارە بـە نـەوت و گازو ناناوەندێتیەکـی زۆر بـۆ ئەوپرسـانە یەکلاکراوەتـەوە، دەکـرا لەوکاتانـەی هەرێـم لـە پێگـەی هێزدابـووە سـوود لـە پشـتیوانییە نێودەوڵەتییـەکان وەربگـرێ بـە دانوسـتان و ڕێککەوتنـی جدی و کۆنکرێتـی کێشـەکان لەگـەڵ حکومەتـی عێـراق یـەکلا بکاتـەوە، بـەڵام ئـەم پرسـە کراوەتـە قوربانـی بەرژەوەنـدی تاکەکەسـی لەوانـەش ئەنجامدانـی ڕیفرانـدۆم لـە سـاڵی ٢٠١٧، دەبـێ لـە دانوسـتاندا ئامانجـە نیشـتیمانیەکان لەپێـش بـن و ئـەو کاتـە دەتوانیـن دەسـکەوت بەدەسـت بهێنـن و کێشـەکان یەکلابکەینـەوە، بـەڵام لـە ئێسـتادا هەرێمـی کوردسـتان لـە پێگەیەکـی لاوازدایـە بەرامبـەر بەغـدا بەهـۆی کۆمەڵێـک هـۆکارەوە لەوانـەش سـوتاندنی کارتـی سـەربەخۆیی و ڕیفرانـدۆم و ئابـوری سـەربەخۆ. بۆیـە لـە ئێسـتادا کـورد لـە دانوسـتانەکانی لەگـەڵ بەغدا زیاتـر چـاوی لەسـەر پۆسـتە نـەک یەکلاکردنـەوەی کێشـەو ناکۆکیـە مێژووییـەکان، ئێسـتا بەهـۆی لاوازی پێگـەی کـوردەوە داواکارییەکانـی کـورد لـە جیاتـی گەڕانـەوەی ناوچـە جێناکۆکـەکان، بەڵکو داواکاری کـورد بـووە بـەوەی کـە پارتـی بگەڕێتـەوە بـۆ کەرکـوک بۆیـە داواکانـی کـورد لـە ئێسـتادا لـە پاشەکشـەیەکی زۆر گەورەدایـە[2].

١- چاوپێکەوتن لەگەل د.یوسف محمد صادق، سەرچاوەی پێشوو .

٢- چاوپێکەوتـن (تەلەفـۆن) لەگـەڵ بەڕێـز: (د. یوسـف محمـد صـادق)، سـەرچاوەی پێشـوو.

دانوستان و ڕێککەوتن لە نێوان هەرێم و ناوەند بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوانیان کارێکی گرنگە وپێویستە بەوپێیەی سەقامگیری سیاسی دروست دەکات و سەقامگیری سیاسیش سەقامگیری ئابوری بەدوادادێت، واتە ڕێککەوتنی نێوان هەرێم و بەغدا تەنیا خۆی لەوەدا نابینێتەوە ئایا بڕێک پارە لە بەغداوە بۆ هەرێم دێ یان نا، بەڵکو لە تەنیشت ئەوەوە کۆمەڵێ سوودی تری هەیە، لەوانەش بوژانەوەی بازاڕو جۆرێک لە دڵنیایی بۆ پرۆسەی فرۆشتنی نەوتی هەرێم و فەراهەمکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان بازاڕەکانی هەرێم و ناوەڕاست و خوارووی عێراق، بۆیە ئەنجامدانی ڕێککەوتنێکی گشتگیرو کۆنکرێتی بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی نێوان هەرێم و ناوەند کارێکی زۆر پێویستەو دەبێتە هۆی سوود بۆ هەردوو حکومەتی ناوەندی و حکومەتی هەرێمیش[1].

بەبڕاوی هەندێک ئەوەی وایکردوە، کە کورد تائێستا نەتوانێ لە ڕێگای دانوستان و ڕێککەوتنەوە کێشەکانی لەگەڵ حکومەتی فیدراڵی عێراق چارەسەر بکات ئەوەیە کە کورد هەمیشە لە دبلۆماسیەتداو لەسەر مێزی گفتوگۆ کارتەکانی دۆڕاندوەو نەیتوانیوە سوود لە هەل و دەرفەتە مێژووییەکان وەرگرێ و بەجۆرێ کورد بە ئاسانی دەچێتە گفتوگۆکانەوە، بەبێ زەمینەسازی بۆ بنەماکانی گفتوگۆو دانوستان، بەگشتی کورد لەدوای ڕوخاندنی ڕژێمی بەعس لە ساڵی ٢٠٠٣ بە هەڵپەو بەبێ پلان و ستراتیژی ڕوون چوەوە بۆ بەغداو کاتێک لایەنەکان گەیشتنە نووسینەوەی دەستور، بەرپرسانی کورد نەیاندەزانی چیان دەوێت داوای چی دەکەن[2].

ئەوەی وایکردووە پەیوەندییەکانی نێوان هەرێم و بەغدا بەم ئاستە خراپەی ئەم چەند ساڵەی ڕابردوو بگات، ئەوەیە کە ئەم پەیوەندیانە پەیوەندی تاکەکەسی و حزبین، کاری لەپێشینەی زۆرینەی وەفدی

١- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز: (شێروان میرزا)، ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق، فراکسیۆنی یەکێتیی نیشتیمانیی کوردستان، بەرواری١٣/٦/٢٠٢١.
٢- محمد رەئوف، خاکی دابڕێنراو، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی، ٢٠١٧، ل٣٠٨.

دانوستانەکان لەکاتی دامەزراندنی کابینە وزارییەکانی عێراق لەسەر پلەو پۆست و پشکی سیاسی بووە، نەک بەدیهێنانی مافە دەستورییەکانی خەڵکی هەرێم بۆیە بۆ ئەوەی بەشێک لە کێشەکانی کورد لە عێراق چارەسەر بکرێن بەتایبەت لە پرسەکانی خاک و سنوور، شێوازی بەشداری کورد لە پەیکەری بڕیاردانی سیاسی و کێشەی دابەشکردنی سامان و داهات، پێویستە پەیوەندی نێوان هەرێم و حکومەتی فیدراڵی لە پەیوەندی حزبی و کەسیەوە، بکرێن بە پەیوەندی نیشتمانی و دامەزراوەیی، ئەمەش لە ڕێگەی دروستکردنی دەستەی دانوستان بۆ بەنیشتمانیکردنی پەیوەندی نێوان هەولێرو بەغدا[١].

هەڵبەتە بابەتی وتوێژ لەنێوان کوردو حکومەتی ناوەندی مێژووییەکی دوورو درێژی هەیە و ئەو دانوستانانە زۆرجار بەرهەمی هەبووە، لە (٦٠)کاندا چەند جارێک دانوستان کراوە و دواتر کۆتا دانوستان بەرهەمی هەبووە بەیاننامەی (١١)ی ئازارە لەساڵی ١٩٧٠، کە سەرکردایەتی شۆڕش و حکومەتی عێراق گەیشتنە ڕێککەوتنێک بەوەی ئۆتۆنۆمی بە هەرێمی کوردستان بدرێ و کورد وەکو هاوبەشی ڕاستەقینە لە عێراق سەیر بکرێت، بەڵام هەر زۆری پێنەچوو حکومەتی عێراق پاشگەزبوویەوەو لەدوای ڕێککەوتنی جەزائیر لە ساڵی١٩٧٥ ئەو ڕێککەوتنامەیە هەڵوەشایەوە، دانوستان لە هەشتاکانیش هەر بەردەوام بووە، بەڵام هیچ ئەنجامێکی نەبووەو دواجار حکومەتی عێراق ویستی لەڕێگای هێزەوە ئەو بابەتانە چارەسەر بکات ئەوەبوو دەستی بە پرۆسەی ئەنفال و کیمیاباران کردو ئەنجامی ئەم کردەوانەی ڕژێمی پێشووش ڕاپەڕینی گەلی کوردی لێکەوتەوە[٢].

١- ستەم کامیل، بەرپرسی ژوری توێژینەوە سیاسیەکانی بزوتنەوەی گۆڕان، چاوپێکەوتن لەگەڵ کەناڵی ڕووداو لە بارەی پەیوەندییەکانی نێوان حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێم، ٢٠٢٠/٩/٢٠، وەرگیراوە لەم پێگەیە:
https://www.facebook.com/watch/?v=276034450292473

٢- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز (شاخەوان عبداللە)، ئەندامی خولی پێشووی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق- فراکسیۆنی پارتی دیموکراتی کوردستان، بەرواری٢٠٢١/٦/١٨.

ئەو دۆخە وەک خۆی تا ساڵی ٢٠٠٣ مایەوە، لەدوای ڕوخانی رژێمی بەعسیش کورد بڕواتەوە ناو پرۆسەی سیاسی عێراق و پێش ئەوەی بگەڕێتەوە ناو پرۆسەی سیاسی عێراق لە هەرێمی نیمچە جێگردابووەو کورد بەشداری کۆبوونەوەکانی ئۆپۆزسیۆنی (عێراق) کرد، کە لەژێر سەرپەرشتی ئەمریکا کرا، کە هیزە شیعەکان زۆرینەبوون و کورد گرەنتی ئەوەی وەرگرت، کە ئەگەر بگەڕێتەوە ناو پرۆسەی سیاسی عێراق سیستەمی یەکپارچەیی (الموحد) لە عێراق دەگۆڕن بۆ فیدراڵی بۆئەوەی ئەو پارچەیە بگەڕێتەوە سەر عێراق و مافە دەستورییەکانی کورد دەچەسپێن و تەواوی ئەو کێشانەی هەیە بەڕێککەوتن چارەسەر دەکرێت، بۆیە کورد یەکێک بووە لەلایەنە سەرەکییەکانی پێکهێنانەوەی عێراق لەدوای ٢٠٠٣ لە سوپاو لە حکومەت و لە پەرلەمان، بۆیە بەبڕوای هەندێک لەچاودێران لە دوای(٢٠٠٣)ەوە، کورد ویستی دەرفەتێک بداتەوە بەشیعەو شیعەکان ئاماژەیان بەوە کرد، کە ئەوانیش وەکو کورد زوڵمیان لێکراوە و ڕێی تێناچێت جارێکی تر زوڵم لە کورد بکەنەوە، بۆیە لەو ڕوانگەیەوە کورد لەڕێگای دەستوری کاتیەوە توانیوتی کێشەکانی ناسنامەو شوناس و بەشداری هاوسەنگ و چارەسەرکردنی پرسی ناوچە جێناکۆکەکانی لەچوارچێوەی دەستوری کاتی جێبکاتەوە و دواتریش ئەم بابەتە لەماددەی (١٤٠)ی دەستوری هەمیشەیی عێراق چەسپا، جیا لەمە بەپێی ماددەی (١١٧) هەموو ئەو بڕیارانەی لەلایەن پەرلەمانی هەرێمی کوردستانەوە لە ساڵی ١٩٩٢ز دەرکراوە، دانی پێدانرا بەڵام بەبڕوای هەمان چاودێر لەدوای ئەوەی حکومەتی شیعە خۆی گرتەوە دەستی بە گێچەڵکردن بە کورد کردەوەو گرفتی کارگێڕی و سیاسی و سەربازی بۆ ناوچە کوردییەکان دروستکرد، بەڵام کورد هەر بەردەوام بووە لە وتوێژو دانوستان لەگەڵ حکومەتی عێراق و بەشداری لە پرۆسەی سیاسی، تا ئەمڕۆشی لەگەڵدابێ هەمیشە هەوڵی داوە بە پشت بەستن بە گفتوگۆو دەستور کێشەکان چارەسەر بکات، هەڵبەت گەر عێراق پشت بە دەستور ببەستێ هەم مافی کورد

هـەم مافی پێکهاتەکانی تـر پوچـەڵ ناکرێنـەوە[١].

بەوتـەی هەندێـک لەپەرلەمانتارانـی کـورد لەعێـراق لـە خولـی سـێیەمی ئەنجومەنـی نوێنـەران یاداشـتێکیان پێشکەشـی پەرلەمـان کـرد و بـەوەی کە حکومەتی ناوەندی (٥٥) ماددەی دەستوری پێشێلکردوە و ئێستا ئەو ئەقڵییەتـەی هەیـە هەمـان ئەقڵیەتـی سـەردەمی بەعسـە، کـە لەگـەڵ کـورد مامەڵـە دەکـەن، بەوتـەی هەمـان پەرلەمانتـار لـە سـاڵی(٢٠١٢ز) بریـاری ژمـارە (٢٥) دەرچـوو لـە بـارەی گەڕانـەوەی زەوییەکانـی کـورد لەناوچـە کوردییـەکان، بـەڵام لەپراکتیکـدا و لەلایـەن لایەنـە پەیوەندیـدارەکان ئـەم بڕیارە جێ بەجێ نەکراو لـەدوای (١٦) ئۆکتۆبـەر کێشـەکان ئاڵۆزتربوون و لیژنەیـەک بەسەرپەرشـتی نەتـەوە یەکگرتـووەکان دروسـتکرا بـۆ پرسـەکانی نێـوان هەرێـم و ناوەنـدو هەتـا ئێسـتاش ئـەم هـەوڵ و هەنـگاو و دانوسـتانانە بەردەوامـن بـۆ چارەسـەرکردنی ناکۆکییەکانـی نێـوان هەریـم و ناوەنـد، بـەڵام بەرهەمەکـەی وەکـو پێویسـت نییـە، بـۆ نموونـە دەبینیـن لـە یاسـای بودجـە مافـی کـورد دیـاری دەکـرێ، بـەڵام لەپراکتیکـدا جێبەجێناکـرێ، بۆیـە بەوتـەی ئـەو پەرلەمانتـارە نەفەسـێکی شۆڤێنی هەیە لەعێراقدا کە پێی وایە دەبێ کورد پەراوێز بخرێ هیچی پێنـەدرێ و ئامانجەکـەش ڕێگریکرنـە لـە ڕەوڕەوەی پێشـکەوتن لەهەرێمـی کوردسـتان، بۆیـە کێشـەکان لـەدوای چەندیـن دەیـەو تـا ئێسـتا هـەر بـە چارەسـەرنەکراوی ماونەتـەوە [٢].

سـەبارەت بـە میکانیزمـی دانوسـتان و ڕێککەوتـن بـۆ چارەسـەرکردنی ناکۆکییەکانـی نێـوان هەرێمـی کوردسـتان و حکومەتـی عێـراق، بۆمـان دەرکەوێـت کـە ئـەم میکانیزمـە زۆر کاریگەرنەبـوە، بەهـۆی ئـەوەی زۆربـەی لیژنـەکان خـاوەن بڕیـار نیـن، سـەرەڕای ئـەوەی دانیشـتنی زۆریـش ئەنجـام دراوەن و لـە داهاتووشـدا زیاتـر ئەنجـام دەدرێـن لـە نێـوان هەولێـرو بەغـدا زۆربـەی کات ئـەو ئەنجامـەی کـە ئـەم لیژنـەو

١- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز (شاخەوان عبدالله)، سەرچاوەی پێشوو.

٢- هەمان سەرچاوە .

دانوستانانە پێی دەگەن بریتییە لە ڕێگەیەکی داخراو، بەو هۆیەشەوە چارەسەرێک بە شێوەیەکی لەناکاو دەرکەوێت لەلایەن سەرکردە ڕەسمییەکان یان حزبییەکان، کە دوورە لەو ئەنجامەی کە لیژنەی دانوستانەکان پێی گەیشتوون، ئەم چارەسەرە سیاسییە نەک هونەرییە پەرچەکرداری نەرێنی لێ بەرهەمدێت، لە هەموو لایەکەوە بەتایبەتی لەلایەنی میللیەوە و لەژێر سایەی کێشمەکێشی سیاسیدا گرفتەکان قوڵتر بوونەتەوە[1].

بەشێوەیەک، کە ئەگەر بێتو ئەمڕۆ پرسیار لە هاووڵاتیەک بکەی لەناوەڕاست و باشوری عێراق پێت دەڵێت مافەکانمان لەلایەن هەرێمی کوردستانەوە زەوتکراوە بەهۆی بێدەنگی و چاودێرینەکردنی بەرپرسانی حکومەتی عێراق و پەرلەمانەوە، ئەگەر سەیری دۆخی هەرێمی کوردستانیش بکەین، دەبینین هاووڵاتیان ڕووبەڕووی تەنگژەیەکی ڕاستەقینە بوونەتەوە لەبەرئەوەی موچەیان دەستناکەوێت، لەگەڵ ئەوەی هاووڵاتیەکی عێراقیەو فەرمانبەریشە وەک هەر فەرمانبەرێکی دیکەی پارێزگاکانی عێراق ئەم چاوەڕانە موچەکەی وەربگرێت و هیچ پەیوەندیەکی بەم گرفتەوە نییە، بۆیە قەیران و ناکۆکییەکانی نێوان هەرێم و ناوەند ڕۆژ بەڕۆژ قوڵتردەبنەوە لەبەرئەوەی پشت نابەسترێ بە چارەسەری یاسایی و هونەری و کارگێڕی دروست، کە دەستەبەری دادپەروەری و یەکسانی لە نێوان لایەنەکاندا بکات، ئەو چارەسەرانەی هەن سیاسین، بۆیە ئەم کەشە بارگاوییە دروست دەکەن و قەیرانەکە قوڵتر دەکەنەوە، بۆیە بە بۆچوونی پەرلەمانتارێکی عەرەبی عێراق دەبێت بواری پێویست بدرێت بە لیژنە هونەرییەکان بەپێی دەستورو یاسا بەرکارەکان کە ئەویش بڕیاردان یان زەمینەی گونجاو دەڕەخسێنێت بۆ خاوەن بڕیارەکان کاربکەن، لە بەغداو هەولێر بۆ وەرگرتنی بڕیاری گونجاو، کە دەستەبەری چارەسەرێکی ڕیشەیی

١- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز : (محمد شیاع السودانی)، ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق، پەرلەمانتاری سەربەخۆ، بەرواری :٢٠٢١/٦/١٩.

دەكات بۆ ئەو قەیرانە كەڵەكەبووانە[1].

بە وتەی وتەبێژی جێگری سەرۆكی حكومەتی هەرێمی كوردستان بێگومان لەماوەی ڕابردوو پێش (٢٠٢٠) بەتایبەتی ناكۆكییەكانی نێوان هەرێم و بەغدا وایكردبوو جۆرێك لە بەستەڵەك لە نێوان هەردوو حكومەتی هەرێم و حكومەتی بەغدا دروست بێ لەبەرئەوەی دانوستانەكان وەكو پێویست و لەسەر ئاستی باڵا نەبوون، بەڵام لەپاش ئەوەی لەمانگی (٤)ی (٢٠٢٠) دەستكرایەوە بە دانوستان چ لەگەڵ لایەنە سیاسییەكان چ لەگەڵ پەرلەمان و حكومەتی عێراق و چین و توێژە جیاوازەكان و ڕێكخراوەكانی كۆمەڵی مەدەنی و سیاسەتمەنداران ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی بتوانین لۆبیەك دروست بكەین، وەك بناغەیەك بۆ چارەسەركردنی گرفتەكانمان و ڕاستییەكان بگەیەنین بە شەقامی عێراقی، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی ئەو فشارەی شەقامی عێراقی لەسەر پەرلەمان و پەرلەمانیش لەسەر حكومەت دروستی كردبوو، بۆئەوەی شایستە داراییەكانی هەرێم نەنێرن یاخود وا هەست بكەن هەرێمی كوردستان پشكی هاووڵاتیانی عێراقی بردوەو بڵێ خۆشیان نەوتیان هەیەو داهاتیش لە ئێمە دەبن، ئێمە ئەم وێنەیەمان تاڕادەیەك سڕیەوە، كە ئەم وێنەیە نەما دانوستانەكانمان بە ئاڕاستەی دانانی میكانیزم و یاسا بۆ چارەسەركردنی گرفتەكان گۆڕی و دواتر ڕێككەوتنێكمان كرد لەگەڵ حكومەتی عێراق بۆ دوو مانگ كە بودجەیەكیان بۆ ناردین و هەر ئەو ڕێككەوتنەش بە نزیكەیی بوو بە بنەمایەك بۆ ئەوەی لە یاسای بودجەی (٢٠٢١) جێبەجێ بكرێ، بەڵام بەجۆرێك لە جۆرەكانی هەندێ گۆڕانكاری تێدابوو، بۆیە ئەم جارە فشارەكان لەسەر پەرلەمان كەمتربوو، چونكە دانوستانەكانی ئێمە وەكو حكومەتی هەرێم بە سەرۆكایەتی جێگری سەرۆكی حكومەتی هەرێم ڕۆڵی هەبوو بۆ ئەوەی فشارەكان كەم بێتەوەو نەمێنێ تا ئاستێكی باش، بۆیە دانوستان زۆر گرنگەو میكانزمێكی بنەڕەتییە بۆ چارەسەركردنی ناكۆكییەكان لەنێوان

١- هەمان سەرچاوە.

هەولێرو بەغدا و ئەمەی ئێستا پێی گەیشتووین دەرئەنجامی ئەو گفتوگۆو دانوستانانەیە، کە حکومەتی عێراق بڕیاریداوە (٢٠٠) ملیار دینار بنێرێ بۆ هەرێمی کوردستان، بەڵام تا ئەم ساتە هیچ دیارنییە[١].

هەر بەوتەی ئەو وتەبێژە کێشەو ناکۆکییەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان لەگەڵ حکومەتی عێراق تەنیا موچەو بودجە نییە، بەڵکو کێشەی خاک و پڕچەککردنی هێزەکانی پێشمەرگەش هەیە وەک بەشێک لە سیستەمی بەرگری عێراق، کە تا ئێستا بەو جۆرە مامەڵەی لەگەڵ نەکراوە، هەرێم لە دانوستانەکانی لەگەڵ حکومەتی عێراق باسی ئەو پرسانەو پرسی ناوچە جێناکۆکەکانیشی کردووە بەڵام ئەو پرسانە قورسترن لە پرسی موچەو بودجە لەبەرئەوەی ئەو ناوچانە مەحکوم کراون بە جێبەجێکردنی ماددەی (١٤٠)ی دەستوری عێراق، لە دانوستانەکانی ئێمە لەگەڵ بەغدا براوەو دۆڕاو نەبووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە، گرنگترین شت تواندنەوەی ئەو بەستەڵەکە بووە، کە بەتایبەت لە دوای (٢٠١٤) و ڕیفراندۆمەوە دروست بوو[٢].

زۆربەی ئەو پڕۆسەو دانوستانانەی کە لەماوەی سالانی ڕابردوو لەنێوان هەرێمی کوردستان وحکومەتی عێراق ئەنجام دراون بەمەستی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوانیان، سەرەڕای ئەوەی کەپڕۆسەیەکی بەدامەزراوەیی وشەفاف نەبوون، لەگەڵ ئەوەشدا تەنیا لەپرسی یاسای بودجەی سالانەدا ئەم میکانیزمە سودی هەبێ، دەنا نەتوانراوە لەڕێگەی ئەم میکانیزمەوە چارەسەری کۆتایی ناکۆکییەکان نێوان هەرێم وعێراق بکرێت، بەتایبەتیش پرسی چارەسەرکردنی گرفتی موچەو بودجەی هەرێم، کە یەکێکە لە کێشەهەرە بنەڕەتییەکان کە ڕووبەڕووی خەڵکی کوردستان بۆتەوە.

سەبارەت بە گرفت و قەیرانەکانی نێوان بەغدادو هەولێر، دوو

١- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز : (سەمیر هەورامی)، وتەبێژی ڕەسمی جێگری سەرۆکی حکومەتی هەرێمی کوردستان (قوباد تاڵەبانی) بەرواری ٢٠٢١/٦/٢٢:.

٢- هەمان سەرچاوە.

ڕەهەندیان هەیە، ڕەهەندێکی سیاسی کە پەیوەندی بە جیاوازی دیدگاوە هەیە، سەبارەت بە پرسەکانی شێوەو داهاتووی سیستەمی سیاسی لە عێراق، هەرچی ڕەهەندی دووهەمە پەیوەندیدارە بە شێوازی ڕاڤەکردنی ماددەکانی دەستور، خۆی دەبینێتەوە لە جیاوازی دیدگاکان بۆ دۆسیەکانی داهاتە داراییەکان و دابەشکردنیان یان دۆسیەی ناوچە جێناکۆکەکان، کە ئەمانە بەردەوام پرس گەلێکی هەڵپەسێردراو بوون لە ساڵی (٢٠٠٣) ەوە تاوەکو ئێستا، کە دەستور یەکلای نەکردونەتەوە یان باشتر بڵێین بە باشی ڕوونی نەکردونەتەوە، هەروەها ئەو کۆمەڵە یاساییانە تەواو نەکراون، کە دەستور جەختی لەسەر دەرچوونیان کردۆتەوە، کە پەیوەندیدارن بە یاسای نەوت و یاسای دابەشکردنی داهاتە داراییەکان و داهاتە سنورییەکان، هەر بۆیەشە لە کاتی دەرچواندنی یاسای بودجە یان لەکاتی هەر قەیرانێک لەنێوان هەولێرو بەغدادا ناکۆکییەکان دروست دەبن[1].

سەبارەت بە ڕۆڵی دانوستان و ڕێککەوتن لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوان هەولێرو بەغدا، بێگومان ئەم میکانیزمە ڕۆڵێکی گرنگی هەیە، بەڵام وەک دەبینرێت، تا ئێستا نەتوانراوە بەشێوەیەکی بنەڕەتی و لەڕێگای میکانیزمی دانوستان و ڕێککەوتنەوە ناکۆکی و کێشەکانی نێوان هەرێم و عێراق چارەسەر بکرێن، بەڵام سەرەڕای ئەوەش دەبێت ئەو پرۆسەیە هەر بەردەوامی هەبێت لەنێوان هەردوو حکومەت، تاوەکو گەیشتن بە دەرئەنجامێک، کە لە بەرژەوەندی هەردووک لابێت[2]

لە کۆتایی باسی سێیەم، کە بریتی بوو لە باسکردن و شەن و کەوکردنی میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی فیدراڵی عێراق دەگەینە ئەو ئەنجامەی، کە بڵێین ڕێگاو میکانیزمی دروست بۆ چارەسەرکردنی کێشەو ناکۆکییە

١- چاوپێکەوتن (تەلەفۆن) لەگەڵ بەڕێز: د.(سلمان الجيلي)، وزير التخطيط في حكومة العبادي، بەروار ٢٠٢١/٦/٢٨.

٢- هەمان سەرچاوە.

لـە میژینەکانـی نیـوان هەریـم و ناوەنـد، دەکـریٚ لەبەرئەنجامـی ڕۆڵ و کاریگـەری هەریەکێک لـە میکانیزمەکانی کـە خسـتومانەتە ڕوو بڵێین، کـە سـەرەکیترین میکانیـزم بریتییە لـە پابەندبوون بـە دەسـتورەوە لەبەرئەوەی بنەمـای بنەڕەتـی پێکـەوە کارکردنـە لەدەوڵەتـی فیدراڵیدا، هەروەهـا دادگای فیدراڵـی عێراقیـش ئەگـەر وەک دادگایەکـی سـەربەخۆ و چـالاک کاربـکات بەتایبـەت دوای هەمواركردنـەوەی پـرۆژەی یاسـای دادگای فیدراڵـی لـەم سـاڵداو پێکهاتـە نوێکـەی دەکـریٚ لەمـەودوا ڕۆڵێکـی بـیٚ لایەنتـرو کاریگەرتـر لەچارەسـەرکردنی ناکۆکییەکانـی نێـوان هەرێـم و ناوەنـد بگێڕێـت. لـە داهاتووشـد ائەگـەر بەجـدی کاربکرێـت لەسـەر دامەزراندنـی ئەنجومەنـی دووەمـی فیدراڵـی لـە عێـراق و دەسـتە سـەربەخۆکان کـە تـا ئێسـتا لـە بۆشـایی یاسـایی و سیاسـیدان میکانیزمـی زیاتـر بـۆ چارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان بەردەست دەبێت، هـاوکات ئەگـەر پرۆسـەی دانوسـتان و ڕێککەوتـن لەنێوان هەرێم و ناوەند بـە دامەزراوەیی بکرێت و دوور بخرێتـەوە لەبەرژەوەندییـە حیزبـی و سیاسـییەکان دەتوانرێـت باشـتر کاربکرێـت بـۆ گەیشـتنە ڕێککەوتنێکـی هەمیشـەیی و کۆنکرێتـی لەسـەر چۆنێتـی چارەسـەرکردنی ناکۆکییەکانـی نێوان حکومەتـی هەرێـم و حکومەتـی فیدراڵـی.

ئەنجامگیری

یەکەم: ئەنجامەکان

لـە نووسـینی ئـەم توێژینەوەیـەدا بەناونیشـانی (میکانیزمەکانـی چارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان لـە دەوڵەتـە فیدرڕاڵییەکانـدا، ناکۆکییەکانـی نێـوان حکومەتـی هەرێمـی کوردسـتان و حکومەتـی فیدرڕاڵـی عێـراق وەک نموونـە)، گەیشـتووین بـەم ئەنجامانـەی کـە لـە خـوارەوە ئاماژەیـان پێدە کە یـن:

١- دەوڵەتـی فیدرڕاڵـی هەڵگـری پێناسـەی جـۆراو جـۆرەو بەگشـتی دەتوانیـن بڵێیـن، دەوڵەتی فیدررڕاڵی بریتییە لەدەوڵەتێک کە چەند کیانێکی دەسـتوری لەخـۆ گرتـووە، هـەر کیانـەی یاسـای تایبەتـی خـۆی هەیـەو خاوەنـی ئۆتۆنۆمـی خۆیەتـی. سـەرجەم کیانـەکان پابەنـدی دەسـتوری فیدرڕاڵیـن، بـەو پێیـەی هەموویـان لـەو دەسـتورە فیدرڕاڵییەوەدروسـت بـون ودەسـتوری فیدراڵـی ڕێکخـەری بونیـادی یاسـایی وسیاسـی کیانەکانـە.

٢- گرنگتریـن تایبەمەندییەکانـی دەوڵەتـی فیدرڕڵـی خـۆی دەبینێتـەوە لـەوەی کـە دەوڵەتی فیدرڕاڵی دەوڵەتێکی ئاوێتەیـەو دوو دەسـەڵاتی گشـتی هەیـە لەسـەر ئاسـتی حکومەتـی ناوەنـدی و حکومەتـی هەرێمـەکان، بوونـی دەسـتورێکی نووسـراو، کـە بنەمـای پێکهێنانـی دەوڵەتەکەشـە، هەروەهـا بوونی ئەنجومەنی دووەمی یاسـادانان و دادگای باڵای فیدرڕاڵـی و چەنـد دەزگاو ڕێکارێـک کـە ئەرکیـان یەکلاکردنـەوەی ناکۆکییـەکان لەتایبەتمدییەکانـی دەوڵەتـی فیدرڕاڵیـن.

٣- دەوڵەتی فیدرڕاڵی بە شێوازی چوونە پاڵ یا هەڵوەشانەوە، یاخود هەردووکیـان دروسـت دەبێت، ئەمـە سـەرەڕای بوونی چەند هۆکارێک، کە

دەکرێت هاندەری دروستبوونی دەوڵەتە فیدراڵییەکە بن لەوانە: ترس، بوونی نەتەوەو ئاین و زمانی جیاواز، هۆکاری ئابوری و بازرگانی، فراوانی ڕووبەری زەروری و زۆری ژمارەی دانیشتوان.

٤- بنەماکانی دەوڵەتی فیدراڵی خۆیان لە بنەمای یەکگرتن لەسەر هەردوو ئاستی ناوخۆ و دەرەکی و سەربەخۆیی دەوڵەتە ئەندامەکان و بنەمای بەشداری واتە بەشداری یەکەکان لە پێکهاتەی فیدراڵیدا دەبینیەوە.

٥- سیستەمی فیدراڵیش وەکو هەموو جۆرەکانی تری دەوڵەت و دیاردە سیاسییەکان بە دوورنییە لە گرفت و بەربەست و ناکۆکی، ئەم ناکۆکییانەی دەوڵەتی فیدراڵیش لەسەر ئاستی جیاواز ڕوودەدەن بۆنموونە لەنێوان ناوەندو هەرێمەکان یاخود لەنێوان هەرێمەکان، بەلام مەرج نییە ئەم ناکۆکییانە ببێتە هۆی هەلوەشانەوەو کۆتایهاتنی دەوڵەتە فیدراڵییەکە، بەڵکو زۆربەی جار بەپێی کات فیدراڵیزم بەپێی میکانیزمی جۆراوجۆر وەلامدەرەوەی گونجاوی دەبێ بۆ ئەم ناکۆکی و کێشانە.

٦- گرنگترین ئەو هۆکارانەی کە دەبنە هۆی دروستبوونی ئەم ناکۆکییانە، لە دەوڵەتانی فیدراڵیدا بریتین لە دەسەلاتی تاکلایەنەی حکومەتی فیدراڵ و لاوازی دیموکراسی، هەروەها لە گرفتی دەوڵەتانی فیدراڵی پێکهاتوو لە دوو یان سێ هەرێم و کێشەی جیابوونەوەی هەرێمەکانی دەوڵەتی فیدراڵی و ناکۆکییە ئەتنی و نەتەوەییەکان.

٧- ناکۆکییەکان لە دەوڵەتێکی فیدراڵیەوە بۆ دەوڵەتێکی تری فیدراڵی دەگۆڕێن، بۆ نموونە ئەگەر ناکۆکییەکان لە دەوڵەتێکی فیدراڵی وەک ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بریتی بێت لەبارەی ئازادی ئاینی و ناکۆکییە سنوری و یاساییەکانی پەیوەست بە گرفتی کۆچبەران، ئەوا لە نێجیریا ناکۆکییەکان پەیوەستن بە مافی کەمینەکان و ناکۆکی لەسەر سەرچاوەکان و ناکۆکییە ئاینی و ئەتنی و ناوچەگەرییەکان.

٨- میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لە دەوڵەتە فیدراڵییە

بەراوردییەکان جۆراوجۆرن و ڕادەو کاریگەری هەریەک لەو میکانیزمانە و شێوازی بەکارهێنانیان لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر دەگۆڕێت، گرنگترین میکانیزمەکانیش خۆیان لە مانەی خوارەوە دەبیننەوە:

أ- دەستوری فیدراڵی گرنگترین و سەرەکیترین میکانیزمی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانە، بەو پێەی بنەمای دروستبوونی دەوڵەتەکەیەو یاسای باڵای دەوڵەتەکەشە، ئەم دەستورە دەبێت بەجۆری دابنرێ، کە ڕێگربێت لەسەرهەڵدانی ناکۆکی و گیروگرفت و ڕێگریش لەوە دەکات و لەکاتی بوونی گرفتیشدا دەبێت لایەنە ناکۆکەکان بگەڕێنەوە بۆ دەستور بۆ چارەسەکردنیان، دەشکرێ لە هەندێ حاڵەتدا بۆ چارەسەرکردنی ئەو ناکۆکیانە ئەم دەستورە هەمواربکرێت بۆ گونجان لەگەڵ ڕوحی سەردەمی نوێ.

ب- ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان، میکانیزمێکی تری چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانە، بوونی بنەمایەکی بەهێزە بۆ دەوڵەتە فیدراڵییەکە ڕۆڵێکی گرنگ دەبینێ لە نوێنەرایەتی کردنی هەرێمەکان لەدەسەڵاتی یاسادانان و بەشداریکردنیان لەکاروبارو بڕیارەکاندا، لەهەندێ دەوڵەتیشدا خودی ئەم ئەنجومەنە دەبێتە جێگای کۆتایی هێنان بەو ناکۆکییانە، کە بەرلەوەی پەنا بۆ دادگا ببرێ دروست دەبن، وەک لە دەوڵەتانی فیدراڵی ئەڵمانیاو ئەفریقیای باشور.

ت- دادگای فیدراڵی یەکێکی ترە لە میکانیزمە ئاسایی و هەمیشەییەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا، بە جۆرێ لەکاتی دروستبوونی هەر ناکۆکی و کێشەیەک لایەنەکان پەنا دەبەنە بەر دادگای فیدراڵی، کە لە هەر دەوڵەتێکی فیدراڵیدا بەناو و پێگەیەک بوونی هەیە بۆ یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکان، هەروەها دەکرێ دادگا لە زۆرێک لە دەوڵەتە فیدراڵییەکاندا تاکە شوێن بێت بۆ یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکانی تایبەت بە بە دوو ئاستەکەی حکومەت.

ث- بەشی دووەمی میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان، بریتین لە میکانیزمە نائاساییەکان، کە گرنگترینیان بریتییە لە

میکانیزمەکانی دانوستان و ڕێککەوتن، کە یەکێکە لە کۆنترین و باوترین میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان، بەجۆرێ بەرلەوەی بیر لە هەر ڕێگاو میکانیزمێکی تر بکرێتەوە هەوڵدەدەن بە دانوستان و ڕێککەوتن ناکۆکی و کێشەکان چارەسەر بکەن و ململانێیەکان پێ بەڕێوەدەبرێ، کە بێگومان بەکارهێنانی ئەم میکانیزمەش پێویستی بە هونەرو کارامەیی تایبەت و زەمینەسازی و کەش و هەوای گونجاو هەیە بۆ گەیشتنە ئەنجامی خواستراو بۆلایەنە ناکۆکەکان.

ج- ڕاگەیاندنی باری نائاسایی میکانیزمێکی تر، کە بەکارهێنراوە بۆ چارەسەرکردنی ئەو دۆخ و گرفتانەی کە ڕووبەڕووی دەوڵەتی فیدڕاڵی بوونەتەوە، کە زیاتر پەیوەستە بەو حاڵەتانەی کە وڵات توشی جەنگ یان حاڵەتی لەناکاوی سەربازی و داگیرکاری دەبێتەوە، یان دۆخی ناکۆکییەک بگاتە ئاستی یاخیبوونی هەرێمێک یان چەند هەرێمێک لەدژی حکومەتی ناوەندی، بەکارهێنانی ئەم میکانیزمە دەبێ لە دەستورەوە سەرچاوەی گرتبێ و بۆماوەیەکی کاتی بێت.

ح- جیابوونەوەو ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی، میکانیزمێکی تری بەکارهاتووی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانە لە دەوڵەتە فیدڕڵیەکاندا، دیارە ئەم میکانیزمە جێگای مشتومڕە بەوەی، کە ئایا دەستورە فیدڕاڵییەکە ڕێگە بە جیابوونەوەی یەکەکانی دەدات یاخود نا، و بەگشتی دەوڵەتە فیدڕاڵییەکان لەگەڵ یەکپارچەیی دەوڵەتەکەن و ڕێگە بە جیابوونەوە نادەن، ئەم جیابوونەوەیەش کاتێ دەبێ، کە هەندێ لە دەوڵەتە فیدڕاڵییەکان سەرکەوتوو نەبن لە چەسپاندنی تەواوی بنەماکانی فیدڕاڵی، یاخود لەو دەوڵەتە فیدڕاڵیانەی کە بەدەست کێشەی نەتەوەیی و ئەتنییەوە دەناڵێنن و فیدڕاڵی ناتوانێ تەبایی بۆ ئەم ناکۆکییانە پێکبهێنێ، بۆیە لەم کاتانەدایە کە یەکەیەک بڕیار دەدات، جیا بێتەوە لە یەکێتیە فیدراڵییەکە وەک چارەسەر.

٩- عێراق یەکێکە لەدەوڵەتە فیدڕاڵییەکان لە جیهاندا و ئەو هۆکارانەی، کە وایانکردوە عێراق پیادەی فیدڕاڵی بکات بوونی کۆمەڵگایەکی

فرەیی ئەتنی و نەتەوەیی و ئاینییە، بەڵام سەبارەت بە بوونی کۆی تایبەتمەندی و بنەماکانی دەوڵەتی فیدراڵی لە عێراقدا دەبینین زۆربەی تایبەتمەندییەکانی فیدراڵی لە عێراقدا نییەو ئەمەش وادەکات، کە بڵێین فیدراڵی لە عێراقدا بە تەواوی نەچەسپیوەو فیدراڵییەتێکی لاواز لە عێراقدا پیادە دەکرێت.

١٠- هەرێمی کوردستان بەپێی دەستوری عێراق، کە تاکە یەکەی دانپێدانراوی پێکهێنەری فیدراڵییە لەعیراق، کە خاوەنی قەوارەی تایبەت بەخۆیەتی و پیادەی دەسەڵاتەکانی یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەری دەکات، بەڵام پەیوەندییەکانی ئەم یەکەیە لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندی عێراق لە ئاستێکی خراپ و لاوازدایە و ماوەی زیاتر لە ١٥ ساڵە چەندین کەیسی ناکۆکی و کێشە بەهەڵپەسێردراوی و چارەسەرنەکراو لە نێوانیاندا هەیە کە پەیوەندیدارن بە ڕەهەندەکانی خاک و شوناس و دارایی و سامان و هێزو ئیدارەدانی بەرهەمهێنانی پرسی نەوت.

١١- شوناس و ناسنامەی کۆی پێکهاتەکان و بەتایبەت کورد وەک دووەم پێکهاتەی سەرەکی لە عێراقدا هەمیشە یەکێک بووە، لە کێشە سەرەکییەکان لەنێوان هەرێم و ناوەند، کورد بە درێژایی مێژوو لە عێراقدا ڕووبەڕووی چەندین کارەسات و تاوان بۆتەوە بەهۆی شوناسەکەیەوە، وەک پێکهاتەیەکی سەرەکی هەمیشە لە پەیکەری سیاسی عێراقدا پەراوێز خراوەو مافی تەواوی خۆی پێنەدراوە.

١٢- پرسی خاک و ئەوەی پێی دەوترێت پرسی ناوچە جێناکۆکەکان، لە گرنگترین ناکۆکییەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستانە لەگەڵ حکومەتی فیدراڵی عێراق، ئەم پرسە لەماددەی (١٤٠) ی دەستوری عێراقدا چەسپیوە، کە دەبێ لەڕێگای کۆمەلێ ڕێکارو میکانیزم چارەسەر بکرێت، بەڵام تا ئەم ساتە هیچ یەکێ لە هەنگاوەکانی یا نەنراوە بۆ جێبەجێکردنی ئەم ماددەیە یاخود کۆی هەنگاو و پرۆسەکان بۆ گەڕانەوەی ئەم ناوچانە بۆ سەر هەرێمی کوردستان لاوازەو لە ئاستی پێویستدا نییە لایەنی کەمتەرخەمیش بە پلەی یەکەم حکومەتی هەرێمی

کوردستانە، کە نەیتوانیوە بەقەد پێویست فشار بکات و هەوڵی جدی بدات بۆ گەڕانەوەی ئەم سنورو ناوچانە بۆسەر هەرێمی کوردستان، لەبەرامبەریشدا حکومەتی فیدراڵی عێراق نیەتی ڕاستەقینەی نییە بۆ چارەسەرکردنی ئەم پرسەو ئەم ناوچانە بە سنورو پێگەی خۆی دەزانێت بەتایبەتی کەرکوک لەدواهەمین هەنگاوداو لە ساڵی ٢٠١٧ بەبەکارهێنانی هێز دەستی بەسەر ئەم ناوچانەدا گرتەوەو ئێستا لەژێر کۆنترۆڵی حکومەتی فیدراڵی عێراقیدان.

١٣- خاڵێکی تری ناکۆکی هەرێم و ناوەند بریتییە لە پرسی دارایی، کە یەکێکە لەسەخترین ئەو پرسانەی کە عێراق لە دوای ٢٠٠٣ەوە ڕووبەڕووی بۆتەوە، ئەمەش پەیوەستە بە دوو بابەتەوە: ئەوانیش پرسی نەوت و گاز و پرسی بودجەیە، سەبارەت بە پرسی نەوت و گازی هەرێمی کوردستان لە ساڵی ٢٠١٣ ەوە دەستی کردوە بە سەربەخۆ فرۆشتنی نەوت و نەگەڕانەوەی بۆ بەغدا و ڕادەست نەکردنی نەوت و داهاتی نەوتیش بە بەغدا، هەرێم ئەمە بەمافی خۆی دەزانێت بەپێی ماددەی (١١٢)ی دەستور، لەبەرامبەریشدا حکومەتی فیدراڵی عێراق ئەمە بە نایاسایی بە پێی ماددەی (١١٠)ی دەستوری عێراق دەزانێت و پێی وایە ئەم پرۆسەیە دەبێ بەهاوبەشی بێ لەگەڵ حکومەتی عێراقدا. دەرئەنجامی سەربەخۆیی ئابوری هەرێمی کوردستان و بەرهەم هێنانی نەوت و ئەنجامدانی گرێبەستی(٥٠) ساڵە لەگەڵ دەوڵەتی تورکیا، وایکرد کە حکومەتی فیدراڵی عێراق ڕێوشوێنی توند لەدژی هەرێمی کوردستان بگرێتە بەرو موچەو بودجەی هەرێمی کوردستانی بڕی و ئێستا لەبەرامبەر ناردنی پشکی بودجەی هەرێم لە بودجەی فیدراڵی داوای داهاتی نەوت و نانەوتیش لەهەرێمی کوردستان دەکات.

١٤- پێشمەرگە یەکێکی ترە لە پرسە ناکۆکەکانی نێوان هەولێر و بەغدا، کە خۆی دەبینێتەوە لە پڕچەککردنی هێزەکانی پێشمەرگەو دابینکردنی موچەی ئەم هێزە وەک بەشێک لە سیستەمی بەرگری عێراق، ناکۆکی لەسەر ژمارەی هێزەکانی پاسەوانی سنور (پێشمەرگە)

و موچە و پلەی سەربازی ئەم هێزە، ئەم پرسەش وەک کۆی پرسەکانی تر تائێستا. بە چارەسەرنەکراوی ماوەتەوە لە دوای دروستبوونی ڕێکخراوی تیرۆرستی داعشەوە هێزەکانی هاوپەیمانان و ودەولەتان لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی لەسەر هێڵن بۆ ڕێکخستنەوەی هێزەکانی پێشمەرگەو کردنیان بەهێزی دامەزراوەیی و نیشتیمانی، کە یەکێکە لە ڕەخنەکان کە ئاراستەی حکومەتی هەرێمی کوردستان دەکرێ، بەوەی نەیتوانیوە دەستی حیزب لەم هێزانەدا نەهێڵێت و بە ژمارەو داتای ڕاستەقینە پێشکەشی حکومەتی فیدراڵی عێراقی بکات.

١٥- گرنگترین میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی فیدراڵی عێراق بریتین لە (دەستوری فیدرالی عێراق، ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان، دادگای فیدراڵی، دەستەی سەربەخۆکان، ڕیفراندۆم، دانوستان و ڕێککەوتنەکانی نێوان هەرێم و ناوەند، کە ڕۆڵی هەر یەکێکیان بەپێی ناکۆکییەکانی نێوان هەرێم و ناوەند جیاوازە بەم شێوەیە:

أ- دەستوری فیدراڵی عێراق یەکێکە لە میکانیزمە هەرە سەرەکی و گرنگەکان بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوان هەرێم و ناوەند، دیارە یەکێک لە گیروگرفتەکانی عێراق پابەند نەبوونە بەدەستور لەلایەن کۆی پێکهاتە و لایەنە سیاسیە جۆراوجۆرەکانەوە، ئەمە سەرەڕای خوێندنەوەو ڕاڤەی جیاواز بۆ دەق و ماددەکانی دەستور بەتایبەت لە پرسەکانی نێوان هەرێمی کوردستان و عێراق و بەدیاریکراویش پرسی نەوت، بۆیە کارکردن بە ئەحکامەکانی دەستورو کارکردن لەژێر سایەی دەستور زامنی سەقامگیری عێراق و چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوان هەرێم و ناوەند دەکات، دەستکردن بە هەنگاوی هەمواری دەستوری عێراق یەکێک دەبێت لە ڕێگاکان بۆ چارەسەرکردنی ئەو ناکۆکییانەی کە پەیوەست بەو ماددانەی دەستور جێگای ناکۆکی و مشتومڕن لە نێوان هەولێرو بەغدا.

ب- میکانیزمی دووەم بریتییە لە دادگای فیدراڵی عێراق، کە یەکێ

لە ئەرکەکانی ئەم دادگایە چارەسەرکردنی ئەو ناکۆکییانەیە لەنێوان حکومەتی ناوەندی و حکومەتی هەرێمەکان و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لەهەرێمێکدا دروست دەبێت، بەڵام بە وردبوونەوەمان لە ڕۆڵی ئەم دادگایە بۆمان دەرکەوت، کە تا ئێستا نەیتوانیوە، ڕۆڵێکی دیارو یەکلاکەرەوەی هەبێت لە پرسەکانی ناکۆکی نێوان هەرێمی کوردستان و عێراق، زۆرجاریش لەلایەن لایەنەکان و بەتایبەت کوردەوە ئەم دادگایە تۆمەتبار دەکرێت بەوەی بێ لایەن و سەربەخۆنییە، کەوتۆتە ژێر کاریگەری لایەنی شیعە، لەم ساڵەدا (٢٠٢١) یاسای دادگای فیدڕاڵی هەموارکرایەوە و گۆڕانکاری لە پێکهاتەیەکەیدا کراوەو گرنگە بۆ لەمەودوا بە سەربەخۆیی و چالاکانە بە ئەرکەکانی خۆی هەستێت بەتایبەت لە پرسی ناکۆکییەکانی نێوان بەغداو هەولێر، کە یەکێکە لەئەرکە سەرەکییەکانی.

ج- سەبارەت بە میکانیزمی ئەنجومەنی دووەمی یاسادانان دیارە ئەم دەزگایە، کە بەشێکە لە دەسەڵاتی یاسادانان تائێستا لە عێراقدا پێکنەهێنراوە، کە ئەمەش سەرەڕای ئەوەی یەکێکە لە شکستەکانی پرۆژەی فیدڕاڵی لە عێراق، هۆکارێکیشە بۆ ئەوەی کە هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لەهەرێمێکدا نەتوانن ڕۆڵ و کاریگەری ڕاستەقینەیان هەبێ لە بڕیارو یاساکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی عێراقدا، بە تێڕوانینیش لە پرۆسەو شێوازی پێکهێنانی ئەم ئەنجومەنە لە دەستوردا، کە کراوە بە پاشکۆی ئەنجومەنی نوێنەران بۆمان دەرکەوتووە، ئەگەر بەم شێوازو میکانیزمە دروستیش بکرێ لە پێگەیەکی لاوازدا دەبێت و ناتوانێ ڕۆڵی ڕاستەقینەی خۆی ببینێت.

د- دەستە سەربەخۆکان یەکێکی ترن لە میکانیزمەکان، کە دەتوانرێ ڕۆڵیان هەبێ لە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی فیدڕاڵی عێراق، بەڵام وەک لێکۆڵینەوەو بەدواداچونمان بۆ ئەم میکانیزمە کرد بۆمان دەرکەوت کە دوو لە گرنگترین ئەو دەستانە کە پەیوەندیدارن بە مافی هەرێم و پارێزگا

ڕێکنەخراوەکان کە بریتین لە (دەستەی گشتی بۆ گرەنتی مافی هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لەهەرێمێکدا) و (دەستەی گشتی چاودێری داهاتە فیدراڵییەکان) تا ئێستا دانەمەزراوەو پێکنەهێنراون، بۆیە ئەم دەستانە نەیانتوانیوە ڕۆڵ ببین، لە ئێستاشدا هیچ ئایندەو نیەتێکیش لەلایەن سیاسییەکانەوە نییە بۆ پێکهێنان و چالاکردنی ئەم دەستانە.

هە- ڕیفراندۆم لەزۆربەی وڵاتاندا یەکێکە لە میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی کێشەو ناکۆکییەکان، بەڵام سەبارەت بە دەوڵەتی فیدراڵی عێراق، کە دەستوری فیدراڵی ڕێگە بە جیابوونەوە نادات، ئەم میکانیزمەش لە ساڵی ٢٠١٧ەوە لەلایەن هەرێمی کوردستانەوە بەکارهات، بەڵام نەک نەیتوانی ببێتە هۆکارێک بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی نێوان هەرێم و ناوەند، بەڵکو لە دوای ئەو پرۆسەیە هەرێمی کوردستان ڕووبەڕووی گوشارو هەڕەشەی زۆر بۆوە بەتایبەت لەلایەن حکومەتی فیدراڵی عێراق و وڵاتانی هەرێمی و نێودەوڵەتییەوە، کە هەنگاویان بە هەڕەشە بۆ سەر سەقامگیری عێراق و یەکپارچەیی عێراق دانا.

و- کۆتا میکانیزم و یەکێ لەو میکانیزمانەی کە بەردەوام لەنێوان هەردوو حکومەتی عێراق و کوردستان بەکاردێت بۆ چارەسەرکردنی کێشەو ناکۆکییەکانی نێوانیان دانوستان و ڕێککەوتنە، بەڵام دوای سەرنجدانمان لەکۆی ئەو ڕێککەوتن و دانوستانانەی کە لەماوەی نزیک بە دە ساڵی ڕابردوو لە نێوان هەرێم و ناوەند کراوەو ئەنجامدراوە، بۆمان دەرکەوێت کە زۆربەی زۆری ڕێککەوتنەکانی نێوانیان نەچۆتە بواری جێبەجێکردنەوە. لەبەرئەوەی لە هەر دوو لاوە کەمتەرخەمی و لاوازی ونەبوونی متمانە بەیەکترو دەست بەرنەدان لەهەندێ بەرژەوەندییەکانیان لە پێناو گەیشتن بە ڕێککەوتن هەبووە، سەرەڕای ئەوەش هەموان کۆکن لەسەر ئەوەی کە پێویستە ڕێککەوتنێکی گشتگیرو کۆنکرێتی بکرێت بۆ چارەسەرکردنی کۆی کێشەو ناکۆکییە لەمێژینە و ریشەدارەکانی نێوان هەرێم و ناوەند، باشتریشە ئەگەر

بەچاودێری نەتەوە یەکگرتووەکان و وڵاتانی هەرێمی و نێودەوڵەتی.
١٨- لە کۆتایدا دەمانەوێت ئاماژە بەوە بکەین، کە سیستەم و بنەماکانی فیدراڵی لە عێراقدا لە ئاستێکی خراپدایەو ئەمەش وادەکات کە یەکێ لە سیناریۆکانی ئایندەی عێراق کۆتایهاتن و هەڵوەشاندنەوەی فیدراڵی بێ، بۆئەوەی ئەمە ڕوونەدات و عێراق ببێتە وڵاتێکی فیدراڵی پتەو و دیموکراسی و دەوڵەتی یاسا پێویستە کۆی ئەو میکانیزم و بنەماو زەمینانەی کە بۆ پتەوکردنی فیدراڵی پێویستە جێبەجێ بکرێن، هەروەها چارەسەرکردنی بنەڕەتی کێشەو ناکۆکییەکانی حکومەتی ناوەندی عێراق لەگەڵ تاکە پێکهێنەری فیدراڵی لە عێراقدا، کە هەرێمی کوردستانی عێراقەو بکرێتە بەشداری ڕاستەقینە لە کۆی پرۆسەی سیاسی عێراق.

دووەم :پێشنیار

لـە کۆتایـی نووسـینی ئـەم توێژینەوەیـەدا لەبـارەی (میکانیزمەکانـی چارەسـەرکردنی ناکۆکییـەکان لـە دەوڵەتـی فیدڕاڵـی بەگشـتی و چۆنێتـی چارەسـەرکردنی ناکۆکییەکانـی نێـوان هەرێمـی کوردسـتان وحکومەتـی فیدراڵـی عێـراق بەتایبەتـی) ئـەم پێشـنیارانەی خـوارەوە دە خەینـەڕوو:

١- کێشـەی شوناسـی کـوردو پێکهاتـەی کـورد لـە عێـراق، یەکێکـە لـە ناکۆکییـەکان کـە پێویسـتە شوناسـی کـورد وەک دووەم پێکهاتـەی سـەرەکی لـە عێـراق و هاوشـانی پێکهاتـەی عەرەبـی مامەڵـەی لەگەڵـدا بکـرێ و هاوبەشـی ڕاسـتەقینە بێ لـە عێراقدا دەبێ واز لەهەمـوو ئـەو دەسـتەواژەو ئاماژانـە بهێنرێـت، کـە پێیـان وایـە عێـراق وڵاتێکـی عەرەبییـەو دەبێ تەنهـا شوناسـێکی عەرەبـی هەبێـت، بەڵکـو پێویسـتە کـۆی پێکهاتـەکان لـە عێراقدا ڕێزلێگیراوبـن و دەسـتەبەری سـەرجەم مـاف و پێداویسـتییەکانیان بـۆ بکرێـت، بەتایبەتـی شـوناس و ناسـنامەی کـوردو سـەرجەم پێکهاتەکانـی تـر لەشوناسـی عێـراق.

٢- سـەبارەت بـە ناوچـە جێناکۆکـەکان، پێویسـتە ئـەم پرسـە هـەر لـە ڕێگـەی دەسـتورەوە چارەسـەر بکرێـت ئەویـش بـە جێبەجێکردنـی مـاددەی (١٤٠) لـە دەسـتوری عێـراق بـە کـۆی ئـەو پرۆسـەو هەنگاوانـەی کـە لـەم ماددەیـەدا هاتـووە، لێـرەدا ئـەرک و بەرپرسـیاریەتی گـەورە لەسـەر حکومەتـی هەرێمـی کوردسـتانە، بـەوەی کـە لەمـەودا بـە جـدی کار لەسـەر جێبەجێکردنـی ئـەم ماددەیـە بکات و فشـار بخاتـە سـەر حکومەتـی ناوەنـدی بـۆ تەواوکردنـی هەنگاوەکانـی لـە جێبەجێکردنـی ئـەم ماددەیـە، بـۆ یەکلاکردنـەوەی چارەنوسـی ئـەو ناوچانـە، کـە بەشـێکن لـە خاکـی

کوردستان و بگەڕێنرێنەوە بۆ سەر هەرێمی کوردستان.

٣- بۆ چارەسەری ناکۆکییە داراییەکان وەک یەکێک لە ناکۆکیە بنەڕەتییەکان، پێویستە لە مەسەلەی نەوت و گازداو بەتایبەتی پرۆسەی دەرهێنان و فرۆشتنی نەوت، حکومەتی هەرێمی کوردستان بە شەفافانە مامەڵە بکات و ئەم پرۆسەیە یان لەژێر سەرپەرشتی و هاوکاری حکومەتی عێراق بێت وەک لەدەستوردا هاتووە، یاخود لە ڕێگای کۆمپانیای سۆمۆی عێراقەوە هەناردەی بکات و بیفرۆشێت، وەک حکومەتی فیدراڵی داوای لێدەکات. لە ئەگەری جێ بەجێنەکردنی ئەم دوو چارەسەرەش دەبێ داهاتی نەوتی و نانەوتی، ڕادەستی حکومەتی عێراق بکات، کە لەم دوو ساڵەی دواییدا پێداگری لەسەر دەکات، هەروەها پێویستە حکومەتی هەرێمی کوردستان زانیاری ڕاست و دروست لەبارەی ژمارەی فەرمانبەران و داهاتی دەروازە سنورییەکان ڕادەستی حکومەتی فیدڕاڵی عێراق بکات، چونکە جێبەجێکردنی ئەمانە دەبێتە هۆی ناردنی بەش و پشکی کورد لە بودجەی فیدراڵی، هاوکات پێویستە لەسەر حکومەتی فیدڕاڵی پرسی بودجە دورخاتەوە لە ململانێی حیزبی و تائیفی و بەجدی کار لەسەر چارەسەرکردنی ئەم ناکۆکیانە بکات لەگەڵ هەرێمی کوردستان.

٤- کێشەی پێشمەرگە، کە یەکێکی ترە لە ناکۆکییەکان، پێویستە ئەم هێزە ڕێک بخرێتەوە دوربخرێتەوە لەدەستێوەردانی حیزبی، دواتریش بخرێتە سەر سیستەمی بەرگری دەوڵەتی فیدڕاڵی عێراق و لە ژێر سەرپەرشتی دەوڵەتی فیدڕاڵیدا کۆی پێویستی و موچەی ئەم هێزە وەک (هێزی پاسەوانی سنور) دابین بکرێت.

٥- سەبارەت بە دەستوری عێراق وەک میکانیزمێک بۆ چارەسەری ناکۆکییەکان دەبێت کار لەسەر جێبەجێکردنی کۆی ماددەو بڕگەکانی دەستور بکرێت و چیتر دەستور پێشێل نەکرێت و کاری پێ بکرێت و

بکرێتە بنەمای سەرەکی لە پەیوەندییەکانی نێوان ناوەندو هەرێم، چونکە پرۆسەی هەمواری دەستور لە عێراق پرۆسەیەکی ئاڵۆزو قورسە و ئەگەری هەموارکردنی لاوازە، هەرچەندە زۆرجار باس دەکرێت و لەم خولەی ئەنجومەنی نوێنەرانیشدا لیژنەیەک دروستکرا بەمەبەستی هەموارکردنەوەی دەستوری عێراق و دەستیشی بەکارکردن کرد، بەڵام نەگەیشتە ئەنجام، بۆیە تەنها چارەسەر بریتییە لە پابەندبوون بە دەستور و خوێندنەوەی دروست بۆ ماددەکانی.

٦- پێویستە دەوڵەتی فیدراڵی عێراق چیتر دامەزراندنی ئەنجومەنی یاساداناني دووەم (ئەنجومەنی فیدراڵی) دوانەخات و هەستێت بە دامەزراندنی، کە نوێنەرایەتی هەرێم و پارێزگا ڕێکنەخراوەکان لە هەرێمەکاندا دەکات و تایبەتمەندییەکی گرنگی دەوڵەتی فیدرڕاڵیشە، هاوکات پێویستە حکومەتی هەرێمی کوردستانیش ڕۆڵی سەرەکی هەبێت لە داواکردن و کارکردن بۆ دامەزراندنی ئەم ئەنجومەنە لە عێراقداو چیتر لە بۆشایی یاسایی و دەستوریدا نەبێت.

٧- دادگای فیدرڕاڵی دەبێت سەربەخۆیانە لە عێراقدا بە ئەرکەکانی هەستێت بە تایبەت لە پرسی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی فیدرڕاڵی عێراق، چونکە سەرەڕای ئەوەی کە تا ئێستا ڕۆڵێکی دیاری لەم ناکۆکییانەدا نەبووە، لەهەمانکاتدا نەشی توانیوە سەربەخۆیانە بڕیاربدات.

٨- پێویستە دامەزراندنی دەستەسەربەخۆکان بخرێتە بواری جێبەجێکردنەوە، لەگەڵ کارکردنی ئەوانەشیان دامەزراون، بۆئەوەی بتوانن بە ڕۆڵ و ئەرکەکانی خۆیان هەڵبستن، لەم بارەیەشەوە کەمتەرخەمی لەهەردوو حکومەتەکەو بەتایبەتیش حکومەتی هەرێمی کوردستان دەبینرێت، بەوەی کە نەیتوانیوە پێداگری بکات لە دروستکردن و کارکردنی ئەم دەستانەو بۆ لەمەودوا گرنگە کە ئاوڕێکی

جدی لە پێویستی دامەزراندن وکاراکردنی ڕۆڵی ئەم دەستانە بدرێتەوە لـە عێراقـدا.

٩- سـەبارەت بـە بەکارهێنانـی میکانیزمـی ڕیفرانـدۆم بـۆ سـەربەخۆی دەبێ بەکارهێنانی ئەم میکانیزمە بە پرس و ڕاوێژ بێت لە گەڵ حکومەتی فیدراڵی و ئەگەر دەستور لە عێراقدا هەموار کرایەوە پێویستە هەرێمی کوردستان کار لەسەر ئەوە بکات و ئەوە بچەسپێنێت، کە کورد مافی ئەنجامدانی ڕیفراندۆمی هەبێت بەمەبەستی جیابوونەوە لەدەوڵەتی فیدراڵی لە عێراق لە هەر کاتێکدا کە مانەوەی لەعێراقدا ناکۆکی گەورەتر بخوڵقێنێت، ڕەنگە ئەمە لەڕووی واقیعییەوە ئەم ستەم بێت بەڵام دەکرێ هەرێمی کوردستان کاربکات لەسەرڕای گشتی عێراق وجیهان کەئەمە وەک چارەسەرێکی ئاشتی قبوڵ بکرێ.

١٠- لە بارەی دانوستان و ڕێککەوتنەکانی نێوان هەرێمی کوردستان و دەوڵەتی فیدرڕاڵییەوە گرنگ و پێویستە، کە ئەم میکانیزمە بەشێوەیەکی بەردەوام لەنێوان ئەم دوو حکومەتە بوونی هەبێت و لەسەر حکومەتی هەرێمی کوردستان پێویستە کە شاندەکانی لە کەسانی بەتوانا و فرەلایەن و لە پسپۆڕانی جیاجیا پێکبهێنێت، دەشکرێت دامەزراوەیەکی تایبەت بە پەیوەندی لەگەڵ بەغداو پرۆسەی دانوستان و ڕێککەوتن لەگەڵ بەغداد دابمەزرێنێت بە مەبەستی گەیشتنە دەرئەنجامی بنەڕەتی چارەسەری ناکۆکییەکان.

١١- بەگشتی سەبارەت بە دەوڵەتی فیدراڵی عێراق پێویستە لەسەری، کە مامەڵەیەکی تەندروست لەگەڵ هەرێمی کوردستان بکات وەک یەکەی پێکهێنەری فیدراڵی لە عێراقدا و هەنگاو بنێت بۆ پتەوکردنی بنەماکانی فیدراڵی لە عێراقدا، لە ڕێگای دەرفەتدان بە دروستکردنی هەرێمی تر وجێبەجێکردنی تایبەتمەندییەکانی تری فیدراڵی، هەروەها کورد وەک هاوبەشێکی ڕاستەقینە سەیر بکات لە کۆی پرۆسەی

سیاسی عێراق و دوربکەوێتەوە لە پەراوێزخستنی کوردو دروستکردنی کێشە بۆ حکومەتی هەرێمی کوردستان.

١٢- لەسەر هەرێمی کوردستانیش پێویستە پەیوەندییەکی دەستوری و دۆستانە لەگەڵ حکومەتی فیدڕاڵی عێراق ببەستێ و دورکەوێتەوە لە هەموو ئەو ڕەفتارو هەنگاوانەی کە دەبنە هۆی نیگەرانی حکومەتی فیدڕاڵی، چونکە گەر کورد بیەوێ لە چوارچێوەی دەوڵەتی فیدڕاڵی عێراقدا بمێنێتەوە، دەبێ خۆی بگونجێنێت لەگەڵ پێکهاتەو ژینگەی عێراقدا.

بڵاوکراوەکانی بۆردی هۆشیاری بۆ ساڵانی (٢٠٢٤- ٢٠٢٦)

ت	ناوی بڵاوکراوەکان	نووسەر - وەرگێڕ	ژ. لاپەڕە	زمان	ساڵی چاپ
١-	الدولة الفاشلة	عدنان منصور	١٧٦	عەرەبی	٢٠٢٤
٢ -	پێکهاتنی ژیانی حزبایەتی لەجیهاندا	محمد فاتح	٤٢٠	کوردی	٢٠٢٤
٣ -	مواقف و آراء	جلال طالباني	٣١٢	عەرەبی	٢٠٢٤
٤ -	شۆڕشی نوێ لە پراکتیکدا	جەلال تاڵەبانی	٢٩٤		٢٠٢٤
٥ -	الهم الوطني - دوو بەرگ	اعداد: محمد شيخ عثمان	٩٦٩	عەرەبی	٢٠٢٤
٦ -	یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و ڕەهەندەکانی جەنگی جیهانی دژ بە تیرۆر-ژ. (١) زنجیرە نامیلکەی هۆشیاری	فەرید ئەسەسەرد	٩٤	کوردی	٢٠٢٤
٧ -	پۆپۆلیزم و دیدگای یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان - ژ. (٢) زنجیرە نامیلکەی هۆشیاری	ڕێکەوت اسماعیل	٦٤	کوردی	٢٠٢٤
٨ -	بیرەوەرییەکانم	نەجمەدین گلی	٢٢٤	کوردی	٢٠٢٤
٩ -	دەرکەوتن لە میدیا - ڕێنمایی سەرەتایی بۆ کاندید	بەهێز حسێن	٣٦	کوردی	٢٠٢٤
١٠ -	سنورەکانی دیموکراسی لە هەرێمی کوردستان	د. ئەکرەم میهرداد	٦٢	کوردی	٢٠٢٤
١١ -	بەشێک لە وتارە ڕۆژنامەوانییەکان - بەرگی یەکەم	سامی قادر	٢٩٤	کوردی	٢٠٢٤
١٢ -	تۆماری سەروەری (٨ بەرگ)	ئازاد سەراوی	٥٢٣٠	کوردی	٢٠٢٤
١٣ -	جەنگی سارد	ڕێکەوت ئیسماعیل	٥١٠	کوردی	٢٠٢٤
١٤ -	ڕەهەندی تەندروستی ـ بەرگی دووەم	گۆران سەلام محمد	٥٥٢	کوردی	٢٠٢٥
١٥ -	ڕەهەندی تەندروستی ـ بەرگی سێهەم	گۆران سەلام	٥٤٠	کوردی	٢٠٢٥
١٦ -	الشرارة – دوو بەرگ	پرۆژەی هاوبەش – بنکەی ژین	١٥٢٧	عەرەبی	٢٠٢٥

-١٧	راگەیاندن و هونەر لە شۆڕشی نوێدا	عەباس عەبدولڕەزاق	٢٠٩	کوردی	٢٠٢٥
- ١٨	شۆڕشەک ژ هەلەمورا شۆڕشەکێ ٣٨ کاروانێ شۆرەشگێران	ن: بلند شالی کوردیکرن: محسن عەبدولڕەحمان	١٢٨	کوردی	٢٠٢٥
١٩ -	پارتیزانەکانی دوای ئەنفال	محمد تەقی	٤٥١	کوردی	٢٠٢٥
٢٠ -	فەرهەنگی سیاسی	برایم جەلال	٢٣٦	کوردی	٢٠٢٥
٢١ -	سەروەرانی زیندانیانی موسڵ	ئامادەکردنی: ئەمیرە محمد	٢٥٧	کوردی	٢٠٢٥
٢٢ -	شۆڕشی نوێ و یەکێتیی مامۆستایانی کوردستان لە شاخ	محمد شێخ عبدالكريم سۆڵەیی	٥٧٨	کوردی	٢٠٢٥
٢٣ -	في ادبيات حركة الكردايتي	ن: ستران عبدالله ت: علي شمدين	٥٣	عەرەبی	٢٠٢٥
٢٤ -	کوردستان و بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد	جەلال تاڵەبانی	٤٥٨	کوردی	٢٠٢٥
٢٥ -	یەکێتیی نیشتمانی کوردستان بۆچی؟ لەگەڵ دەقە عەرەبییەکەیدا	دەقی عەرەبی: جەلال تاڵەبانی وەرگێڕان: شاسوار جەلال	٩٢	کوردی	٢٠٢٥
٢٦ -	سەنگەر و خوێن	ئامادەکردنی: ئەمیرە محمد	٤٤٨	کوردی	٢٠٢٥
٢٧ -	بنیادی خەباتی نهێنی و کۆمیتەی ئاگر	ئەمیرە محەمەد	٤٣٨	کوردی	٢٠٢٥
٢٨ -	گەشتێک بەناو فیکر و فەلسەفەی جیهاندا	ئەردەڵان عەندوڵڵا	٥٧٦	کوردی	٢٠٢٥
٢٩ -	كركوك الهدف الخفي و هوية المكان	لطيف فاتح فرج	١٥٨	عەرەبی	٢٠٢٥
٣٠ -	نامیلکەی مام جەلال - لەپەراوێزی ئەدەبیاتی مورافەعەی کەرکوکەوە- ژ.(١) زنجیرە نامیلکەی هۆشیاری	ستران عەبدوڵڵا	٣٤	کوردی	٢٠٢٥
٣١ -	شەوێک لە شازدە مانگەی ئینفرادی ئەمنی هەولێر	محەمەد مەنگوڕی	٩٤	کوردی	٢٠٢٥
٣٢ -	چراکانی شاخ - چەپکێ لە خەباتی مامۆستایانی شۆڕشی نوێ	محەمەد حەمە تەقی	٢٣٨	کوردی	٢٠٢٥
٣٣ -	نەفرەتا زێڕێ رەش - ئەزمونا حوکلڕانی یا کوردی	د. هاشم زێباری	٢٣٤	کوردی	٢٠٢٥
٣٤ -	مؤتمرات المعارضة العراقية و خطاب مـام جلال الوحـدوي - مؤتمـر لنـدن نموذجـا	عەدالەت عەبدوڵڵا	٨٤	عەرەبی	٢٠٢٥

-٣٥	مقالات فكرية صحفية	جلال طالباني اعداد و كتابة هوامش: سامي قادر	٣٦٦	عەرەبی	٢٠٢٥
- ٣٦	ئەدەبیاتی مام جەلال – کلیلێک بۆ مام ناسی	ستران عەبدوڵڵا	١٧٦	کوردی	٢٠٢٥
- ٣٧	شکاندنی زیندانیانی سێدارەی موسڵ(١٩٨٠- ١٩٨١)	دەرسیم پێشەوا	٢٤٠	کوردی	٢٠٢٥
- ٣٨	یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان - مانیفێستی شۆڕش لەبرادۆست	نەوزاد عەلی ئەحمەد	١٧٤	کوردی	٢٠٢٥
- ٣٩	خەرمانی خزمەت – بیرەوەری و دیدارەکانی شێخ بایز تاڵەبانی	ئامادەکردن و پێداچونەوە هێمن کامل – بارام سوبحی	٢٠٠	کوردی	٢٠٢٥
- ٤٠	هونەری ژیانێکی باش	وەرگێڕانی لە فارسییەوە: محمد کریم عارف	٣٨٠	کوردی	٢٠٢٥
- ٤١	وهج التاريخ	عماد احمد ترجمة: د. بندر علي اكبر شاكه	٣٠٨	عربی	٢٠٢٦
- ٤٢	کەرکوک و ناوچە جێناکۆکەکان	ئاوات محمد امين	١٦٨	کوردی	٢٠٢٦
- ٤٣	طريق الحرير	عدنان منصور	٢٠٢	عربی	٢٠٢٦
-٤٤	منداڵ لەجینۆسایدی ئەرمەندا	وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: محەمەد حەمە ساڵح	٢٠٢	کوردی	٢٠٢٦